زانا دانایە، دانا توانایە

مێژووی
پەخشانی کوردی

مێژوو، ئەدەب، زانیاری

«مێژوویەکی پەخشانە لە سەردەمێکی کۆنەوە تا ئەگاتە ساڵەکانی ١٩٨٠ .
ئەدەبی پەخشانی کوردی لەم مێژووەدا ئاوێنەیەکە بۆ هەموو سەردەمەکە.
زانیارییە چونکە لە گەڵ بابەتی زانیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری یەوە ئەدوێ.
هەر دە ساڵێک پەردەیەکەو هەر دە ساڵێک باوەڕێک.
ئەم کتێبە نموونەی ئەو پەردەو باوەڕانە پێشان ئەدا»

علاءالدین سجادی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی
ئاراس

زنجیرەی ڕۆشنبیری

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب
* * *

کتێب: مێژووی پەخشانی کوردی
دانانی: علاءالدین سجادی
پیت لێدان: لالە سامی و ڕەهێڵ ڕەشید
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە:
چاپی یەکەم - چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە
هەولێر- ٢٠٠٠
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر
ژمارە (١٨٢)ی ساڵی ٢٠٠٠ دراوەتێ
*

پێشەکی

لە ساڵی «١٩٦٣»دا کەوتمە خولیای ئەوە کە لەبارەی ئەدەبی هۆنراوەی کوردییەوە جگە لە «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەرهەمێک ئەگەر بۆم بکرێ بێنمە بەرهەم. لەژێر ناوی «ئەدەبی کوردی و لێ کۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی»دا توانیم ئامانجەکەم بێنمە دی ولە ساڵی «١٩٦٧» دا دەستی چاپی گەیشتێ. لەوێ دا هەر لەبارەی هۆنراو و ستایشی هۆنراوەوە، وە یا لێکۆڵینەوە لە هۆنراودا. زیاتر بابەتی کتێبەکە ئەدوا. ئەمە نەوەک من بەڵکوو زۆربەی خوێندەوارانی پێش من و رۆشنبیرانی هاوچەرخی من هەر قسەیەکیان کە کردبێ لە بارەی ئەدەبی کوردییەوە هەر لە لایەن هۆنراوەوە بووە، کەچی لەگەڵ ئەوەشا ئەدەب وەیا ئەدەبی زمانێک بە گوزارەی تایبەتی وەکوو هۆنراوەیە بەو جۆرە پەخشانیشەوە یا بڵێین: ئەدەب وەنەبێ هەر بریێتی بێ لە هۆنراو، بەڵکوو پەخشانیش لقێکە لەو ئەدەبەو ئەدەب پەخشان و هۆنراوە بەجووتە.

لەبەر ئەم کەم قسەکردن لە پەخشانەوە ماوەیەک بوو کەوتبوومە سەر فیکری ئەوە کە بەڵکوو بتوانم لە بارەی پەخشانیشەوە ئەوی پێم بکرێ دەستێکی بۆ بەرم. لەم رووەوە سوپاسگوزاری دۆستم دوکتور «کامل بەسیر»یشم کە ئەویش بە بێ ئەوە ئاگای لە نیازەکەی من بێ دەستێکی تێوە ژەندم و وەکوو بڵێت ئەوندەتر وریای کردمەوە بۆ ئەم نیازە، وتی: تۆ لە کتێبی «دەقەکانی ئەدەبی کوردی» دا بەشی هۆنراوت داوە، بەڵام پەخشان بێ نازە. ئەبێ لەم رووەوە دەستێکیش بۆ پەخشان بەریت و دەقی ئەم لقەش بەشی خۆی وەربگرێ. لە راستی دا رێ بە دیی کەی ئەوم بەتەواویی بوو بە تیژکردنی بڵێسەی ئاگرەکە. ئیتر دڵی خۆمم یەک لایی کردەوە بۆ ئەم سووچەش، کەوتمە سەر ئەوە کە بتوانم بە ئەندازەی دەسەڵات دەقی پەخشانی کوردی لەو رۆژەوە کە بەراستی پەخشان هاتۆتە ناوەوە و دەستی چاپی پێ گەیشتووە ـ پەخشانی کوردی – کۆ بکەمەوەو لەگەڵ رەورەوە رۆژدا تائیمرۆ بخەمە بەرچاوی خوێندەوارانی.

لە نێوانی دوو لاپەڕەی بەرگی ئەم کتێبەدا ئەوە دێتە پێشەوە کە پەخشانی کوردی لەبەر هەر هۆیەک بووە کۆ نەکراوەتەوەو بەڵکوو دەستی چاپی بە هیچ جۆر پێ نەگەیشتووە. دیارە زار بە زاری-ش لەگەڵ گێڕانەوەدا دەقی ئەو دەقە تێک ئەچێ. ئەمە لە شێوەی هەموو زمانێکە کە تا تۆمار نەکرێ و نەنووسرێتەوە ئەو دەقە بە پوختی نامێنێتەوە.

قسە کردنیش لە دەقی پەخشانی کوردی ئەبێ بە دوو بەشەوە؛ یەکێ هەڵگرتنی دەقەکە،

یەکێ جێ بوونەوەی لەژێر باڵی «هونەرە قسەییە ئاشکراکان»دا. من ئێستە بەشی یەکەمی بە ئەندازەی دەسەڵات دێنمە دی، بۆ بەشی دووەمی ئەوە کتێبێکی تری سەر بە خۆی ئەوێ. ئەگەر بۆم کراو ژیان ماوەی دا لە دەرفەتێکی تردا ئەوەش ئەکەم، لەگەڵ ئەوەشا ئەم ئەرکە هەموو رۆشنبیرانی کورد لێی پرسراون بەرانبەری، ئومێد ئەکەم هەر رۆشنبیرێکی کورد بە ئەندازەی دەسەڵات پەنجەی بۆ راکێشێ.

ئەمەو دیسان ئەم قسەیەش ئەبێ بە دوو جۆرەوە؛ جۆرێکی ئەسڵی دەقەکە، جۆرەکەی تری شێوەی ئیملای ئەو دەقەیە کە لە رۆژانی رابوردوویا بە چ جۆرە ئیملایێک نووسراوەتەوە. ئیملای نووسینی کوردی کۆرپەیە!. کە ئەڵێم کۆرپەیە ئەویش لەبەر ئەوە بووە کە هەر لە زووەوە لەو ناوچانەدا کە ئایینی ئیسلامی تێدا بڵاو بووبووەوە پیتی عەرەبی شوێن هەواری خۆی خۆش کرد و پیتی ناوچەکان نەما!. بە تایبەتی زمانی فارسی بەو پیتانە کەوتە نووسینی بەرهەمی خۆی، کوردیش لەبەر ئەو هۆیانە کە لە ناو کتێبەکەدا باس ئەکرێ هەر بەو پیتانە شتی ئەنووسی، ئەو پیتانەش دەنگەکانی کوردی پڕ ناکەنەوە، سەرەتا هەر بەو جۆرە ئەیاننووسی، کە چاپیش کەوتە ناویەوە هەر بەو رێبازەی ئەوانە شتەکەی خۆی چاپ ئەکرد. رۆشنبیرانی کورد وردە وردە کەوتنە سەر دۆزینەوەی رێگایەک بۆ پڕکردنەوەی دەنگەکان، تا ئەندازەیەک بە نووسراوی دەستنووس ئەوە بڵاو بووەوە، بەڵام دەستنووس دادێک نادا بۆ فرە بڵاو بوونەوە. لە سەر ئەو رێبازە من لە ساڵی «١٩٥٢»دا هەندێک نیشانەی ئەوانم خستە ناو چاپەمەنی کوردییەوەو قاڵبم لە رووی چاپەوە لە لەندەن و قاهیرە بۆ دارشتن، هەروەها لە هەمان مێژوودا زانای فرەزان «توفیق وەهبی» ئەویش تەقەلایەکی زۆری دا بۆ داڕشتنی هەندێ لە نیشانەکانی پیتی کوردی بەچاپ، ئەویش لە گرتنی ئەو رێگایەدا سەرکەوت و کۆشش وتەقەلاکەی بوو بە مایەی سوپاسگوزاری هەموو کوردێکی رۆشنبیر لەم رووەوە.

جا بەپێی ئەو چەرخانەو بەپێی ئەو رۆژانە کە پەخشانەکەیان تیایا تۆمار کراوە هەر رۆژە جۆرە ئیملایەک بووە، هەتا رۆژ هاتبێ بەم لاوە شێوەی ئیملاکە گۆڕانێکی تری بە سەرا هاتووە. من ئەم سووچەیانم لەم کتێبەدا واز لێ هێنا، چونکە ئەمە خۆی باسێکی سەربەخۆیەو کتێبێکی تایبەتی و دراسەیەکی تایبەتیتری ئەوێ. لێرەدا تەنیا لقی یەکەمیم گرت کە -هێنانی دەقەکانە-و زۆربەیانم بە شێوەی ئیملای ئەم رۆژە نووسی بۆ ئەوە ئەوەی ئیمرۆژیش مێژوویێک بێ بۆ لەمەودوا. ئیتر هەر کەم و کوورییەک لەم کتێبەدا هەبێ هیوادارم خوێندەواران و رۆشنبیرانی کورد بەچاوی لێ بووردنەوە لێم ئەبوورن و ئەوان

کەلێنەکە-کە ئەگەر هەبوو - پڕی ئەکەنەوە. ئەبێ ئەوەش بزانین ئیشی تەواو و بێ کەم و کووڕی هەر لەدەست خوا دێت و ئێمە هەموومان داوای یارمەتی تەواو لەو ئەکەین، ئەبێ ئەو لە هەموو ئیشێکمانا پشتیوانمان بێت.

علاءالدین سجادی

١٩٨١/٣/١

ئادەمیزاد و ئەدەب!

ئێمە ئەبێ ئەوە بزانین کە سەردەمێکی زۆر زۆر و کۆن ئەدەب لەگەڵ ئادەمیزادا پەیوەندی هەبووەو هەیە، بەڵکوو لەگەڵ ئادەمیزادەکەدا وەکوو دوو لقی دارێکن کە شان بە شانی یەک بەرز ئەبنەوە. کەوابوو لەو رۆژەوە ئادەمیزاد هەبووە ئەدەبەکەی لەگەڵا بووە. لەڕاستیدا ئەدەبیش وەنەبێ هەر بریتی بێ لە ئەدەبی قسە بەڵکوو نەخش و نیگار، وێنەو سازو ئاواز و پەیکەری بە دیمەنیش هەر ئەدەبە، بەڵام ئەوان لە روویەکەوەن و ئەدەبی زمان لە روویەکی ترەوە، ئەوەندە هەیە لەگەڵ وێنەو پەیکەردا پەیوەندییەکە زیاترە، چونکە ئەمان ئەدەبێکی بێ دەنگن و ئەدەبی زمان وێنەو پەیکەرێکی دەنگدارە، هەردوو لایان چۆنیەتی رابواردن و مێژووی ئادەمیزادەکە ئەگێڕنەوە، هەر دوو لایان تابلۆیەکن بۆ گێڕانەوەی پلەی بەرزی و نزمی ئادەمیزادەکە لە سەردەمەکانی کۆن و نوێی ئەو ئادەمیزادە.

ئێمە لێرەدا بابەتەکەمان لە سەر ئەدەبی زمانە، ئەم ئەدەبە ئەبێ بە دوو بەشەوە؛ ئەدەبی پەخشان، ئەدەبی هۆنراو، ئەدەبی هۆنراوە لە ویژدانەوە سەر هەڵئەدا، هی پەخشان لە ژیریی ئەقڵەوە پەیدا ئەبێ، ویژدانیش لە پێش ژیرییەوە پەیدا بووەو ئەبێ، چونکە ئادەمیزاد لە پێشا هەست بە ویژدان ئەکا پاشان بیرو هۆشی بۆ دروست ئەبێ و لەسەر ئەم بناغەیە هۆشی خۆی ئەخاتە کار. لەسەر ئەمە ئەبێ لە پێشدا هۆنراو بوو بێت، پاشان پەخشان هاتبێتە ئاراوە.

ئەو بەڵگەیە کە ئەڵێ: لەپێشدا هۆنراو پەیدا بووە تەنانەت ئێستەش هەر ماوەتەوە لە ناو ئەو کەسانەدا کە بە «تەور»ە کانیان دارەکانیان شەق و پەق ئەکەن و نرکەیان لێوە دێت، ئەو نرکە بە ئاوازە رێک و پێکە سەردەمی هەرە سەرەتایی ئادەمیزادمان بۆ ئەگێڕێتەوە کە لەکاتی خۆیا بازیان ئەداو لەسەر دارەکانەوە وزاقی خۆیان ئەدا لەم لق بۆ ئەو لق نرکەو دەنگێکیان لێوە ئەهات کە مووزیقایەکی رێکوپێکی هەبوو، ئەو نرکەیە کاتێ کە زمان پژا چوە قاڵبی وشەوەو بە وشەی ئاوازەدار ئەهاتە دەرەوە، بەڵام ئێمە مەبەستمان وەزن وقافیە و هیجاو پەنجە نییە، چونکە ئەمانە ترازوویەک بوون بەگەڵێ مێژوو بەسەر ئادەمیزادا هاتن بە سەر ئەو ئاوازەیەدا.

ژیری ئادەمیزاد گەیشتە پلەیەک کە بە وێنەی هێرۆگلیفی نیازی خۆی دەربرێت، دوور کەوتەوە لە سەردەمی سەرەتایی و پێشکەوت.

بەگەڵێ هەزاران ساڵ پێش پەی بردنی بە داهێنانی هێرۆگلیفی هەتا هەنگاوێک لە

دەوری سـەرەتـایی دوور ئەکـەوتـەوە دوو هەنگاو بە لای بیـر کـردنـەوەوە نزیکتـر ئەبووەوە. لەمـەوە وردە وردە کـەوتە سـەر ئەوە کـە قسـەی رەوان و رێکوپێک بکاو ویسـتـەکـەی خۆی بەو قسە رێکانە دەربڕێ. لێرەدا پەخشـان پەیدا بوو و دەستی کرد بە خۆپیشـاندان. دیارە ئەمـەش سـەر دەمـێکی زۆری ویست تا بە تەواوی رێکوپێک بـوو، نووسین لە ئارادا هەر نەبوو بەڵام قسـەو زنجیـرەی قسـە رۆژ بە رۆژ هەر زیادی ئەکـرد. کـە نووسین پەیدا بوو پەخشانەکە نموودێکی تری دا بە خۆی و دیمەنێکی تر بوو پەیدا بوو. ماوەیەکی زۆر لە ناو ئەم بۆتەیەدا مایەوە، کە چاپ هاتە کایەوە پەخشـان بـە تەواوی پەلی خۆی بڵاو کردەوە. جـاران کـە هەر لە ناو عـیلمـە زانیـاریەکـاندا بـوو هاتە ئەو مـەیدانەشـەوە کـە رازو نیـاز و سکاڵا لە دەردو مـەینەتیش بڵاو ببێتەوە، باسی چەوساندنەوە و خۆشی و شادی، ئارام و ئاژاوە لە سەر زمانی خەتیب وگوێندەکانەوە بلێسە بستێنێ، مەڵبەندەکان لە یەک نزیک بینەوە، بیرورای هەمـوو وڵاتێک بگا بە وڵاتێکی تر. هۆنراو ئەمـانەی پێ نەئەکـرا، بەڵام پەخشان بە تیژی و بە ئاسانی ئەم شتانەی پیشان ئەدا.

بەڵێ!. پەخشـان لە دوای هۆنراو پەیدا بوو و کەوتە سـەر زارەوە، وە ئەتوانین بڵێین بە درێژایی گەلێ سـەردەم و چەرخ هەر لە زارا بوو ــ سـەردەمـەکـانی دوو سێ هەزار سـاڵ لەمەو پێشتر ــ. تەنانەت لەپێش داهاتنی خەتەکانی مێخی و فینیقی و چینی و پەهلەوی دا لەزار بەولاوە هیـچی تر نەبوو کـە گـوزارشت لە پەخـشـانەکـان بداتەوە. خـۆ ئەگـەر «تەورات» یا «ئینجیل»یش بگرین بە دەسـتـەوە ــ کە ئەمـانە پەخشـانن ــ بە دەگـمـەن ئەکەوتنە سـەر شێوەی خەتی عیبری و پاشان خەتەکانی تر. «گـاتا» کـانی زەردەشت کە ئەویش هەر پەخشـانە ئەگونجا بە خەتی مێخی بوایە، بەڵام ئەو هەمـووە تێ نە ئەپەڕی لە سێ چوار نوسخە بەو لاوە!. نامەو فەرمانی پادشاکانی پێش ئیسـلام مەگەر هەر مـیرزا بیـانینووسیـایەوە ئەگینا شتێکی تر نەبوو بڵاویان کاتەوە، هێرشی ئەسکەندەرەی کە هات ئەوانەشی نەهێشت، باس و خواسی گرنگ ئەخرایە سەر خەت و زمـانی یۆنانی و ئەوانیتر لە ناو ئەدران. راسـتە کەتیبـەی سەر بەرد کە لە پادشـاکـانی پێش ئیسلامـەوە هەندێکیـان مـانەوە ئەوانەش ئەو پەخشـانە فراوانانە نین کە ئێـمە ئەمـانەوێن. لە سـەدەی پانزەهەمی مـیلادیدا چاپی گۆتەنبەرگ داهات خزمـەتێکی گەورەی کرد بە بڵاو بوونەوەی پەخشـان. پەخشـان بە بێ جیاوازی چ لە ئاورووپاداو چ لە رۆژهەڵاتدا، چ لەعالەمی ئیسلامی چ لە غـەیری ئیسـلامیـدا. لە سـەدەی حەوتەمی مـیلادی بەدواوە پەخشـانەکانی ئیسـلامی کۆ ئەکـرانەوەو ئەنووسـرانەوە، زیاتر بە خـەتی کـووفی و بەبێ نـوختـە، نامـەکـانی پێغـەمبـەر

«د.خ» کە ئەنووسـران گەلێکیـان بە شێـوەو خـەتی کـوفی و هەندێکی کـەمیـشیـان بەم شێوەیە بوو کە ئێستە پێی ئەڵێن عـەرەبی و لە وڵاتی فـینیـقی کەوتە حیـرەو ئەنبارو لە وێشەوە کەوتە دوورگەی عەرەبی.

کـە ئیـسـلام داهات و کـەوتە ئەو وڵاتانە کـە بوون بە ئیـسـلام خـەتی عـەرەبی بۆ نووسینەوەی هۆنراوو پەخشان نیشتەوە بە جێگا هەواری ئەو خەتانە کە هەبوون، لەگەڵ ئەوەشـا پەخـشـان وەنەبێ لەگـوڕ کـەوتبـووبێ، بەڵکوو سنگی خـۆی لە ناو زمـانە سەرکەوتووەکانی ئەو ڕۆژەدا هەر ئەنا بۆ پێشەوەو لە جم جووڵ نەکەوت و بە شێوە خەتی عەرەبی ئەنووسرانەوە، خەتەکانی خۆیان ــ خەتە کۆنەکـان ــ نەمان و لەناوچوون. هۆی ئەمانەش یەکەم هێرشی ئەسکەندەر بوو لە پێش ئیسلامدا، دووەم سەرکەوتنی عەرەب بوو لە پاش ئیسلام. خەتی عەرەبی لە پاش ئیسلام خزمەتی کرد بە پەخشان، هەرچەندە خەتی کۆنی خاوەن پەخشانەکان نەمان و لەناو چوون!.

زیاتر ئەو وڵاتانە کە خاوەنی خەتی خۆیان بوون وڵاتی ئێران و وڵاتی هرەقلی بوو ـ کە پاشمـاوەی ڕۆمـانی و یۆنانی بوو ـ. تا دوو سـەد ساڵی پاش داهاتنی ئیـسلام وردە وردە خەتەکانی خۆیان لە ناوچوون و نووسراوەکانیان بە خەتی عەرەبی ئەنووسی. بەڵام لەبەر بێ چاپی ئەو نووسـراوانە لە عـالەمی ئیـسلامی و لە عـالەمی گاوری دا بە زۆری هەر لە مزگەوت و کەنیسـەکانا بوون. کە چاپ داهات ـ چ هۆنراو و چ پەخشان ـ کەوتە دەرەوەی دیواری مـزگـەوت و کەنیسـەکانیش. لێـرەدا پەخـشـان بە تەواوی دەسـتی هێنا بە خـۆیاو نموودێکی تری تازەی بۆ پەیدا بوو.

بەڵێ!. شێوە خەتی سوریانی ـ کە خاوەنەکانی لە ژێر ئاڵای ئایینی ئیسلام دا نەبوون ـ هەر مـایەوەو، بەڵام ئەم لەبەر تەسکیی بەسـەرهاتی ئەوە نەبوو کـە بتوانێ خەتی خۆی و هۆنـراو و پەخـشـانی خـۆی بە لێـشـاوی و بە فـراوانی بە هەمـوو لایەکـدا بگەیەنێ و ئارەزووەکەی بەتەواوی بەجێ بێنێ.

ئیسلام بە خۆی و بە زمـانی عەرەبییەوە پەرەی سەندو بڵاو بووەوە، شوێنانی ئەگرت و بەیداخی خۆی دائەکوتا، تاماوەیەک زمانی هرەقلی بۆ شتی کـەم و بۆ گوزارشتی هەندێ کاروباری میری لە دەزگاکانا بەکار ئەهێنرا، بەڵام لە پاش ئەوە کە زمـانی عەرەبی بە هۆی ئایینەوە بە تـەواوی خۆی چەسپاند ئەوانەش نەمـان!. لە ئەنجامی ئەم گورپەیەدا لە دەورو بەری سـەدەی سـێـهـەمی هجری وە ئەو نەتەوانە کـە زمـانی عـەرەبی کـاری کـردبووە سـەر

زمانەکەیان لە باری نەهێشتنەوەو لە ناوبردنی هۆنراو و پەخشانیان کەوتنەوە سەر زیندوو کردنەوەی زمانەکەیان و دەستیان دایەوە بە گەشەپێدانی هۆنراوو پەخشانیان، بەڵام خەت هەر خەتی عەرەبی بوو، بۆیان نەکرا ئەمە لابەرن!. بەتایبەتی زمانی فارسی لەم رووەوە هەنگاوی گەورە گەورەی نا، هۆنەر و ئەدیبەکانیان چاکیان لێ بەلادا کرد، هۆنراو و پەخشانیان بە زمانی خۆیان وەکوو بارانی بەهار بڵاو کردەوە بەسەر نەتەوەکەیانا، گەلێ گەلێ بەرزتر لە سەردەمی پێش ئیسلام هاتنە ناوەوە؛ هاتنە ناوەیەکی وابوو کە بۆ زۆر شت کاریان کردە سەر زمانی عەرەبی - ش. لەگەڵ ئەوەشا کە زمانی تورکی لە شوێن هەواری رۆمانی پەیدا بوو و حوکمی گرتە دەست و بەو زمانە هۆنراو و پەخشانی لە وڵاتی خۆیا بە تەواوی بڵاو کردەوە، تاکە تاکەی ئەو زمانی فارسییە بۆ ئەدەبیات و بۆ کارو باری میری هەر کاری کردە سەر ئەوانیش.

***

کورد؛ کورد یەکێکە لە نەتەوەکانی «ئاری»، شوێن و جێگایەکی هەبووەو هەیەتی. ئەمانە ئەو رۆژە کە ئیسلامەتی داهات پێش ئەوە لەسەر ئایینی زەردەشتی بوون، بەو خەتە کە «گاتها»و ئەو جۆرە خەتانە کە ئەو سەردەمانە باویان هەبوو - وەکوو سانسکریتی و پەهلەوی - نیازەکانی دڵیان بەو نەخشانە دەربڕیوە. بۆیە ئەمە ئەڵێم چونکە نەتەوە بوون، نەتەوەش بێ گومان زمانێکی هەیە، کە زمانی هەبوو دیارە رازونیازی خۆی بەو زمانە دەربڕیوە. ئەمە وەنەبێ تایبەتی بێ بە کوردەوە،چونکە هەر نەتەوەیەک کە هەبوو ئەبێ زمانێکی هەبووبێت و بەو زمانە شتی خۆی دەربڕیبێت. بەڵێ! نەتەوەی واهەبووە کە پووکاوەتەوە، لە پووکانەوەکەیا زمانەکەشی دوایی هاتووەو نەماوە، بەڵام کورد ئەوا هەیەو ماوە، بە درێژایی چەرخ ئەگونجێ جۆرە گۆڕانێک هاتبێ بەسەر تاکە تاکەی وشەکانیا- وەکوو ئەمە لە زاهرەی هەموو زمانێکە- بەڵام ئەسڵی تەشکی زمانەکە ماوەتەوەو ئێستە قسەی پێ ئەکرێ، پێشهات و کارەساتی رەورەوەی مێژوو لەپێش ئیسلامدا وەکوو بەڵگەو شوێنەواری زمانەکانی تری ئەو وڵاتانەی پلیشاندۆتەوە هی کورد ــ یشی وا لێ کرد. کە ئیسلامەتی هاتە پێشەوە کوردەکە چووە ژێر ئاڵای ئەو ئیسلامەتیەوە. زمانەکەی مایەوە، بەڵام بەڵگە ئەدەبییەکانی هەموو کەوتنە ژێر کاریگەری زمانەکانی ترەوە. سەرباری ئەمە وڵاتەکەی کەوتە نێوانی دوو سێ سنووری بەهێزەوە؛ سنووری عەرەبی بە هۆی ئایینەوە، سنووری فارسی بە هۆی حوکمەوە، لەم ئاخرەشا سنووری تورک هەر بەهۆی حوکمەوە!. کوردەکە بەڵێ ئەسڵی زمانەکەی خۆی پاراست، بەڵام دەربڕینی ئەڵهاکانی دڵی

به زمانەکەی خۆی بۆ نەپارێزرا بەتایبەتی لە پەخشاندا، هەر شتێکی ئەوت و ئەنووسی یا بە فارسی بوو، یا بە عەرەبی، وە هەندێ جاریش بە تورکی، ئەوەندە هەبوو لە هۆنراودا مەودای زیاتر بوو، توانی هۆنراو بە زمانەکەی خۆی دابڕێژێ بەڵام لە پەخشان ئەو توانایە نەبوو چونکە زمانەکانی پێشوو ـ ئەوانەی کە وتمان ـ بە تەواوی جێگای خۆیان قایم کرد بوو وە وابرابووە دڵیەوە کە بە زمانی خۆی شت نانووسرێ و نابێ بنووسرێ!. تەنانەت لەوانە بوو «نامە»ش بەزمانی خۆی هەر نانووسرێ، بەپێی بەشکردنەکەی ئەبێ بە زمانەکانی تر بێت!.

نەتەوەکانی تری دراوسێ ئەم لەپاش داهاتنی ئیسلامەتی و بەتایبەتی لە پاش چاپ بەڵگەکانی خۆیان کۆ کردەوەو پوختەیان کرد، لەپێش داهاتنی چاپدا هەمووی دەق کرد، کە چاپ داهات ئیتر بە تەواوی بڵاویان کردەوە، بەڵام کورد وەکوو ئاوی مەنگ لە شوێنەکەی خۆی مایەوەو هیچ جم وجووڵێکی بە سەرا نەهات!.

ئەم بێ دەرفەتیە درێژەی کێشا تا گەلێ چەرخ و سەردەم، لە چەرخی نۆزدەهەم دا وەکوو بڵێیت لەو تاسە راچەنی و وەکوو یەکێ لە خەو خەبەری ببێتەوە کەوتە بزووتنەوە، لێرەدا ئەو هەستەی بۆ پەیدا بوو کە ئەگونجێ بەزمانی خۆی پەخشان بوترێ، ئەگونجێ بە زمانی خۆی خامە بکەوێتە کار بۆ نووسینی هەمە چەشنە، ئەتوانێ نیازی خۆی بێجگە لە هۆنراو بە شتێکی تر دەربڕێ کە پەخشانە، جا ئەم پەخشانە پەخشانێکی سادە بێ وەیا پەخشانێکی ئەدەبی بێ کە پەخشانی هونەری ـ ش بگرێتەوە. لێرە بەدواوە هەتا ئەهات پەردەی پەخشان ڕووناکتر ئەبوو. جگە لە نامەی تایبەتی دەستی خستە ناو نامیلکەو رۆژنامەو گۆڤارو کتێبیشەوە، کەوتە سەر لاپەڕەی چاپ و بڵاو بووەوە. ئەتوانم بڵێیم لەم رووەوە هەنگاونانی کورد بۆ پێشەوە بە گورتر بوو لە هەنگاونانی نەتەوەکانی دراوسێ، چونکە ئەوان لە پێش داهاتنی چاپدا نووسراوە پەخشانەکانی خۆیان هەموو کۆمەڵ کرد بوو بە سەر یەکاو لە تاقەکانا بەو تاقە نوسخە وەیا دوو نوسخەیە کەڵەکە کرابوون، کە چاپ داهات ئەو وەختە بە تەواوی بڵاو بوونەوە، بەڵام هی کورد لە کاتی دەستدانە پەخشانیانەوە چاپ لە ئارادا هەبوو، توانرا تا ئەندازەیەک لە چاو بێ هێزی خودی کوردەکەدا پەخشانەکەی هەنگاوی فراوان بهاوێژێ.

راست بوو دەورەکانی پێشوو بۆ دەرنەبڕینی پەخشانی کوردی لە لایەن کوردەکە خۆیەوە بە زمانی خۆی دەستێکی باڵای هەبوو، بەڵام بەرانبەر بە هۆنراو ئیجگار بەو جۆرە نەبوو.

چونکە هۆنراوەکە خورپەیەک بوو بۆ هەندێ کەسی تایبەتی پەیدا ئەبوو، ئەوانەش زیاتر دوور بوون لەو شوێنانە کە دەستی حوکمڕەوایانی غەیری کورد تیایانا دەستدار بوون، هۆنەرەکانیان هۆنراویان ئەوت و بە دەستنوس بلاو ئەبووە بەجێگایانی ترا، وە هۆنراویش زیاترو زووتر ئەچووە دڵەوە مەردمەکە باوەشیان بۆ ئەگرتەوە، حوکمدارەکانیش ئەوەندە بە تەنگیەوە نەبوون بۆ نەهێشتنی، چونکە وایان ئەزانی کە هۆنراو لە ناو کورددا ئەوەندە کار ناکاتە سەر مێشکی کوردەکە، بەڵام پەخشان وا نەبوو. سروشتی پەخشان وایە کە زۆر بابەتی پێ ئەنووسرێ؛ لە مێژو، لە ئەدەب، لە فەلسەفە، لە ریازییات، لە شەریعەت، لە فەلەکیات، لە تەفسیر... هتد. کوردەکە بۆ ئەم شتانە هەموو ئەو مەیدانەی نییە کە ئەمانە بنووسێ و هەڵیانبگرێ. نەبوونی مەیدانەکەش ئەوە بوو کە وابرابووە دڵیەوە: ئەمانە هەموو ئەبێ بە زمانی عەرەبی یا فارسی یا تورکی بنووسرێن. ئەوەی بە دڵا نەدەهات کەنووسینی ئەمانەش بە کوردی ئەگونجێت و ئەبێت!. بەشی زۆری خاوەن قەڵەمەکان ئەو کەسانە بوون کە ئەم جۆرە شتانە بنووسن، ئەگەر یەکێ لەوان ئەمانەی بە زمانی خۆی بنووسیایە ـ لە کاتێکا ئەگەر بە فیکریا بهاتایە!ـ ئەوانیتر لێی راست ئەبوونەوە، لەباتی هانە هانە دانی دەستیان ئەکرد بە تیتاڵی کردن پێی و پێیان ئەوت چۆن ئەم جۆرە شتانە بە زمانی کوردی ئەنووسرێن؟!. ئەمانە عیلمن، عیلم ئەبێ بە زمانی ئایین و حوکمدار بنووسرێ، ئەمە دیارە خوێندەوار نییە بۆیە بە زمانی کوردی ئەم جۆرە عیلمانە ئەنووسێ!. ئەویش ئەرامەنە ئیتر سەری ئەچووەوە بە قوڵاخی خۆیداو دەستی نەئەدایەوە بە قەڵەمی کوردییەوە!. بەڵام هۆنراوەکە وانەبوو، لەبەر ئەوە هۆنراو لە دەست هەموو کەس و خاوەن قەڵەمێک نەدەهات ئەوەندە بەرپەرچیان نەئەدایەوە. لە ناو رەمەکی مەردم لە پایەییەکەمدا، وە ئەگەر هۆنراوەکان بەرز بوونایە لە ناو خاوەن قەڵەمەکانیشدا بلاو ئەبووەوە لە پایەی دووەمدا.

ئەتوانم بڵیم پەخشان زۆرتر بووە لەناو کورددا تا هۆنراو بەڵام نووسین و نووسینەوەی لەسەر نەبووە. کە ئەڵێم پەخشان ئەو پەخشانانە بوون کە بە چیرۆک و رازو نیازی گوێ ئاگردان هەر لە زەمانێکی کۆنەوە بە دەماو دەم گێڕ راونەتەوەو ئەم پشت بۆ ئەو پشتی دەور کردۆتەوە. چرۆکیش کارەساتی رۆژ وسەردەم باس ئەکا. ئەو چیرۆکانە کە ئیمڕۆژ بە نووسین ئەنووسرێن جیایە لەو چیرۆکانە کە لە رابوردوودا گێڕاونیانەوە. چیرۆکەکانی پێشوو باسی پاڵەوانی و تەلیسم و جادوو و دڵداری تێدایە کە ئەمە ئاشنایەتیەکی بە تەنگوچەڵەمەی ژیانی رۆژانەکەوە نەبووە، تەنیا بۆ رابواردنی کۆڕی گوێگران بێژراوە،

بەڵام چیرۆکەکانی سەدەی بیستەم ـ کە دەستی چاپیشیان گەیشتۆتێ ـ ئاشنایەتییان لەگەڵ کاروباری نەتەوەکەدایە.

ئەمەو لە لایەکی تریشەوە کە ئێمە قسە لەپەخشانی کوردییەوە ئەکەین ئەبێ ئەوەشمان بۆ دەرکەوێ کە پەخشان بە جۆرێکی تێکڕایی؛ واتە هی کورد وەیا هی غەیری کورد بووبێ لە رۆژەکانی پێش ئیسلامدا ـ وەکوو وترا ـ هەر سادەیەکی پەتی بووەو دوور بووە لە هەموو جۆرە رازاندنەوەیەکی رواڵەتی، هەتا بچین بەو لای مێژووەوە پەخشان ئەمە کارەساتی بووە؛ دوو کەس پێکەوە قسەیان کردبێ، وەیا یەکێک شتێکی بە یەکێکی تر فێر کردبێ، وەیا فەرمانێک رووی دابێ، ئەم جۆرە پەخشانە لەگەڵ قسەی ئاساییدا هیچ جیاوازیەکی نەبووە، کە زەمان هاتووە بەم لاوەو لە سەرەتای مێژوو دوور کەوتۆتەوە وردە وردە جۆرە پەخشانێکی تر پەیدا بووە کە خاوەنەکەی ویستوویە بە قسەکانی کار بکاتە سەر دڵ و دەروونی گوێگر، ویستوویە بەو قسانەی بەزەی بجووڵێنێ، زات و پاڵەوانیان تیا بهەژێنێ، بیروباوەڕی سروشت پەرەستیان تیا بخەملێنێ، دڵیان بەرانبەر بە هێزەکانی سروشت بچەسپێنێ. ئا ئەم جۆرە پەخشانانە کە ئێمە گوزارشتی لێ بدەینەوە ئەڵێین: پەخشانی هونەری لەگەڵ هۆنراوی ئەو سەردەمانەدا جیاوازییەکی وایان نەبووە، بەڵکوو ئەتوانین بڵێین هەر ئەم جۆرە پەخشانە بووە کە لە سەردەمەکانی زۆر کۆندا ناویان ناوەتە هۆنراو. ئەوەند هەیە کە سووڕانەوە درێژەی دا بە تەوەرەی خۆی و ئادەمیزادەکەی زیاتر ئالان بە بالای ئەو دەورانەوە جۆری قسە گۆڕا، چەشنە ئاوازێک لەو قسانەدا پەیدا بوو، لێکچواندن و کورتبڕی تێدا دروست بوو، هەژانی نەوس بەهێزتر بوو، لەمەوە پەخشانی هونەری هاتە کایەوە و بە تەواوی لە سادەکە جیا بووەوە. لە پاش سەردەمێکی تر چەشنی قسە و باس بە بەرگێکی تر رازێنرایەوە ناوی هۆنراوی رێکوپێکی خرایە سەر. لە هەمانکاتا وەکوو پەخشانەکە روخساری خۆی گۆڕی وەنەبێ هۆنراوەکەش هەروا لە جێگای خۆی راوەستابێ، بەڵکوو ئەویش کەوتە باڵەفڕێ و کەوتە تەکاندان، ئەو ساویلکەیەی کە جاران هەیبوو ئەو بەرگەی لەبەر خۆی داڕنی و بە دیمەنێکی تر هاتە پێشەوە. چەندە پەخشان تەکانی ئەدا، هۆنراویش بەو جۆرە شان بە شان لەگەڵیا ئەهاتە خوارەوە، تا وای لێ هات باوەشی کرد بە هەموو جۆرە «هونەرە قسەییە ئاشکراکان» داو بە ئەندازەی زیاد لە دەسەڵات تاکی تەرازووی خۆی لە پەخشان قورستر ئەکرد، نەیهێشت لەباری رەوڕەوەی پێشکەوتن و گۆڕاندا لە پەخشان دوا بکەوێ.

***

پەخشان لەپێش ئیسلام دا

وەکوو وترا پەخشان لەبەرە بەیانی مێژووەوە زۆر سادە و ساکار بووە، ئەمەش لە بەر ئەوە بووە کە پێویستی ئادەمیزاد بە یەک و ئەرک و فرمانیان بەیەک کەمتر بووە. ئەم کەمتر بوونەی لەبەر بڕ بڕ بوونەوەی ئادەمیزادەکە و لەبەر کەمتر گوزارە بووە بۆ ئەوە وشەی بۆ دانێن. هەتا تێکڵاوی ئادەمیزاد بەیەک زیاتر بێ مەعانی زیاتر پەیدا ئەبێ، کە مەعانی زیادی کرد بەناچاری ئەبێ وشەی بۆ دابنرێ، کە وشە زۆر بوو پەخشانەکە زۆرتر ئەبێت، لە زیاد بوونەکە هەموو جۆرە رستەیەک دروست ئەبێ. ئەم جۆرە گۆڕانە بەم جۆرە ئەکاتە کارێ کە پەخشانەکە لەکاژی پێشوو بێتە دەرەوەو روخسارێکی تر وەربگرێ، سروشتی گۆڕان ئەمە کردەوەیەتی، بەڵام ئەو دەقانە نامێننەوە بۆ پاشەرۆژ ئەمە ئۆباڵی ناچێتە ئەستۆی دەق و پەخشانەکە بەڵکوو ئەچێتە ئەستۆی رەورەوەی مێژوو کە هەمووی هاڕیون و شارۆیەک نەماوەتەوە هی ئەو سەردەمە بۆ ئیمرۆ!.

ئەمەش یەکەم لەبەر تۆمار نەکردنێکی رێکوپێک، دووەم لەبەر چەتوونی خودی ئادەمیزادەکە، کە: هەر دەستەیەکی سەرکەوتوو هاتۆتە پێشەوە شوێنەواری پێشی خۆی لە ناو داوە!. سێیەمیش هۆی بڵاو کردنەوەیەکی فراوان نەبووە لە ناودا کە ئەگەر روونووسێکی لەناوچوو روونووسێکی تری بمێنێتەوە. ئەمانە هەموو بوون بە هۆی ئەوە کە پەخشانێکی سەردەمی کۆن ـ بە چاو تێکڕای ئادەمیزادەوە ـ نەمێنێتەوە. بە کوردەوە ئەم هۆیە گشتیانەو هۆوە تایبەتیەکەی خۆیشی هاتە سەر کە: سەر لێ شێواوی وبڕ بڕ بوونەوەیان و دەرفەت پێ نەدانیان بۆ ئەوە فیکرێک لە خۆیان بکەنەوەو ئەو هۆشەیان بۆ پەیدا بێ کە ئەمانیش خاوەنی شتێکن و ئەبێ بە تەنگیەوە بن!.

* * *

بەدبەختی کورد ئەوەیە کە هەرگیز خاوەنێکی نەبووە بتوانێ کوردەکەو ئەدەبیاتی کوردەکە بپارێزێ!. راستە لە کاتی خۆیا ئەم کوردە بە ناوی ئارییەتیەوە لەگەڵ فارس و نەتەوەکانی تری ئاریدا ژیاون و ئەدەبی هەر دوولایان ـ کوردو فارس ـ لەیەک ریشەوە بووە، پادشاو حوکمدارەکانی پێش ئیسلام ئەو زمانە موشتەرەکەیان خستۆتە برەو، لەپاشا حوکم ناوی کوردی لە بیر بردۆتەوە، لە چەرخەکانی دواییدا کە باس لە زمانی پێش ئیسلامەوە کرابێت. ناوی ئاوێستاو زمانی پەهلەوی هێنراوەتە ناوەوەکراوە بە بەڵگەی کۆن، بەڵام بە بێ ئەوە کە ناوێکی کورد بێتە ناوەوە و بڵێین ئەمە بەشی کورد ـ یشی پێوەیە!. هەر

ئەوەندەیە کراوە بە بەڵگەی کۆن بۆ زمانی فارسی!.

پاش ئەوە کەئیسلام هاتە ناوەوە، ئیسلام ئەو شانازی کردنە بە خۆو بە باو باپیرەوە ـ چ لە ناو عەرەب و چ لە ناو غەیری عەرەبدا ـ پیشاندەوەو بە دەستووری:

«یا ایها الناس إنا خلقناکم من ذکر وانثی وجعلناکم شعوبا وقبائل لتتعارفوا إن اکرمکم عند الله اتقاکم، إن الله علیم خبیر» (١)

بەیەک چاو سەیری هەموو نەتەوەیەکی کردو تەنها بایەخی بەوەدا کە گەورە و خۆشەویست لە لای خوا ئەو کەسەیە کە عبادەت و تەقواو لە خوا ترسانی هەبێ. لێرە هەموویانی یەکسان کردو کەسی بە سەر کەسا بە زیاد دانەنا. ئەم دەستوورە بەم جۆرە مایەوە تا سەردەمی هەر چوار جێ نشینەکان بەسەرچووو کەوتە دام و دەزگای ئەمەویەکان. نەتەوەیە زۆر لە غەیری عەرەب کەوتنە ژێر ئالآی ئیسلامەوە. ئەمەوییەکان کە چوونە سەر حوکم بۆ ئەوە ئەو حوکمەو ئەو پاشایەتییە لە نەتەوەی ئەو بنەماڵەیەدا بمێنێتەوە لە ئەسڵی دەستوورەکە لایانداو کەوتنە سەر رەگەزپەرستی!. بۆ عەرەبەکانی ئەو سەردەمە دەستی ئەدا، چونکە ئەوان پێشتر شانازیکەر بوون بە باو باپیری خۆیانەوە، ئیسلام ئەوەی لێ هەڵپرووکاندن، ئەمەوی ئەمەی بۆ زیندوو کردنەوەو ئەوانیش دایانە پاڵیان. لێرەدا کەوتنە رشخەنکردن بە غەیری عەرەب، کەوتنە ئەوە بە چاوی سووکەوە سەیریان بکەن!. وای لێ هات ئەگەر یەکێکی غەیری عەرەب ـ با زۆر گەورە و عالم و بنەماڵەش بوایە ـ بە ناوی خزمەتکاری «موالی»یەوە خۆی نەدایەتە پاڵ عەرەبێک بە هیچ جۆر نەدەژیاو وەکوو بەردێکی سەر رێگای لێ ئەهات، کێ شەقی تێ هەڵدا تێ هەڵئەدا!...

ئەم رەگەزپەرستیە بەم جۆرە کردیە کاری کە «شعوبیەت»پەیدا ببێ. تەنانەت وا ئەگێڕنەوە «زیاد ابن ابیە» کەلە نەسەبەکەیدا قسە هەیە، بەڵام لە کارزانی و سیاسەت و زمانپاراویدا یەکێکە لە پیاوە بلیمەتە گەورەکانی ئیسلام ـ لەژێرەوە بە پەنامەکی هانە هانەی چەند کەسێکی غەیری عەرەب لە ئەهلی هونەرو عیلم و دانش ئەدا کە لە بارەی تانووتدان لەعەرەب کتێب دابنێن!. لەسەردەمی عەبباسییەکاندا چونکە ئەوان پێ گەیشتن و مانەوەیان لەسەر حوکم بەهۆی غەیری عەرەبەوە ئەزانی دەستیان دایە باڵی غەیری عەرەب. بنەچە عەرەبەکانیش کە زیاتر هەوا خوای ئەمەوی بوون و مابوونەوە بۆ ئەو دەورەو شتیان لە حوکم دەست نەکەوتبوو ـ کە ئەمە رەوشتێکی تەبیعییە لە نێوانی

(١) سوورەی «الحجرات» ئایەتی «٣١»

دەستەی حوکمدار و حوکم بەسەرا کراوا لە هەموو دەورێکدا ـ ئەوانیش کەوتنە پیا هەڵوتنی غەیری عەرەب!. لێرەدا دوو «بەرە» دروست بوو؛ بەرەیەکی عەرەب، بەرەیەکی غەیری عەرەب، هەروەها هی واش هەبوو غەیری عەرەب بوو ئەیدایە پاڵ عەرەبەکان، وە عەرەب بوو ئەیدایە پاڵ غەیری عەرەبەکان. «شعوبییەت» لە نێوانی ئەم دوو بەرەیەدا بە تەواوی بنجی داکوتا وهەر دەستەیەک لە چاکەی خۆی و خوسپی ئەویتر بە سەدها کتێبیان دانا، بەڵام لە پاشا دەیلەمییەکان و وەزیرەکانیان وەکوو «ابن عمید» و «صاحب ابن عباد»، وە تورکەکانی غەزنەوی و سەلجووقی سیاسەتی خۆیانیان وا بە باش زانی کە بدەنە پاڵ عەرەب.

بەداخەوە ئەو هەموو بەڵگە ئەدەبی و پەخشانانە کە لەبارەی شعوبییەتەوە دانرابوون هەموویان فەوتان. لە نووسراوی شعوبیەکان مەگەر چەند کەسێکی وەکوو «جاحظ، ابن عبد ربه و مسعودی» ـ بەوێنە ـ کە بەناوی وەڵام دانەوەو رەخنە لێ گرتن لێیان هەندێ لە قسەکانیان هێناوە ئەگینا ئەوانیتر هەموو لەناو چوون و بوون بە ئاردی ناو دڕکان!.

***

مەبەست لەم درێژە پێ دانە بۆ بەڵگەی پێش ئیسلام و پاش ئیسلام و هێنانی باسی «شعوبییەت» ئەوە بوو کە نە لە پێش ئیسلام و نە لە دوای ئیسلام ــ کە لە هەردوو سەردەمەکەدا کورد هەبووە و هەیە، وە بە حوکمی تەبێعەت هاوبەشی بووە لەو شتانە کە بەو زمانانە نووسراون و لەو پەخشانانە کە نووسراون ــ بەڵام لە هیچ دەورێکیانا ناوی کورد نەهێنراوە تا هەندێ لەو پەخشانانە بدرێتە پاڵ ئەوان؛ لەگەڵ ئەوەشا هەر هەبوون و هەبووە. جا ئەمە هەموو ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوە کە لە هیچ دەورێکیا کەیانێکی بە مەعنای کلمەی نەبووە تا ئەو کەیانە بتوانێ باسی ئەو بەشە زمانە بکاو هانە هانە بدا بۆ باس لێوە کردن.

هی پێش ئیسلام تەنها «ماد»ەکان هەبووە، ئەویش بەڵگەکانی ئێرانی دانی پیا نانێن کە کورد بووە، رۆژهەڵاتی ناسەکانیش شوێن ئەو بەڵگانە ئەکەون!. ئەوانەش ــ واتە زمان و ئەدەبی ئەو مادانە ــ لێشاوی یەک بە دوای یەک کە هات بەسەر وڵاتەکەیانا زمان و بەڵگەی زمانی نەهێشت. لەگەڵ ئەوەشا هەندێ لە زانایان دان بەوە دائەنێن کە «گاتا»کانی زەردەشت بە زمانی مادی بووە. دیسان هەندێکی تر دان بەوە دا ئەنێن کە زمانی کوردی پاشماوەی زمانی مادییە. هەروەها ئەوەش هەر هەیە کە لە سەردەمەکانی کۆندا

کوردەکان مەیدانی لەوەڕگاو ڕەشماڵی خۆیان گەیاندوە تا کێوەکانی «ئەسفەهان» و دەورو بەری خەلیجی فارس و کێوی «کیلویە». وەکوو چۆن گەزەنەفۆنی یۆنانی لە گەڕانەوەی دە هەزار کەسە سەربازەکەی دا لە «٤٠١»ی پێش میلاد ناوی کوردی هێناوە و بە ولاتەکەیانا تێ پەڕیوە. لە کەتیبەی پادشایانی ئاشۆردا ناوی «کردو» هاتووە. لە کتێبی پەهلەوی «شارەکانی ئێران» ناوی «کوهباران کردو» هاتووە کە بەبێ گومان ئەمانە کوردەکانن. «تەبەری» ئەڵێ: ئەردشێری پاپکان سەر زنجیرەی ساسانیەکان لە کوردەکانی «بارزنگی» بوە، کە ئەم بارزنگیانە هەتا ماوەیەکیش پاش ئیسلام هەر لەو بەشە خاکەی ولاتی فارسدا دانیشتون.

پاش ئیسلامیش دیسان چەشنی سەمەرە هەر رووی داو هانە هانەیەک نەبوو بۆ ئەوە کە بەڵگەیەکی پەخشان بمێنێتەوە بۆ ئیمڕۆ. ئەگەر قسەیەکی کەمی لێ کرابێ ئەویش لە کەلێن و قوشبنی هەندێ کتێبی عەرەبی وەیا فارسیدا بووە، ئەوەش بەبێ ئەوە دەقێکیان لێوە پیشان دابێ؛. بەڵکوو هەر ئەوەندەیە ناوی کوردەکەیان بردووە و هیچی تر، وە دوور نییە ئەو بەڵگەیەش نەبێت، چونکە وەکوو وترا بیر و باوەڕی وا لێ کراوە کە پەخشانی بەزمانی خۆی نابێ ببێ و ئەبێ ئەو پەخشانە بە زمانی ئەو دراوسێیانە بێت!!.

ئەمانە هەموو ئەوە بە ئێمە پیشان ئەدەن کە ئەم کوردە هەبووە و لە دەورەکانی پێشوویدا تێکەڵاو بووە یا لەگەڵ هاو رەگەزەکانی خۆیدا، وە یا لەگەڵ غەیری ئەواندا، لە هەموو روویەکەوە هاوبەشییان لەگەڵیانا کردووە. هیچ نەبێ لە مەیدانەکانی جەنگدا بێ گومان ئەبێ پەخشانێکیان بووبێ کە ئەو سەردار لەشکرەیان بەو پەخشانە هانە هانەی لەشکرەکەی خۆی دابێ، چونکە ئەو لە شکرە زمانی دراوسێی نەزانیوە تا ئەو سەر دارە بەو زمانە بیانجوڵێنێ. بەڵام لەبەر بێ نووسینەوەو لەبەر گوێ نەدانی حوکمفەرما ئەو پەخشانە نەماوەتەوە. هۆنراو لەبەر ئەوە کە لەبەرکردنی ئاسانتر بووە زووتر ئەچێتە دڵەوە، ئەو لەبەرکردنەی بە پشتاوپشت ماوەتەوە، پەخشان ئەو ئاسانیەی نەبووە تاوەکوو خودی دەقەکە لەبەر بکرێ و بمێنێتەوە.

ئەمە شێوەی پەخشانە لە هەموو زمانێکا؛ بەوێنە لە سەرەتای ئیسلام دا ئەحادیسی پێغەمبەر «د.خ» لەسەرەتای ئیسلامدا هەر ئەوە بوو کە ئەیوت و خەڵکەکە لەبەریان ئەکرد، لەپاشان ئەو دەماو دەمە ئیشێکی وای ئەکرد کە هەندێک لە وشەی دەقەکە نەدەوترا، وەیا بە جۆرێکی تر ئەوترا، ئەمە ئەبوو بەمایەی سەر لێ تێکچوون!. هەر لەبەر

ئەم جۆرە شتانە بوو کە «بوخاری» حەو ساڵ بە شوێن ساغ کردنەوەی یەک تاقە حەدیسدا گەڕا بە عالەمی ئیسلامیدا. خوتبەکانی ئیمامی عەلی ـ کە شەریفی رەضی ـ کۆی کردەنەوە کێ ئەڵێ ئەمە ئەو دەقانەیە کە لەدەمی ئیمامی عەلی دەرچوون و ناوبراوە بە «نهج البلاغە» ؟!. هەروەها گەلێکی تر لە خوتبەو قسەی ناودارانی ئیسلام. بێ گومان کارەسات لە غەیری عالەمی ئیسلامیدا ئاڵۆزاوتر بووا.

لەگەڵ ئەم هەموو بێ دەرفەتیەدا کە لەلاپەڕەکانی مێژوودا بەسەر کوردا هاتووە، من لە سەر ئەو باوەڕەم ئەگەر لە شوێنە دوورە دەستەکانی ئەو سەردەمە لە مەرکەزی حوکمەوە ـ وەکوو هەورامان و بن چیاکانی ئارارات وتاقی مزگەوتی گوندە کوێستانە سەختەکان ـ گەڕان و تۆژینەوەیەک بکرێ ئەبێ گەلێ پەخشانی کوردی لە دوای سەدەی سێهەم و چوارەمی هجری بەم لاوە بدۆزرێتەوە!. ئەڵێم پەخشان نەوەک هۆنراو، چونکە هۆنراو بە هۆی لەبەرکردنەوە بەختی باشتر بوو...

بۆ پشتیوانی ئەم قسەیە زانای بە ناوبانگ «محمد تقی بهار ـ ملک الشعرا» لە لاپەرە «١٦» و «٣٨»ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا «سبک شناسی» باسێک ئەکاو ئەڵێ:

«کۆنتر بەڵگەیەک کە لە خەت و زمانی پەهلەوی ئەشکانی مابووبێتەوە دوو قەواڵەی مڵکە کە لە ولاتی هەورامانی کوردەواری لەم چەند ساڵانەی دواییدا دۆزراونەتەوە، بە زمانی پەهلەوی لەسەر پێستی ئاسک نووسراوەو مێژووی ئەگەڕێتەوە بۆ « ١٢٠» ساڵ پێش مەسیح. لە یەکێک لەم قەوالانەدا نووسراوە: «ئەگەر یەکێ باخێکی کڕی ئەبێ ئاگای لێ بێ وئاودانی بکاتەوەو نەیەڵێ ویران ببێ، ئەگەر ویرانی کرد ئەبێ ئەوەندە جەریمە بدات». هەروەها ئەڵێ: هەر لەو جێگایەدا ـ واتە هەورامان ـ دوو پێستی تر ئاهوو دۆزراوەتەوە کە قەواڵەی ئەرزێکن بەخەتی یۆنانی، لە مێژووی « ١٥٠» ساڵ پێش مەسیح نووسراونەتەوە.

لەمەوە ئێمە ئەکەوینە سەر ئەوە کە لەو سەردەمانەدا خەت و زمانی پەهلەوی ئەشکانی ـ واتە پەهلەوی کۆن ـ لە شوێنێکی وادا باوی هەبووە و شتی میری پێ نووسراوەتەوە، ئەبێ دانیشتووەکانیش شتی خۆیان بە زمانی خۆیان بەو خەتە نووسیبێت و دایاننابێت، بەڵام هارەی زەمان وەکوو خەت و زمانی فەرمانڕەوایانی هاڕیوە هی ئەمانیشی هاڕیوە!. خوێنەر ئەم لێکۆڵینەوە و تۆژینەوەیەم لێ بە زیاد نەزانێ، بەڵکوو ئەبێ وابزانێ چۆن ئێستە گەلێ جار لەشوێنەکانی کوردستاندا زمانەکەی خۆیان بەخەتی بێگانە ئەنووسن ئەو

سەردەمەش لەسەر ئەم بەراوردە چەشنی شت بووە!.

نووسەرانی ئێرانی پەڕیونەتە سەر ئەوە هەر ئەڵێن «زمانی ئێرانی»، مەگەر هەندێ جار نەبێ کە بڵێن «زمانەکانی ئێرانی»، ئیتر نایانەوێ، وەیا نەیانویستووە بە درێژی باسی ئەو بەشانە بکەن کە بە پوختی ئەم زمانەیان دروستکردوەو بەهەموویانەوە مەوجوودییەتی زمانەکەیان پەیدا کردووە، لەگەڵ ئەوەدا زمانی کوردی یەکێکە لەو بەشە هەرە گرنگانە کە بووە بە بتەو کردنی ئەو ساقەتەیە، ئەگینا بۆچ ئەبێ دان بەم راستییەدا نەنرێ؟!. دوور نییە ئەمەش هەر لە سەرەتای مێژووەوە لەبەر حوکم و لەبەر سیاسەت بووبێت!.

لە لایەکی تریشەوە من لام وایە: لەپاش دوایی هاتنی حوکمی فارسی و بێزەنتی و پەیدا بوونی عەرەب لەو ولاتانەو لە ولاتی کوردەواری دەستەی خوێندەواری تازە ئەوانە بوون کە بە هۆی ئایینەوە ئاشنای زمانی عەرەبی بوون، وە ئەوکەسانەش ئەهلی مزگەوت و ئەوانە بوون کە ئێستە ئێمە بە «مەلا» ناویان ئەبەین. بە دووری نازانم کە لە ناو ئەمانەدا گەلێکی وایان تێدا بوو بێ کە شتیان لە عەرەبیەوە کردبێ بەکوردی، بە تایبەتی ئەو شتانە کە پەیوەندییان بە ئایینی تازەوە هەبووە!. وێنەی ئەمە لە ناو فارسەکانا هەبووە؛ وەکوو لە سیستاندا لە سەدەی سێهەمی هجری بەدواوە دەستی پێ کردووەو مەولوود نامەیان لەعەرەبیەوە کردووە بە فارسی. کوردیش ئەبێ ئەمەی هەبوو بێ، بەلام هی فارسەکە بە هۆی حوکمەوە ماوەتەوەو هی کوردەکە رزیوە!. ناهەقی نییە بڕزێ، چونکە دراوسێکانی کورد لە پاش ئیسلامەتی روویان ئەکردە بەغداو قاهرە، قورتوبەو ئەستەمووڵ و تاران و پایتەختەکانی تر شتیان ئەنووسی و ئەمایەوە، کورد روو بکاتە چ پایتەختێکی تا شتی خۆی و پەخشانی خۆی بە زمانی خۆی و بە زمانی میری خۆی بنووسێت و بیهێڵێتەوە؟!!.

* * *

پەخشانی کوردی و دەقەکانی

بێینە سەر پەخشانی کوردی و دەقەکانی پەخشانی کوردی.پێش ئەوە بچینە جەرگەی باسەکەوە پێویستە بزانین پەخشان بەجۆرێکی تێکڕایی چییەو چەند بەشی هەیە؟:

پەخشان لقێکە لە دوو لقەی ئەدەب بە گوزارەی تایبەتی؛ واتە نەوەک ئەدەب بە گوزارە گشتییەکەی کە قسەو مووزیقاو وێنەو نیگارە، بەڵکوو بە گوزارەی تایبەتی کە برێتییە لە هۆنراو و پەخشان.

بناغەی بنەڕەتی بۆ هۆنراو سۆزە، بۆ پەخشان بیرە؛ بیر یاریەدەری سۆزەکەیە، واتە پلەی دووەمیەتی، سۆزیش بۆ پەخشان یاریەدەری بیرەکەیەو پلەی دووەمە بۆی. لە راستیدانە سۆز بەبێ بیر ئەکرێ، وە نە بیریش بەبێ سۆز. هەر لەبەر ئەمەیە بۆیە هۆنراو و پەخشان هەردووکیان چوونەتە ژێر خێوەتی ئەدەب بە گوزارەی تایبەتی و ئەدەب بەم دووە ئەوترێ.

پەخشان لە زمانی کوردیدا بەشتێک وتراوە و ئەوترێ کە بڵاو بکرێتەوە؛ واتە: شتەکەی پەخشان کردەوە. وەیا ئەڵێ: «پەخش و بڵاو کردەوە». ئەم وشەیە «چاوگ ـ مصدر»ی ئەلفییەو وێنەی زۆرە لە زمانی کوردیدا وەکوو «پێچ، پێچان. بێژ،بێژان. پەخش، پەخشان» ئەم ئەلف و نوونە وەکوو ئەلف و نوونی چاوگییە «کۆمەڵ ـ جمع» یش هەر بەو کۆ ئەکرێتەوە، وەکوو! «خزم، خزمان. پیاو، پیاوان. دار، داران». ئەوەی ئێمە لێرەدا بۆ چاوگە نەوەک بۆ کۆمەڵ، چونکە لە کۆمەڵەکەیا لەسەر دەستوور ئەوترێ «پەخشانەکان»، یا پەخشانان.

ئەمە ئەسڵی بناغەی وشەکە. ئەمجا وەکوو شێوەی هەموو زمانێکە کە وشەکەی لەکاتی دانانیا، واتە «دانانی زمانی ـ لوغەوی» بۆ شتێکی تایبەتییە و پاشان «زاراوە ـ اصطلاح» دایئەنێ بۆ شتی تر بەڵام نابێ ئاشنایەتی زمانییەکەی لەگەڵا بپچرێ. پەخشانیش یەکێکە لەوانە؛ سەرەتا بۆ بڵاو کردنەوە بووە، پاشان؛ واتە لە چارەکە یەکەمی سەدەی بیستەمەوە وردە وردە لەسەر زمانی خوێندەوارانی کورد کرا بە ناو بۆ ئەو رستەو نووسینانە کە هۆنراو و «هەڵبەسە» نین، دیارە ئاشنایەتی لەگەڵ زمانییەکەشیا نەپچڕاوە، چونکە بڵاو کردنەوەی هەر تێدا هەیە؛ واتە ئەو نووسینانە لە سەر لاپەڕەی کاغەز پەخش و بڵاون.

«نەسر ـ نثر» لەزمانی عەرەبیدا بە مانا بڵاو کردنەوەیە، پاشان بە «اصطلاح» کردیان بە ناو بۆ پەخشان، واتە بۆ وتارو نووسینێک کە هۆنراو «هەڵبەسە ـ نظم» نەبێت. ئەم

وشەیە بەو قاڵبە جێگای خۆی گرت لە ناو ئەو زمانانەدا کە زمانی عەرەبی تێکلاوی زمانەکەیان بوو، بە تایبەتی زمانی فارسی کە بۆیان نەگونجا ئێستەش وشەیەک بەرانبەر بەو دابنێن لە زمانەکەیان بۆ ئەم چەمکە ـ مەفهوومە. ئەتوانم بڵێم لەم رووەوە زمانی کوردی پیشکەوتووتر بووە کە توانی وشەیەک بەرانبەر بە «نثر» دابنێ، کە ئەوەش «پەخشان» بوو.

***

ئەمجا ئەم پەخشانە کە بەم جۆرە باسکرا ئەبێ بە دوو بەشەوە؛ یەکەم پەخشانێکی سادەو ساکار، واتە دوورە لە هەموو شێوەیەکی بەدەسەنقەس بەلاغی، وەکوو قسەکردنی دوو کەس لە بەینییەکدا لە کاروباری فرمانێکدا، وەیا گێڕانەوەی سەرگوزەشتێک، وەیا وتارێکی ساکار لەلایەن باسێکەوە، وەیا شەرح کردنی بابەتی ریازییات و جوغرافیا. ئەم جۆرە پەخشانانە وەنەبێ پێویستیان بەوە بێ کە پیاو خەریک بێت «هونەرە قسەییە ئاشکراکان»یان تیا بەکار بێنێ.

جۆری دووەم پەخشانێکە کە بە پەخشانی هونەری ئەناسرێ. ئەمەشیان ئەوەیە کە بە هەموو مەعنایەک هونەری تێدایە و بە هەموو چەشنێک شێوەیەکی ئەدەبی دایئەگرێتەوە. ئەمەیان هەر چەندە هونەرییە لەگەڵ ئەمەشیا لە چەند شتێکا لەگەڵ هۆنراودا جیا ئەبنەوە؛ لەوەدا کە هۆنراو بێجگە لەوە کە لەسەر بناغەی ویژدانە، کێش و پێوانەشی تێدایە. لە هۆنراودا «سەروا ـ قافیە» هەیە ئەمە لەم پەخشانەدا نییە، زۆرتر ئەوەیە وشەی هۆنراو هەڵبژاردەیە، لە پەخشانا ئەم هەڵبژاردنە مەرج نییە. خوازە و خواستن و گۆشە لە هۆنراودا زۆرتر ئەبێ، لە پەخشانا هیچ پێویست ناکا بەو زۆرییە، چونکە ئیشی پەخشان ئاشکراییە نەوەک هێماو ئیشارە، بەڵام لێکچوون زیاتر لە پەخشانا ئەبێت، چونکە ئەم لێکچوونە بۆ زیاتر ئاشکراکردنی رستە و چەمکە، ئەم ئاشکراییە بەم جۆرە لە کرد و کۆشی پەخشانە. لە هۆنراودا ئەو سەربەستییە هەیە کە وشە لەهەر شوێنێک دابنرێ دائەنرێ بەڵام لە پەخشانا ئەو سەربەستییە نییە، چونکە ئەگەر وابکرێ پەخشانەکە ئەنجامی خۆی نادا بە دەستەوە. رەوشتی هۆنراو کورتبڕییە، بەو بۆنەوە هەر رستەی سەرەکی ئەتوانێ دابنێ و ئیتر گوێ بە شتی تر نەدا؛ بە وێنە «مسند» بڵێت و «مسندالیە» لابیا، یا «مقدمات» بڵێت و «نتیجە» نەڵێت، وەیا بە پێچەوانەوە، پەخشان لەبەر ئەوە کە «تەوزیم ـ واجب»ی ئەو ئاشکراییە ئەمانەی پێ ناکرێ. ئەگەر

هۆنراوێک دەستکاری لە دەقەکەیا کرا لە هۆنراوی ئەکەوێ، بەلاّم پەخشان با دەستکاری ئەو دەقەشی بکرێ لە پەخشانی هەر ناکەوێ. ئەمانە شتێک بوون کە پەخشانی هونەری سەربەخۆییەکی تایبەتی و دەنگێکی تری هەبێ.

جا ئەم پەخشانی ئەدەبییە ئەبێ بە دوو بەشەوە. بەشی یەکەم «کێش»ی هەیە وەکوو هۆنراو، بەلاّم «سەروا ـ قافیە»ی نییە، کە ئەمە پەخشانی وەک هۆنراو «نثری مرجز»ی پێ ئەڵێن. بەشی دووەم «سەروادار ـ سجع»ە بەلاّم کێشی هەیە ـ کە پێی ئەڵێن «پەخشانی سەروادار ـ نثری مسجع»ـ. هەر ئەم بەشە ئەبێ بە سێ لقەوە؛ «هاوڕوو ـ متوازی» واتە لە دوایی دوو رستەی لە شوێن یەکەوە دێن. دووهەم «هاوسەر ـ مطرف» واتە ئەو پەخشانە خاوەن سەروادارانەن کە لە دوو، وەیا چەند رستە و بەندێکی بە شوێن یەکدا دروست ئەبن. سێ هەم «هاوکێش ـ متوازن» واتە ئەو پەخشانە خاوەن سەروادارانەن کە دیسان لە دوو، وەیا چەند رستەیەکی بە شوێن یەکدا دروست ئەبن. جیایی ئەم بەشەیان لە گەڵ بەشی یەکەم دا ـ هاوڕووـ ئەوەیە ئەمەیان لەگەڵ هۆنراودا تۆزێ هاوبەشن، جیاییەکەشی لە گەڵیا ئەوەیە کە هۆنراوەکە کێش دارە، ئەوەندە هەیە ئەم لەگەڵیا – واتە لەگەڵ هۆنراوەکەدا ـ لە پیتی دوایی دا وەکوو یەک نین و جیا ئەبنەوە. ئەم جیاییە بەم جۆرە ئەکاتە کارێ کەلەگەڵ بەشی دووەمیش دا ـ هاوسەر ـ مطرف ـ جیا ببنەوە.

* * *

ئەم پەخشانە کەوا بەو جۆرە لەزمانی کوردیدا باسکرا ئەمانەوێ لەناو چوارچێوەی ئەو کۆششەدا کە بۆی کراوە و هەندێکی بە یادگار ماوەتەوە بە ئەندازەی دەسەلاّت و توانا قسە لە دەقەکانیەوە بکەین.

وەکوو وترا بەرهەمی کوردی لە هۆنراودا زیاتر بووە و زیاتر ماوەتەوە، ئەمەش لەبەر ئەو شتانە بوو کە باس کرا، بەلاّم هی پەخشان ئەوەندە قسەی لێوە نەکراوە و بە دەستنووسیش شتێکی وای نەماوەتەوە. من لەبارەی «دەقەکانی ئەدەبی کوردی»یەوە کتێبێکم دانا و لە سالّی «١٩٧٨»دا لە چاپ درا، بەلاّم لەوێدا زۆرتر کۆشش خرایە سەر هۆنراو و بەشی سەرەکی کتێبەکە لەو رووەوە بوو. لەم شوێنەدا ئەمەوێ ئەم کتێبە تایبەتی بێ بە دەقی پەخشانەوە، چونکە پەخشانەکە دەستی خزمەتی کەمتر گەیشتۆتێ.

جارێ «دەق» لە زمانی کوردیدا وەختی خۆی کە دانەری زمان دایناوە بۆ جل و

بەرگێکی داناوە کە قەد بکرێ و لە ناو بوخچەدا هەڵبگیرێ. کە دانرا لەپاش ماوەیەک لەسەر ئەو قەدە ئەوەستێ و چەسپ ئەبێ. بەو چەسپ بوون و شێوەیە ئەوترێ دەقی گرتووە، واتە تەخت بووە، وەکوو لەپاش ماوەیەک «پووان» یێک روو ئەکاتە خەتی بەسەر یەک کەوتنەکەدا ئەڵێن: دەقەکە خواردوویەتەوە، وەیا ئەگەر شێوەی ئەو جۆرە دەقکردنەی نەما ئەڵێن: دەقەکەی شکاوە، وەیا یەکێک قسەیەک ئەگێڕێتەوە، ئەویتر ئەڵێ: دەقی خۆیەتی. وەیا یەکێ خۆی ئەڕازێنێتەوە ئەڵێ: خۆی داوە لەدەق.

کەوابوو «دەق» لە زمانی کوردیدا بە مەعنا «نص»، رازاندنەوە و چەسب بوون هاتووە و ڕێختی زمانەکە بەو جۆرە دایڕشتووە. ئەمجا لەناو زمانی کوردیدا لەم دەورانەی دواییەدا کەنووسین زیاتر باوی سەند لەناو خوێندەوارانا بوو بەناو بۆ ئەو پارچە نووسین و ئەو شتانە کە لە پێشوودا هەبوون بەبێ دەستکاری بهێنرێن و لەسەر لاپەڕەی کاغەز بخرێنە بەرچاو، ئەمەش وەنەبێ ئاشنایەتی بڕابێ لەگەڵ دانانی زمانی وشەکەدا کە وەختی خۆی بۆی دانراوە؛ واتە پەیوەندی هەیە لە نێوانی «وضعی لغوی» و «اصطلاحی» وشەکەدا. ئەوەندە هەیە بۆ کەوتنە سەر لاپەڕەی چاپ بەو چەمکە لام وایە یەکەمجار لە دروشمی ناوی «دەقەکانی ئەدەبی کوردی»دا هاتە ناوەوە.

لە راوێژی زمانی عەرەبیدا بۆ ئەم جۆرە چەمکە وشەی «نص» بەکار هاتووە، ئەم وشەیەش سەرەتا ئەم چەمکەی نەبووە، بەڵکوو لە وەختی خۆیا بەمانا ئاشکرا کردنی شتێک، یا عبارەتێک کە غەیری ئەوە شتێکی تر هەڵنەگرێ - بووە، پاشان «اصطلاح» کردوویە بەناو بۆ ئەو دەقانە کە ماونەتەوە؛ وەکوو ئەڵێ ئەمە نصی قرآنە، وەیا ئەمە نصی حدیثەکەیە، وەیا ئەم نصە نصی ئەو کاغەز و قسانەیە کە بووەو وتراون. زمانی فارسی هەر ئەو وشەیە لە عەرەبییەوە وەرگرتووە و بە کاری هێناوەو ئەیهێنێ بۆ «دەق» تا ئێستە بەرانبەر بەو چەمکە وشەیەکی بۆ دانەناوە!.

***

وەکوو وترا کورد لە نەتەوەی ئارییە، ئەم ئارییانە گەلێ لکیان لێ بووەتەوە، یەکێ لەو لکانەش دیسان نەتەوەی «فارس»ە، جا ئایا فارسی کۆن بێ - کە پارسە - یا فارسی ئێستە بێ کە خاوەنی ئەدەبیاتێکی نمایانەو بە هەزاران کتێب و دانراوی لە سەر ئەم شێوەیە هەیە ئەمە شتێکی ترە. بناغەی زمانی ئەم دوو شێوەیە ئەچێتەوە سەر سانسکریتی و پەهلەوی کۆن و تازە - کە پەهلەوی ئەشکانی و ساسانییە. لە نێوانی

ئەوانەدا «ماد» و «هەخامەنشی» هاتن. بەڵگەی نووسراوی ئەمانە هەمووی بە هێرشی ئەسکەندەرو پاشان عەرەب لەناو چوون!. ئەوانەی کەمابوونەوە تەنیا نووسراوی سەر پەیکەرو دیوارو کۆشکە کۆنەکانن، بەتایبەتی نەخشی دیوارەکانی «بێستوون» و «پەیکۆڵی». ئەمانەش وەنەبێ شتێکی وا بدەن بە دەستەوە کە دڵی ئینسان ئاو بخواتەوە، چونکە هەموو رستەی کورت کورت و باسی سەرکەوتنی پادشاکان و «دیوکس»ی مادی و کوورش و داریۆش و ئەردەشێر و ئەوانەن، کە بێجگە لەمە شتیکی تر ناگێڕنەوە، ئەمانەش لەوانە نین کە بکرێن بە سەر مەشق بۆ پەخشانێکی فراوانی رێکوپێک بۆ ئەو سەردەمە.

ئەمەو دیسان لە سەدەی حەوتەمی پێش میلاد «ماد»ەکان ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەیان دامەزراندو «١٥٠» ساڵ مانەوە، لە «٥٥٠»ی پێش میلاد بە هۆی هەخامەنشییەکانەوە بڕانەوە. لەبەر ئەوە کە لە دەورەی پێش ئیسلام و پاش ئیسلام قەڵەمی وڵاتی کورد زۆربەی هەر بەدەست فارسەوە بووە ناوێکی تایبەتی بۆ بەڵگەی تایبەتی کورد نەهێنراوەتە ناوەوە، بەڵکوو هەموو بەڵگەکانی ئاریایی وڵاتی ئێرانیان هەر بە ئێرانی ناوبردووەو بە زمانی فارسی داویانەتە قەڵەم، لێکۆڵینەوەیەکی وەهاش نەهاتۆتە ناوەوە کە بەشە زمانی کوردی لە هی فارسی جیا بکرێتەوە، لەگەڵ ئەوەدا بەشی کوردی خۆی بەشێکی سەربەخۆیە، ئەو وشەو رستانە کە بەشی فارسی وتوویە ئەوانە فارسی-ن من ئەوانە بە کوردی ئەزانم، وەیا هیچ نەبێ ئەو شتانە شەریکن لە بەینی کورد و فارسدا، بەڵام بەداخەوە لەبەر ئەوە کە قەڵەم بە دەست فارسەوە بووە و ئەو نووسراوە فارسییانە کە کەوتوونەتە وڵاتی کوردەوە و کوردەکە خوێندوونیەوە و لە پاشا وشەیەکی باو کە کوردێک وتبێتی و هاتبێ بەسەر زمانیا بەشی خوێندەوارانی ئەو دەورە و گەلێکی ئێستەش وتوویانە و ئەڵێن ئەو وشەیە فارسییە!. لەگەڵ ئەوەدا وا نییە بەڵکوو «بضاعتنا ردت الینا»!. ئەگەر ئەو وشەیە هی کوردی ساغ نەبێ هیچ نەبێ موشتەرەکە لە بەینی کورد و فارسەکەدا، بەڵام کوردەکە تۆژینەوەی نەبووە بۆیە وا ئەو جۆرە بیرو باوەڕە کەوتۆتە مێشکیەوە!!.

هەندێ شت هەیە کە پێ ئەڵێن «ئەمری واقع» ئینسان ناتوانێ بە هیچ جۆر لێی لادا؛ دوو لەگەڵ دوو ئەکاتە چوار، ناتوانێ بێجگە لەوە شتێکی تر بڵێت. خۆر کە هەبوو ناتوانی بڵێت نییە. بەڵگەی کۆنی وڵاتی رۆژهەڵاتی وڵاتی ئیسلامی هی پێش ئیسلام بەهۆی ئەو هەموو لێشاوەوە کە هاتووە بە سەریا هەمووی لە ناو چووە، ئەوانەش زۆرتر کە

بەشێوە خەتی مێخی و ئارامی و عێلامی نووسراونەتەوە، ئەو خەتانە نەمان، خەتی پەهلەوی کەتا ئەندازەیەک جێگری ئەوانە بوو ئەویش نەما، لافاوی لەشکری ئەسکەندەر وەکوو دام و دەزگای سەردەمی تێکدا خەت و بەڵگەشی هەر تێکدا!. ئەوەی کە بەکەڵک بوو چەپاوی کرد بۆ یۆنانی، کورتە نووسراوی سەر بەردەکان مابوونەوە ئەوانەش هەر بەسەروگوێلاک شکاوی مابوونەوە!. ئەو رۆژهەلاتی ئیسلامییە لە پاشا ئەگەر کۆلکە شارەزاییەکی لە بەڵگەی کۆن پەیدا کردبێت ئەویش بە هۆی شت گێڕانەوە بووە لە یۆنانەکە، ئەمانەش لە ناوچوون، لەگەڵ ئەوەشا وەنەبێ ئەمانەش کە وەریان گرتبوو راستە و راست بەهۆی خۆیانەوە بوو بێت، بەڵکوو رۆژهەلاتی ناسەکان لە رۆژهەلات نزیک بوونەوە و کەوتنە تۆژینەوە، پسپۆڕەکانیان لە بارەی نووسین و خەت و بەڵگەوە دەستیان کرد بە وردبوونەوە، ئەویش لەهی نووسراوی سەر بەرد و پەیکەر و کۆشکەکان، ئەوی تا ئەندازەیەک بۆیان روون بووەوە دایانەوە بە رۆژهەلاتی ئیسلامی و ئەمانیش وەکوو قوتابی کەوتنە خوێندنەوەی ئەوانە!.

سەیر ئەکەین ئەم هەموو شتانە و ئەم هەموو تەنگ و چەڵەمانە هاتنە رێی زانینی بەڵگەی کۆن، ئەمە بێجگە لە شڵەژاوی و ئاڵۆزی ناوەوە خۆی!. وە بێجگە لەوە لە دەست راکێشان بۆ مێژووی کۆن – هی هەموو نەتەوەیەک – زیاتر لە ناراستیوە نزیکترە تا راستی، مەگەر بەڵگەی سەر بەردەکان و شتە دۆزراوەکانی ژێر زەوی نەبێ!. کەوا بوو قسە کردن لە چەرخەکانی کۆن – ئەو چەرخانە کە بەو جۆرە باس کران – وەکوو تیر نانە بەتاریکیەوە!.

ئەمجا کوردێک کە لەناو ئەو هەموو گێژاوە لێڵەدا سووراێتەوە ئەبێ چی بۆ مابووبێتەوە؟ و بگا بە چ بەڵگەیەکی دڵنیاکەر کە هەم خۆی و هەم غەیری خۆی تێنوێتی بشکێ؟!. ئەرمەنەکان لەگەڵ ئەو هەموو پەرێشانیەدا کە لە لاپەڕەی مێژوودا بە سەریانا هاتووە!. چونکە جار جار قەڵەمێکیان هەبووە و بە هەر کولەمەرگیەک بووبێت شتێکیان نووسیوە و کەلەپوورێکیان پێکەوە ناوە. تەنانەت نووسراوی گەلێ لە زاناکانیان بووە بە سەرچاوەی نووسینی زانایانی تر کە بابەتەکانیان نەتەوە ناسین بووبێت. کورد ئەو قەڵەمەشی نەبووە، ئیتر چۆن ئەتوانێ لە کردو کۆشی رابوردوانی خۆی بگا بە بەرهەمێک بۆ دۆزینەوەی پەخشانێک بۆ ئەوە بیکا بە چەپکە گوڵێک و بیگرێ بە دەستەوە؟!.

لە پاش ئەم قسانە ئێستە ئەگەر ئێمە دان بەوەدابنێین کە زمانی پەهلەوی – چ

ئەشکانی، چ ساسانی- واتە پەهلەوی کۆن وتازە، بناغەو سەرچاوەن بۆ زمانی کوردی ئەوا ئەو بەڵگە کورتانە دەرکەوتن کە لە پەخشانی کۆن دواون و ئەوانە ئەبن بەنموونە بۆ پەخشانێکی کورتی کوردی پێش ئیسلام، بەڵام لەبەر ئەو قسانە کە کران ئێمە لەم رۆژەدا شتێک کە شت بێ و لەبەر دەستا بێ و لە سەر بناغەیەکی تەواو پەخشانی کوردی راستی ئەو سەردەمانە روون بکاتەوە لەبەر دەستمانا نییە. بەو بۆنەوە ئێمە لەو چەرخانە واز دێنین و دێنە سەردەمی ئیسلامی.

***

پەخشانی کوردی پاش ئیسلام!

وەکوو وترا لە سەردەمی سەرەتای ئیسلامەتیدا بەهۆی هاتنی ئایینی تازەوەو دەسەلات پەیداکردنی ئەو ئایینە بەسەر ولاتانی رۆژهەلاتی توخومی ئیسلامی ئەو وەختەدا بەلگەی پەخشانی ئەو ولاتانە لەناو چوون. لەپاش ماوەیەکی سێ سەد چوار سەد سەدەیی هەندێ لەو نەتەوانە دەستیان دایەوە بە نووسینی پەخشان. کورد لەبەر فەرمانڕەوایی ئەوانە بەسەریانا بۆیان نەلواوە کە بە زمانی خۆیان شت بنووسن. تا نزیکەی چوار سەد سالێک لەمەو پێش توانیویانە ئەوە بێت بە دلیانا کە ئەگونجێ بە پەخشانیش -وەکوو هۆنراو- شت دابنێن، ئەوشتانەش زیاتر هەر لەباری ئایینیەوە بووە؛ کە ئەلێم ئایینی مەرج نییە رووت ئایینی ئیسلام بێت، بەلکوو قسەکە لەوەدایە کەبابەتەکە بابەتی ئایینییە، واتە پەخشانەکە لەو رووەوەیە، ئەگینا دوور نییە روو نەکاتە ئەو جەوهەرە کە ئێمە ئێستە بە جەوهەری پوختی ئیسلامی دائەنێن.

ئەم جۆرە شتانەو گەلێکی تر بە داستان لە سەر زاری مەردمەکەوە بەشێوەی پەخشان هەبووە، بەلام چاپ لەو ناوچانەدا نەبووە تا چاپ بکرێن، بەلکوو هەر بە دەماو دەم بۆ یەکیان گێڕاوەتەوە. ئەم جۆرە شتانەش زیاتر لەو شوێنانەی کوردەورای بووە کە تەریک بوون لە حوکمی فەرمانڕەوایانی بێگانەو ئەو بیانانە ئەوەندە بە تەنگیەوە نەبوون بۆ نەهێشتنیان، لە پاشا لە هەندێ شوێن کە وردە وردە چاپ داهات، بیرو باوەڕیش گۆڕانێکی تری بە سەراهات، هەندێ لەوانە کەوتنە بەر پەلی چاپ و چاپ دەستی پیان گەیشت. من لێرەدا بەئەندازەی دەسەلات ئەوەی کە بەر دەستم کەوتووە لەو پەخشانە نموونەیەک دێنمەوە بۆ دەقی پەخشانی کوردی بەبێ ئەوە سەیری بابەتەکەی بکەم، بە سەرە پیا دێمە خوارەوە تا ئەگاتە ئەمرۆ:

یەکێک لەوانە سروودی «یارسان»ە. ئەم «یارسان»ە زنجیرە سروودێکی دینێن، هەم بە پەخشان و هەم بە هۆنراو وتراون. ئەمانە تایبەتێن بە تیرەی «یارسان»، وەیا «تایفەسان» وەیا «علی اللە»ی کە بە هەرسێ ناوەکە ناویان دەرکردووە، وە ئەسلی شێوەکەی - واتە شێوەی ئەم سروودانە - تێکلاوە لە شێوە کوردی هەورامی و کرمانجی لەکی و کرماشانی. ئەم سروودانە بەم جۆرە - ئەوانەیان کە کۆکراونەتەوە - پێیان ئەلێن «دەفتەر». بە ناوبانگترین ئەم دەفتەرانە بە ناوی «سەرەنجام»ەوە ناوی دەرکردووە. ئەم «کەلام»انە کە «سەرەنجام» و «دەفتەر»یان لێ دروستبووە ئەلێن هی «سولتان سوهاک» وەیا «سولتان

ئیسحاق»ە کە ئەم سولّتان ئیسحاقە لەسەدەی چواردەی میلادیدا ژیاوە و «ئیمامی عەلی» بە رەمزی خوا ئەزانێ وە بە دارو دەستەکەیان وتووە «علی اللهی»، وە دوور نییە سولّتان ئیسحاقی لای «نەوسوو»ی هەورامانی «لهۆن»- کە مریدەکانی هەموو دەم ئەچن بۆ زیارەتی مەزارەکەی- ئەو سولّتان ئیسحاقە بێ، وە ئەگەر ئەویش نەبێ تەریقەتەکەی ئەچێتەوە سەر ئەو.

ئەم کۆمەڵە سروودی ئاینیی «اهلی حق». گەنجی بە نرخ «ماشاء الله» سووری کرماشانی لە پێش پانزە ساڵدا، واتە لە ساڵی «١٣٤٤»ی شەمسی بۆ لیسانسیەی ئەدەبیات کۆی کردنەو چاپی کردن. من لێرەدا نموونەیەک لەو پەخشانانە بۆ پەخشانی کوردی دێنمەوە، وە گومانیشم تێدا نییە ئەو سروود و پەخشانانە هی سەردەمێکی کۆنن، زار بەزار و پشت بەپشت «علی اللهی» یەکان بۆ یەکیان گێڕاوەتەوە، ئەوەندە هەیە بە کۆششی رۆشنبیری ناوبراو دەستی چاپی لە ساڵی «١٣٤٤»ی شەمسیدا پێ گەیشتووە. بەشی پەخشانەکەی لەسەر بیست و یەک بەشە، دیارە وەکوو «ئاوێستا» چۆن لەسەر بیست و یەک نوسوکە ئەمیش وا دانراوە. ئەمەش دەقەکەیە بە چەشنی شێوەی خۆی:

سروودی «یارسان»

بەشی یەکەم:

(ئاو دەلیا بەحر بی، چەند وەقت دەر دەلیا بی، بەحرو بەڕ نەوی، سولّتان عالەم هەیبەت دا وە سەنگ توقیا، ریزە بەرد بی وە دوود، وە بەر دوود سەنگ گرد، وەلی هیز گرد بی وە هەوا).

بەشی دووەم:

«یەک پارچە وەسەنگ بەرد شانا وە هەوا بی وە ئاسمان و ستارەگان هەم سازنا وەشمارەی غولّامان دراو دەورەی، مەلائکە مواچوون وە مونگ و هور وهەم وە حەجەر نوور وێش داخل گردو سازناو شانا وە ئاسمان، وە شەوو رووژ هەم قەرار دا وە چەهار فەسڵ گەردش ساڵ هەم وە چەهار مەلەک قەرار دا،

گاهی چەهار تەن وگاهی هەفت تەن» .

بەشی سێیەم:

«هەر کاری وە هەفتەن ساختەن، وە لە کەف دەلیا گەوهەر بی ماسنا ، کورسی وێش دا قەرار وە ناو وێش نیا خاوەندگار، کە شەریعەت مواچوون خودا ، یا الاە. یا سایر مەزهەبان مواچوون بەعزی «تاری» ، بەعزی «باری» ، بەعزی خاوەندگار، بەعزی «یەیبوق» ، بەعزی «دەیاوەند» -ریاوەند-. هەر میللەت وە ئیسمی مواچوو» .

بەشی چوارەم:

«ئەخی جبرەئیل ئافەریدە کەرد وە فەرمای بلۆ سەیری دنیا کەرە بزانە کەسێ هەنەن، هەم هەنەن یا نە؟. جبرەئیل لوا کەسی نەوی سوای یەک دانە دوڕ وە شکڵە مینایی، وە ناو ئەو دوڕە هەنەن وە وینەی زەورەق، بەعزی کەشتی وە رووی بەحر مەنەن، خەیاڵ مەناڵەن! چێش مەزانۆ؟!. اعتنا نەکەرد وە ئەو مەناڵە ، پەڕو باڵەش سووچیاو سووچە!.

پەڕو باڵش وە رووی کەف گەوهەر رشیا وە رووی دەلیا بی وە زەمین، بەعد هەر یەک وە هەفتەن ئیجاد کەرد ، هەر یەکی وە رووژی، تا هەفت رووژ هەفتە مواچوون، هەفت ئاسمان، هەفت زەمین، هەفت کەواکب وە ئیسم هەفتەن دنیا ، چوار گووشەی چوار قوڕنە وە ئیسم مەلەک عەرزو توول دنیا قەراردا کە بی وە هەفتەن!» .

بەشی پێنجەم:

«بەعد حەزرەتی ئادەم و حەووا ئیجادیش کەرد ، وە ئینس وجن ئیجاد کەردەبی؛ یەعنی شەش دەورە هەن غەیر جەئادەم سازەنا وە فەنا کەرد ، وە بەعد ئاوان ئادەمش ئیجاد کەرد کە ئەشرەف مەخلووقاتەن، کە هەق مەیل داشت جلوەی زات وە بەشەر باوەرۆ ، وە هەفتەن چەهار تەن، وە خود هەق وە سەر بیوو تەمام، غولامان هەم وەسەر یاوەرۆ ئاما وە دوون بەشەر وە زات مهمانی ، خەیلی ئامان تا دەورەی عەلی زات وە بەشەر هەر دوو داخل کەرد وە دین شەریعەت دەورەی محمّد قەراردا ، هەفتەن هەفتوانەو هەفتادو دووپیر هەم وە دەورەی شەریعەت تەمام بین» .

بەشی شەشەم:

«بەعد یاوا وە دوون شاە خوشین وە زات بەشەری هەم دەورە «مفصل» کەلامش هەنەن، بەعد لوا وە دوون بابا ناعوس، دوو زات مهمانی، وە بەعدا

لوا وه دوون بابا جەلیل وه بابا سەرهەنگ وه بەهلوول، وه بابا بی وه دەوریش تەمام وه زات مـهمـانی تا یاوا وه دوون سولّتـان سحـاک وه زات بەشەری وه دەورەی شاه خوشین یەکدفه وه دەر زەرات، هەم یەکدفە مەنزل وێش قەراردا، وه ساج نار دەورەی زەرات ویان (وتیان) وه ساج نار دەورەی شاه خوشین، وه ژیر ساج نار بیا بەس کەرد وه هەفتوانه وه شکڵ وژ سازی، وه هەر دوو هەفت که هەفت تەن و هەفتوانه هەنەن، یەک یەک رەمزی دارون؛ که گاهی جسم و زات مـوو وه دوو زات، گاهی هەفـتـەن، گـاهی چار تەن، گـاهی سێ نەفـەرن، گاهییەک تەن یا چهل تەن».

بەشی حەوتەم:

«هەمـینتـەو تەغـییـرو تەبدیل گاه زیاد گاه کەم، چوون هەفـتـوانەرا بە شکڵ وژ سازی هەفـتەن یەکتەن وه هەفتوانه بی وه هەشت تەن، وه ژیر ساج نار هەفـتەن حازر بی وه پیرالی (پیرعالی) هەم وەبەر جنی غولامان ویرتن.

پیرالی چوون روحش وه ساج ناربی جسمش وه بەر بی جسم هەم لوا وه پەی جوز تا ساج نار، چون جسمش ناپوختە بی زات هەم نەداشت نەتوونست بلۆ وه ساج نار چز ئاورد بیوی غولامان ویرتن، واتش شاه هانە ساج نار، بنیامین لوا وه ساج نار، دیش کە هەشت هانە ساج نار».

بەشی هەشتەم:

«ئەو کەللە زەردە ئاوردشان کەردش وه قوربانی، وه(غوض) ساحب کەرەم خوی زیاد گـریـوا و بەس کـەللە زەردە ئـاوردن دان، وه تەمـام جـەم نیـشـتن، بەش دوو رەنگانەشان نەدا، خەیالش کەرد کە بەش تەمام بیە تا دوعا دریا بەش ئەو دوو رەنگ نەداشان، وه نەزەر خێر وه شەش میـزان کـەرد، دیش چە وەردش هەنەن وەردشان، وه رەنگ شاه زەردوه بی».

بەشی نۆیەم:

«زاناش کە شاه هەر یەکی وەن، وه ئیسم هەفتوانەشان نیان، وه سولّتـان ئەمر کـرد بنیـامین وه شـەرت وێت بەر، بنیـامین عـەرز کـەرد قـەبوولم نیـەن یاشـاه هەفتوانه دوو رەنگەن، سولّتان فەرما بنیامین واتەش وێم خاس مەزانم ئیـجاد کەردەن وەکوو کەمەر.

وه دەورەی پیـر دیـور باید بوون، وه پیـر جـای ئیـمـه ویمان بلمی وه جـامـەی بەکتاش(تەریقە). ئەمجا تەریقەی عەلەوییان شەهر دمشق میرەم، پیر بنیامین قەبوول نەکەرد، سولّتان فەرمایش کەرد وێت مەزانی، ئەی پیر من اقرار ئەوەڵ

وه تووم دان هەرچی مەکەری بکەره، بایەد وه جاوێم دوعا بدەروون».

بەشی دەیەم:

«بنیـامین هەم ئارمـای کـەرد، هەفت خـەلیـفـه قـەرار مـەدەری وەجـای وێم بەش بدەرون، وه اقرارشان دان، وه بیا بەس شان کەرد، وه کە لام هەنەن، تا ئاما وه دەورەی سولتـان سەهاک و پەردیور، یا نه شـیخ عـیسـا بەرزنجـانی وه سالّ «٥٢٨» هجری، وه لە ئەو سالّه پیر مەرموو (فەرمـوو) تەشریف بەرد وه دین حـەقیـقـەت ئاشکار کەرد، وه دەر تأریخ «صـفـوی» هەم مـەعلووم ئەست کـه سولتان سەهاک پادشاهی ئیران وه شیـخ سەفی داو پاشاهی عوسمان بو شێخ عوسمان جن مەشهوورەن، وه کوچەک سفیدی وه حدوود نیا پەرێشان».

بەشی یانزهەم:

«وه لە دمـای سـەد سالّ کـه دین حـەقـیـقـەت ئاشکار کـەرد تەشریفش بەرد وه جامەی حاجی بەکتـاش، وەلی وه هەفـتشـان، هەم گاهی ئیـسـمشـان ئاشکار کـەرد، هەر یەکی وه ئیـسـمی وه تەریقەت عـەلەوییـان قـەرار داد، هەفت تەن وه سولتان چانا، پەی هەفـتوانه لە پەردیور پیر یارەسان بی، تا سەد سالّ هەنەن، بەعـد وه نەزەر عـەلەوییـان غـرووب فـەرمـای، هەم وه ئاو زات و ئاو بەشـەر تەشـریف ئاوەردو پەردیور، وه فـەرمـایش کـەرد وه پیر مـحـەممەد بارگـاه برد ئاو کوی «شندروی»، داود حسنیه هەژار گلیمه کوولّ وه دەریا ئاورد!».

ئەم رازو نیـازی «یارەسان»ە وەکـوو وترابیت و یەک بەشە، ئێمـه مـەبەسـتمـان چۆنیـەتی ئەو رێگاو تەرێقەته نییه، ئەو بە رێگای خۆی، هەر رێگایەکی گرتووه گرتوویەتی، بەلّکو مـەبەسـتمان دەقێکی پەخشانی کوردییه، نیازەکەی ئێمە بە ئەوەندە پێک دێت و وازمـان لە دە بەشـەکەی تری هێنا. ئەوەندە هەیە وەکوو لەبەشی دەیەمدا ئەیلّێت دانانی ئەم دەقە ئەبێ پاش هاتنی بنەمالّەی «صفوی» دانرا بێت، چونکە بـاسی «شیخ صفی» ئەکا کە ئەم شـیخ صـفـییـه ئیـسـمـاعـیلی سەفـەوییە لە مـیـژووی «١٥٠٢»ی مـیلادی دامـەزرێنەری زنجیرەی پادشایەتی سەفـەوییـەکان بوو. ئەمـەو دیسـان لە بەشی یـانزەهەمدا ناوی کـێوی «شندروێ» دێنێ کە ئەم کـێـوە کـەوتۆتە سـەروی شـاری «هەلّەبجـە»وەو یەکـێک بووه لە شوێنە پیرۆزەکانی «ئەهلی حەق».

* * *

ئەمـه یـانزه بەش لە «٢١» بەشـەی «سـەرەنجـام» بـوو کـه بۆ نموونەی پەخـشـانی کـوردی مێژوویێک لەمـەوپێش دەست نیشـانمان کرد. ئێسـتـه بۆ زانین و ئاگاداری لە گوزارەی ئەم

بەشانە یەکە یەکە وەریان ئەگێڕینە سەر شێوەیەکی رووتی سۆرانی بۆ ئەوە هەمـوو کەس لە شێوەی وتنی «سەرەنجام»ە کان بە پوختی تێی بگا:

بەشی یەکەم:

«ئاوی دەلیـا بەحـر بوو، (واتە هەمـوو دنیـا دەلیـا-ئاو بوو). چەند وەخـتێ «دەرەکــان - دۆڵەکــان» دلیــا بوو، -دەلیــا واتە ئاو - و وشکانی نەبوو. سـوڵتـانی جـیـهـان -واتە خـوا- خـوڕی لە بەرد، تەقی و ورد بوو، ئەم وردە بەردانە بوون بە گــەرد، ئەم گــەردە هێــزی دایە خــۆی و بەرز بووەوەو بوو بە دووکەڵ».

بەشی دووەم:

«یەک پارچە لەو کـوچکەی فـڕێ دایە هەوا، ئاسـمـان وئەسـتـێـرەکـانی دروست کرد، ژمارەی غـولامەکان کە لەو سەردەمەدا فریشتـەیان پێ ئەوتن، وە مانگ و خۆر -واتە رۆژ- هەم بەردی دروست کرد و نووری خۆی تێ خستن. ئاسـمان و شەوو رۆژی دیسـان دانا، گەڕانی چوار وەرزەی ساڵی لە چوار مـەلائکەدا دانا -واتە دایە دەستیان-. هەندێ جار چوار فریشتەو هەندێ جار حەوت بوون».

بەشی سێیەم:

«هەر کارێکی لە - بە - حەوت کەس دەس پێ کرد، لە کەفی دەلیا گەوهەری ئاوسـانـد، کـورسی خـۆی داناوە ناوی خـۆی نا «خـاوەندگـار»، کـە ئەهلی شەریعەت پێی ئەڵێن «خوا»، یا «الله». مـەزهەبەکانی تر هەندێکیان ئەڵێن «تاری»، هەندێک ئەڵێن «باری»، هەندێک ئەڵێن «خـاوەندگـار»، هەندێک ئەڵێن «یەبووق - خوای یەگـانە»، هەندێک ئەڵێن «دیاوەند». بە کـورتی هەر میللەتێ بە جۆرێ ناوی ئەبا».

بەشی چوارم:

«برادەر جبرەئیل-ی دروستکرد، وە پێی فـەرمـوو بچـۆ سەیری دنیا بکە بزانە کەسێک ماوە یان نەء؟. جبرەئیل رۆیشت کەسێک نەبوو بێجگە لە یەک دانە دوڕ لە وێنەی مــینـاییێکدا، وە لە ناو ئەو دوڕەدا هەبوو شکڵی «بەلەم»یک، هەندێ کەشتی لەسەر دەلیاوە ماوە لای وابوو مناڵە!. چی ئەزانی؟. گوێ نەدا بەو مناڵە پەڕو باڵی سـووتا، سـووتاوی ئەو پەڕو باڵە ـ واتە «بووڵ»ەکـەی لەسەر کەفی وەک گەوهەری دەلیاکەدا رژاو بوو بە زەوی. پاشان هەر یەکەی لە حەوت کـەسـەکـەی دروست کـرد، هەر یەکێ بە رۆژێ تا حـەوت رۆژ، کـە بەوە ئەڵێن: حەوت رۆژی حەفتە. بەم جۆرە حەوت ئاسمان، حەوت زەوی، حەوت

ئەستێرەو ناوی هەر حەوتیان لە چوار گۆشەی عەرشدا دانرا، بەینی ئەمانە هەر یەکە چوار قەڕنە، بە ناوی فریشتەی پان و درێژ دنیای داناو بوون بە حەوت کەس».

بەشی پێنجەم:

«پاشان حەزرەتی ئادەم و حەووای دروست کرد، ئادەمیزادو جنۆکەی دروست کرد، واتە شەش سەردەم هەیە جگە لە ئادەم هەمووی دروست کردو لە ناوی دان، لە دوای ئەوانە ئادەمی دروست کرد کە ماقوولتر دروستکراوەکانە. ئارەزووی کرد ـ واتە خوا ـ کە تیشکی زاتی خۆی لە بەشەردا دەربخاو بنوێنێ. ئەم هەمووەی لە حەوت تەن و چوار تەن ـ دا و خۆیشی بێتە سەربان، فریشتەکانیشی هێنانە سەر، خۆی بەبێ ئادەمیزاد هات بە میوانی، زۆری خایاند تا دەورەی عەلی «زات و بەشەری» هەر دوو پێکەوە تێکلاو کردو ئایینی شەریعەتی محەممەدی داناو دروست کرد، حەو کەسی حەوتەوانەو حەفتاو دوو پیر دیسان لە دەورەی شەریعەتدا تەواو بوون».

بەشی شەشەم:

«لە پاشدا هات بەشوێنی شاخوشین و زاتی بەشەری ـ کە ئەم دەورە دەورەی «مفصل کلام»ی پێی ئەڵێن. پاشان چوو بەشوێن بابا ناعووسدا بە شکڵی میوانی دوو زاتەوە ـ واتە لەودا حلوولی کرد ـ . پاشان چوو بەشوێن بابا جەلیل و بابا سەرهەنگ و بابا بەهلوول داو لەوانا حلوولی کردو بابا بوو بە دەروێشێک و لێرەدا تەواو دوو زاتەکە بوون بە یەک، تا چوو بەشوێن سوڵتان «سحاک» و زات بەشەری لە سەردەمی شا خوشین یەک جارو لە زەڕاتەکانیشیا یەک جار جێگای خۆی داناو کردی بە مەنزڵگا. وە «سێڵ»ی ئاگر ـ سێڵ بە دەورەی زەڕات ناو ئەبەن، وە ساجی ئاگر دەورەی شا خوشین ـ ی پێی ئەڵێن ـ . لە ژێر ئەم ساجی ئاگرەدا کەلامی سەرەنجامی بەیان کرد، وە حەوتەوانەی بە شکڵی خۆی دروست کرد، وە هەردوو حەوتەکە ـ کە حەو کەس و حەوتەوانەن ـ هەر یەکە رەمزێکیان هەیە؛ کە هەندێ جار لەشەکە ئەبێ بە یەک زات و دوو زات، وە هەندێ جار بە حەوت کەس، وە هەندێ جار چوار کەس و هەندێ جار سێ کەس و هەندێ جار یەک کەس و هەندێ جار چل کەس»..

بەشی حەوتەم:

«بەم جۆرە گۆڕان و ئاڵۆگۆڕ هەندێ جار زیاد و هەندێ جار کەم پەیدا بوو؛ کە

«حەوت تەن -حەوتەوانە»کەی لەسەر شکڵی خۆی دروست کرد، حەوت تەن و یەکێکیش لە حەوتەوانەکە بوون بە هەشت کەس، چوونە ژێر سێڵی ئاگرەکەوە، حەوت تەن حازر بوون و پیرالی-ش هەم لەوێ لەبەرانبەر فریشتەیەکی بێ شومارەوە حازر بوو!.

پیرالی لەبەر ئەوە گیانی لە ساجی ئاگرو لەشی لە خاک و وە چووبویش بۆ گوێزی هندستان تا گەیشتە سێڵی ئاگرەکە، لەبەر ئەوە کە، لەشەکەی پوختە نەبوو بوو، وە زاتەکەشی لەگەڵا نەبوو نەیتوانی بچێتە ژێر ساجی ئاگرەکەوە، ئاگرەکە «چز»ی لێ هەڵسان وهەستی بە سووتان کرد!. وتی من لە ریزی فریشتەکانا لە خزمەتام، وتی: شا وا لە ناو ساجی ئاگردا، بنیامین چووە ژێر ساجی ئاگرەکەوە، سەیری کرد هەشت کەس لە ژێر ساجی ئاگرەکەدان!».

بەشی هەشتەم:

«نەو گەوەزنە -نێری کێوی- زەردەیان هێنا کردیان بە قۆچ، لە باتی ئەو خاوەن کەرەم زۆر گریا، پاشان گەوەزنە زەردەکەیان هێنا لێیان دا هەموویان بە کۆمەڵ دانیشتن، بەشی دوو رەنگەکانیان نەدا، وای زانی کە بەشی تەواو بووە تا دوعا کرا، بەشی ئەو دوو رەنگەیان نەدا، بە سەیرکردنێکی خێر بەشەکەی هەڵسەنگاند، سەیری کرد چ خواردنێک هەیە؟!. کاتێک کە خواردیان رەنگی شا زەرد هەڵگەڕا!»..

بەشی نۆیەم:

«زانی کە شا هەر یەکێکە و ئەوانەی بەناوی حەوتەوانەوە ناو نا، وە سوڵتان ئەمری کرد: بنیامین لە سەر مەرجی خۆت بە، بنیامین وتی: قبووڵ ناکەم ئەی پادشا حەوتەوانە دوو رەنگە!. سوڵتان فەرمووی: بنیامین!. قسەی خۆم چاک ئەزانم، هیناومەتە ناو لە کێو و کەمەر.

لە دەورەی پیر دیور ئەبێ بێن، پیر لە جێگای ئێمە ئەبێ بچێت بۆ تەریقەی بەکتاشی، بەڵام من ئەچمە تەریقەی عەلەوییانی شاری دمشقەوە، پیر بنیامین قبووڵی نەکرد، سوڵتان فەرمووی خۆت ئەزانی ئەی پیر من بڕیاری ئەوەلیم بە تۆ دا، هەرچێک ئەکەی بیکە، ئەبێ لە جێگای من دوعا بکەیت!»..

بەشی دەیەم:

«بنیامین-یش قبووڵی کرد، حەوت خەلیفە قەرار ئەدەی لەجێگای من و بەشیان بدە، قەراریان داو جێ گیر بوون. لەم لایەنەوە قسەیەکی زۆر هەیە تا سەرە گەیشتە سەر سوڵتان سەهاک و پەردیور لە ماڵی شێخ عیسای

بەرزنجانی لە ساڵی «٥٢٨»ی هجری. لە ئەو ساڵە پیر ئەفەرمووی تەشریف برد و ئایینی حەقیقەتی ئاشکرا کرد، وە لە مێژووی «صفوی»دا هەم دیارە کە سوڵتان سەهاک پادشاهی ئێران بە شێخ سەفی داو پادشاهی عوسمانی دا بە شێخ عوسمان -کە جنۆکەیەکی بەناوبانگە - وە کوچکێکی چەرموگی دانا بە سنوور لە بەینیانا!».

بەشی یانزەهەم:

«وە لە دوای سەد ساڵ کە دینی راستی ئاشکرا کرد تەشریفی برد بۆ جامەی حاجی بەکتاش، بەڵام هەندێ جار حەوتەوانە و هەندێ جاریش ناویانی ئاشکرا کرد، هەریەکێ بە ناوێک و بە تەریقەی عەلەوی قەراری دان، حەو کەسی بە سوڵتان وت بۆ حەوتەوانە، ئەوانە پیری ئەهلی حەقن تا سەد ساڵ هەن، پاشان لە لای عەلەوییەکان ئاوا بوو، هەم بەزات و هەم بەلەش تەشریفی هێنایە پەردیور، وە فەرمووی بە پیر محەممەد کە بارەگای بەرێ بۆ کێو «شندروێ». داوودی هەژاری حوسەینیە پارچە گڵێمی لەسەر پشتیەوە لە دەریا هێنا».

***

دەقی مەولوودنامەکەی شێخ حسێنی قازی

نموونەیەکی تر لە دەقی پەخشانی کوردی کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا بووە «مەولوودنامە»کەی «شێخ حسین»ی قازییە، کە ئەم زاتە لە «١٢٨١»ی هجری کۆچی دوایی کردووەو مەولوودنامەکەی لە «١٢٦٠»ی هجریدا داناوە. ئەم مەولوودنامەیە لە لایەن مەلا «عبدالکریم» حاجی ئەحمەدی هەکزییەوە لەساڵی «١٩٣٥»لە بەغدا چاپکراوە، وەکوو چۆن نوسخەی دەستنووسیشی لای من هەیە. بەم بۆنەوە ئەوەش ئەڵێم کە نوسخە چاپکراوەکەی مەلا عەبدولکەریم بە چاو نوسخە دەستنووسەکەی لای منەوە گەلێ ناتەواوی تێدا هەیە؛ واتە زۆر شت لە دەستنووسەکەدا هەیە لە چاپەکەدا نییە!. جا ئەم نموونەیە وەکوو لە دەستنووسەکە وەرم گرت ئەمەی لای خوارەوەیە:

«ئەی موسوڵمانینە بزانن ئەم مانگە مانگی مەولوودە، مانگێکی زۆر موبارەک و مەحموودە، ئەییامێکی گەورەو عەزیمە، رۆژکارێکی شەریف وکەریمە،

بەواستەی ئەم مانگەوە بووین بە مؤمن و موسوڵمان، بە واستەی ئەم مانگەوە زاهر بوو نووری ئیمان. چوار یاری پێغەمبەر(ص) ئەبووبەکرو عومەر و عوسمان و عەلی خوایان لێ رازی بێ مەدحی ئەم مانگەیان زۆر کردووە، وەهەمیشە بە تەعزیم وگەورەیان نێو بردووە. ئەمیر المؤمنین حەزرەتی ئەبووبەکری سدیق فەرمووبە: کەسێک سەرف بکا درەمێک لە مەولوودی پێغەمبەردا «ص» رەفێقی من دەبێ لە بەهەشتدا. ئیمامی عومەر فەرموویە: هەرکەسێ بەگەورە بگرێ مەولوودی پێغەمبەر «ص» ئەو کەسە -کأنە- احیای دینی ئیسلامی کردۆتەوە. ئیمامی عوسمان «علیە الرضوان» فەرموویە کەسێ قورۆشێ سەرفی مەولوودی پێغەمبەر(ص) بکا شەریکی غەزای بەدرو حونەینە.ئیمامی عەلی(کرم الله وجهە) فەرموویە کەسێ ببێ بە سەبەبی خوێندنی مەولوودی پێغەمبەر(ص) بە شەهیدی دەمرێ و داخلی بەهەشت دەبێ بێ حساب و بێ عیتاب.

عولەماو مەشایخ (علیهم الرحمە) مەدحی مەولوودیان زۆر کردوە. من جملە شێخ حەسەنی بەسری «قدس سرە» فەرموویە کەسێ قەدری مەولوودی پێەمبەر(ص) بگرێ لە دنیادا بە ئیمان دەردەچێ. شێخ مەعرووفی کەرخی (قدس سرە) فەرموویە:کەسێک جێگەیەک موززەیەن بکا، لباسێکی تازە لەبەر بکا، فەرش راخا، سفرە داخا، بخۆر بسووتێنێ، زینەت بنوێنێ، گوڵاو بپرژێنێ، مەجلس «معطر» بکا، شەمان «منور» بکا، تەعام دروست بکا، عولەماو سولەحاو فوقەهاو فوقەرا گردەوە بکا مەولوود بخوێنێ ئەو کەسە حەشری دەکرێ لەگەڵ فرقەی ئەووەلین، لە بەهەشتی ئەعلا علیین دەبێ. ئیمامی فەخری رازی خودای لێ بێ رازی فەرموویە ئەگەر کەسێ بخوێنێ مەولوودی پێغەمبەر «ص» لە ئاوێکی پاک، یا لە خواردنێک، یا لە دراوێک، چ ئاڵتوون بێ، چ زیو بێ هەرکەسە لەو ئاوە بخواتەوە داخلی دڵی دەبێ هەزار نوورو هەزار رەحمەت، لە دڵی دەردەچێ هەزار دەردو هەزار عیللەت، دڵی هەرگیز نامرێ، وە هەر کەسێ لەو تەعامە بخوا ئەو تەعامە قەرار ناگرێ لە سکیا تا خوا لێی خۆش دەبێ، وە هەرچێشتێ ئەو تەعامەی تێکەڵ ببێ ساحب بەرەکەت دەبێ، وە هەم ئەو دراوە تێکەڵ بە هەر دراوێ ببێ ساحب بەرەکەت دەبێ، ساحبی قەت فەقیر نابێ.

سوڵتان العارفین «جلال الدین» ی سیوتی فەرموویە لە هەر جێگەیەک مەولوود پێغەمبەر (ص) بخوێنرێ چ مزگەوت بێ، چ سەحرابێ مەلائکە سەف دەبەستن و رادەوێستن، جەمع دەبەستن بە دەور ئەو خانوودا و ئەو مەحەللەدا

سەڵەواتیان لێ دەدەن، ڕەحمەتیان نازڵ دەبێتە سەر، مەلائکەتانی «مطوق»بە نوور یەعنی جبرائیل و میکائیل و ئیسرافیل و عزرائیل و قەربائیل و عەینائیل «صافین وحافین» ئەوانیش سەڵەواتیان لێ دەدەن، ئەهلی ئەو ماڵەو ئەو مەحەللە لە وەباو قەحت و لە تاعوون و لە بەلاّو لە سووتان و لە زۆری زاڵمان و لە بوغزی حەسەدی حاسدان دوور دەبن. عولەما فەرموویانە زۆر کەس بوون تووشی موسیبەت هاتوون مەولوودیان نەزر کردووە بێ زەحمەت لەو موسیبەتە خەلاس بوون.

....

ئامێنە دەفەرموێ کە حەملم گەیشتە شەش مانگە بیستم دەنگێ لە غەیبەوە دەیفەرموو کاردروستی خۆت بکە ئەی ئامێنە لە بۆ وەلەدێ کە موبارەکە. فەرمووی کە حەملم گەیشتە حەوت مانگە «عبدالمطلب» باپیری پێغەمبەر(ص) بە «عبدالله»ی کوڕی خۆی گوت: نزدیکە حەرەمی موحتەرەمت وضعی حەملی ببێ دەبێ گوێزەبانێک بکەین بەناوازە لەناو قەبائلاندا بیگێڕنەوە. عبدالله تەدارەکی کرد چوو بۆ تەرەفی مەدینە، لەرێدا قەزای مەحتووم نازڵ بووە سەری وەفاتی کرد!. مەلائکە دەستیان کرد بە نالاّندن و گوتیان ئەی عالمی سرو خەفییات باقی ما حەبیبی تۆ، نازداری تۆ بە یەتیمی!. ختاب لە تەرەف ڕەب الغرەوە هات فەرمووی: ئەی مەلائکە من حافزی ئەوم، من نازری ئەوم، من ناسری ئەوم، من سەرداری دەکەم، من ئاگاداری دەکەم. ئەهلی قافڵە هاتنەوە ئەم خەبەری وەحشەت ئەسەرەیان گێڕایەوە، ئامێنە گریا..

....

....

ئیمامی واقدی دەفەرموێ کە ئەوەڵ شەو هات لە مانگی مەولوود حاسڵ بوو لە بۆ ئامێنە فەرەح و سروور و کەیف خۆشی. لە شەوی دووەمدا مژدە هات بە حصولی مەقسوود. لە شەوی سێیەمدا وتیان نزیکە زهووری نوورێ کە حەمد و شوکری ئێمە دەکا. لە شەوی چوارەمدا ئامێنە تەسبیح و زکری مەلائکەتانی دەبیست. لەشەوی پێنجەمدا ئیبراهیمی پێغەمبەر «علیه السلام» مژدەی دەدا بە زهوری حەبیبی خودا. لەشەوی شەشەمدا زاهر بوو ئەنوار لە ئەتراف و ئەقتاری دنیا. لە شەوی حەوتەمدا خرۆشی حەمد و سەنا کەوتە ناو مەلائکەتان. لە شەوی هەشتەمدا زبانی فەرەح و سروور بەشارەتی دەدا بە زەهووری کۆهی نوور. لە شەوی نۆهەمدا خیف و منا – کە دوو مەکانن لە

کەعبە- مژدەیان بەیەک دەدا. لە شەوی دەهەمدا سری ئیمان زاهر بوو. لە شەوی یازدەهەمدا مەلائکە تەسبیح و تەهلیلی خودایان دەکرد. لە شەوی دوازدەهەمدا – کە شەوی ولادەتی پێغەمبەر بوو «ص» ئامێنە دەفەرموێ:

شەوێک بوو وەک دڵی مؤمنان رووناک بوو، لە نوور پڕ بوو، لەتاریکی پاک بوو، ئەستێرەی سەعادەت تێدا درەخشان بوو، نووری یومن و بەرەکەت تێدا درەخشان بوو. ئەو شەوە «قران السعدین» بوو، «شرف النیرین» بوو، ئەستێرەی ئیسلام روو لە خێر بوو، تالعی کافران سەر بەرەوژێر بوو، «لات»، مات بوو، «عوززا» داخزا، «نەسر» نەسرەتی چوو، وە وەکوو قەل رووی رەش بوو، «یەعووق» غەرق بوو، ئاوی «ساوا» وشک بوو، ئاگری فارس کوژایەوە، ئەیوانی کیسرا شەق بوو، جێ بە کافران لەق بوو...

«عبدالمطلب» باپیری پێغەمبەر (ص) ئەولادو ماڵی خۆی هەموو برد بۆ حەرەمی کەعبە تا هەر خراپێکی بێ چاکی بکاتەوە، هیچ کەس لە لای ئامێنە نەما بوو، چ «مذکر»، چ «مؤنث». ئامێنە فەرمووی: گریام بۆ تەنهایی خۆم، گوتم وا حەسرەتا کەسێ نییە موونسم بێ، کەسێ نییە جەلیسم بێ، هیچ کەس نییە پشتیوانم بێ، هیچ سەر سپی نییە مامانم بێ، کەسێ نیە ئاگاهدارم بێ، هیچ کەس نییە غەمخوارم بێ!. ئامێنە دەفەرموێ ئەمانەم دەگوت روانیمە روکنی دیواری حوجرەکەی خۆم ، دیوار شەق بوو، چوار ژنی ماه روخساری فریشتە کرداری لێی هاتنە دەرەوە، لە حوسن وجەمالدا وەکوو کچانی عبدالمنافیان بوون. ئەوەڵەمینیان هاتە پێشەوە وتی کێیە بەمیسلی تۆ ئەی ئامێنە؟. حاملە بووی بە پێغەمبەرێک کە سەرداری هەموو پێغەمبەرانە، وتم تۆ کێی؟ وتی: من حەووام دایکی هەموو ئینسانم، لە لای راستمەوە دانیشت. ئەوی دووەم هاتە پێشەوە گوتی: کێیە؟. بە میسلی تۆ ئەی ئامێنە حاملە بووی بە سەییدی بەشەر، فەخری رەبیعە و «مضر»لە لای چەپمەوە دانیشت. گوتم تۆ کێی؟. وتی سارە خاتوونم حەرەمی ئیبراهیم پێغەمبەر. ئەوی سێیەمین هاتە پێشەوە گوتی: کێیە بە میسلی تۆ ئەی ئامێنە حاملە بووی بە فەخری عالەم لە پشتمەوە دانیشت. گوتم تۆ کێی؟. وتی ئاسیەی کچی موزاحم. چوارەمین هاتە پێشەوە لە هەموویان شیرینتر بوو، لە هەموویان بە تەمکینتر بوو. گوتی: کێیە؟ میسلی تۆ ئەی ئامێنە حاملە بووی بە پێغەمبەرێک کە ساحبی موعجزەو عەلاماتە، سەییدی ئەهلی ئەرزو سەماواتە. گوتم: تۆ کێی؟. گوتی: مریەمی کچی عومران، ئێمە هەموومان هاتووین جاریەی حەریمی ئاستانەی تۆین...

....

ئەمـە نموونەیەک بوو ناو بەناو لە مـەولوودنامـەکـەی شـێخ حـسـێنی قـازی کـە دەقی پەخشانی کوردی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمی ئەو سەردەمەمان پیشان ئەدا، وە ئەوە ئەڵێ کـە چۆن زمـانی کـوردی خـراوەتە سـەر پەخـشـان و بە چ جـۆرە شـێـوەیەک هاتـۆتە ناوەوە؟. ئەمە بۆ ئێمە ئاوێنەیەکە لە بیروباوەڕی ئەو سەردەمە، ج لە رووی هەستەوە، چ لە رووی دارشتن و رێکخستنی پەخشانەوە.

***

دەقی بالێ و بارام

وەکوو وترا نووسینی پەخشان لە ناو کورد دا تا ئەو سەردەمە شتێکی دەگمەن بووە. هۆ، هەر هۆیەک بووبێت دەربرینی بیرو باوەڕ بە پەخشان زۆر کەم بووە تینوانی زمانی کوردی هەر شتێکیان بووە، هەر بە هۆنراو دەریان بڕیوە. داستانە پەخشانەکان هەر ئەو چیرۆکانە بوون کە لە گوێ ئاگردانەکانا وتراون.

بەڵێ ئەمانە دەوری کۆن ئەگێڕنەوە بەڵام نەکەوتوونەتە سەر لاپەڕەی کاغەز، بەڵکوو هەروا دەماو دەم گێڕراونەتەوە. ئەم جۆرە داستانانە تا ساڵی «١٩٥٢» نەچوونە سەر کاغەز، لەو مێژووەدا «مێژووی ئەدەبی کوردی» دەرچوو ،هەندێ لە چیرۆکی کۆنی کوردی -کە لە سەر زارەوە بوو- ئەو خستیە سەر کاغەزو سەر چاپ، ئەتوانین نموونەیەکیش لەو بێنینەوە، وەلێ بەو ناوەوە کە هەم گوزارەکانیان کۆنن و هەم عیبارەتەکەش، چونکە ئەو عیبارەتە ئەو دەقەیە کە لە زاری نەخوێندەوارە سادەکانەوە وەرگیراوە و خراوەتە سەر

لاپەڕەی چاپ. هەر چەندە ڕێختی چاپی تازەیە بەڵام ڕێختی عیبارەت و گوزارەی کۆنە. بۆ داڕشتنی قاڵبی چاپ و دروستکردنی عیبارەت هەیە پێش مێژووی «١٩٥٢»کەوتبێ، بەڵام بۆ ئەسڵی شێوەکە ئەم گەلێ پێشتر کەوتووە، نەک هەر ئەوەندە بەڵکوو کۆنێکی کۆنیشە، ئێمە سەیری ئەم لایەنەمان کرد بۆیە ئەم جۆرە دەقانەمان لە ڕیزی پێش ئەوانا دانا. جا ئەمە نموونەیەکە لەو داستانە کە ئەڵێ:

«...

ڕۆیشت، ڕۆیشت هەتا سەری لە بیابانێکی کریکمای کریکەوە دەرچوو، تەماشای کرد بێجگە لە ئاسمان و لە زەوی هیچی تر دیار نییە، گەلێکی تر ڕۆیشت سەیری کرد وا لە دوورەوە کۆشکێکی گەورە دیارە، ڕووی نا بۆ کۆشکەکە، بە دەوریا گەڕا دەرگای بەرچاو نەکەوت، شەش جار سووڕایەوە هیچی نەدی، لە جاری حەوتەما قاپیەکی بچکۆلەی بەرچاو کەوت، چووە بەر قاپیەکە هات دەستی پیوە بنێت لە تەنیشت قاپیەکەوە دەنگێکی بەر گوێ کەوت وتی: «لە دەورت گەڕێم شاروخ زرگارم کە!»..

کە تەماشای کرد ئەمە دەلاقەیەکەو پیرێژنێک لەوێدا توند شەتەک دراوە و کەوتووە!. زۆری بەزەیی پیا هاتەوە، چوو بە لایەوە کە رزگاری بکا، کوتوپڕ دەنگێکی تری بیست کە: «شاروخ نەکەی بەرەڵای بکەی، ئەگەر بێتو رزگاری کەی جارێکی کە چاوت بە خۆت ناکەوێتەوە!».. هەر چەند تەماشای کرد خاوەنی ئەم دەنگەی بەرچاو نەکەوت!. زۆر سەری سڕما، پیرێژنەکەش هەر لێی ئەپاڕێتەوە!. دیسان چووەوە بەلایەوە و دەستی بۆ درێژ کرد، دیسانەوە دەنگەکەی بەر گوێ کەوتەوە، ئەمجارە بە تەواوی سەری لێ تێکچوو، نەیزانی چی بکا، هەندێ لە دڵی خۆیا لێکی دایەوەو لە پاشا شیرەکەی دەرهێنا دای لە ملی پیرێژنەکە پەڕاندی!. زریکەیەکی کرد وتەم و مژێک پەیدا بوو!. پاش تۆزێک سەیری کرد وا قاپیەکە کراوەتەوەو تۆزێ خوێنیش ڕژاوە، ئیتر لەشی پیرێژنەکەی بەرچاو نەکەوت!.

لە قاپیەکە چووە ژوورەوە ئەبینێ وا هەتا چاو کار ئەکا باغ و بێستان و گوڵ و گوڵزارو کانیاوێکە دڵی هەزار دڵ حەیرانیەتی، لە دووریشەوە کۆشکێکی گەورە دیارە. دەستی کرد بە گەڕان هەتا شەو داهات ئینجا ڕووی کردە کۆشکەکە تەماشای کرد هەموو شتێکی تێدا ئامادەیە؛ لە نوێن، لە خواردن، لە خواردنەوەو چراش لەهەموو ژوورەکانا داگیرساوە بەڵام کەسیان تیا نییە!. لە ژوورێکیانا دانیشت و لەبەر خۆیەوە کەوتە فیکر کردنەوە لە حاڵی خۆی و دڵی

زۆر تەنگ بوو. کـوتوپڕ وا «ڕێوی»یێک کـردی بە ژوورا!. هاتنی ڕێویێک لەم وەختەداو لەم ناکاوەدا تۆزێ شڵەژاندی، دەستی دایە شیرەکەی و پەلاماری ڕێوبەکـەی داو هات بیکوژێ. ڕێویەکـە هاتە قـسـەو وتی: «شـاروخ شـا!. مـەمکوژە بەکـەڵکت دێم، کـەس ڕێی نەکـەوتۆتە ئەم شـوێنە ئەوا تۆ هـاتویت، دیارە بە ئیـشـێکی گـەورەوە هێنراویت بۆیە ئەم قـاپیـەت بۆ کـراوەتەوە و ئەم تەلیـسـمـەت بۆ شکێنراوە». شـاروخ کـە ئەمـەی بیـست شیـرەکـەی کـردەوە بە کـالانەکەیاو دانیـشـتـەوە لەگـەڵ ڕێوی دەسـتیـان کـرد بە قـسـە کـردن. کە وەختی نووستن هات لێ دا نوست و بەیانی کە هەستا ڕێویەکـە نان و بەرقلیـانی نایە بەردەمی خواردی و چوو بۆ ڕاوو گەشت و گوزار.

چەند ڕۆژێک بەم جۆرە ڕایبوارد، ئێوارەیەکیـان هاتەوە دانیـشـتـبوو خـەیاڵی گوڵڕوخ دای لە کەللەی، دڵی تەنگ بوو، خوڕخوڕ ئاو بە چاویا هاتە خوارەوە!. ڕێویەکە لەوکاتەدا هات بە سەراو لێی پرسی ئەوە بۆچ ئەگریت؟. هیچ دەنگی نەکـرد، ڕێوی گـەلێکی تری لەگـەڵ خـەریک بوو تاراسـتی پێ دەرخـست کـە گـوڵڕوخی ئامـۆزای دەزگـیـرانیـەتی و ئێـسـتـە مـامی نایداتێ و وا بەم جـۆرە دەربەدەری کـردووە!. مـام ڕێویش وتی: جـا ئەمـە شـتـێکی ئاسـانە من بـەیانی بۆت چار ئەکەم!. شاروخیش وتی: چۆنم بۆ چار ئەکەیت و ئەم دەردە چۆن بە تۆ دەرمـان ئەکـرێت؟. مـام ڕێو وتی ئاسـانە، مـن بەیانی نـان و چێشـتـێکی زۆر دروست ئەکەم و هەمـوو دڕندە و پەڕندەی ئەم وڵاتە -کە لەژێر فەرمـانی تۆدان - بانگیـان ئەکەم، تۆ پیـان بڵێ نانم بۆ دروست کردون و ئەبێ نان بـخۆن، جا ئەو وەختە من ئەزانم چی ئەکەم! شاروخیش وتی جا ئەمە چۆن ئەبێ و ئەمانە چۆن بە قسـەی من ئەکەن و لەقسـەم تێ ئەگەن؟! ڕێوێش وتی تۆ هەر ئەوەندە من سەربەست بکە، ئیتر کارت نەبێ. ئەویش وتی باشە وا سەربەستم کردیت.

بەیانی مـام ڕێوی نان و چێشـتـێکی زۆری دروست کردو کـەوتە دەمـە دەمـە نیـوەڕۆ شـاروخ لە سەر کۆشکەکە دانیـشـتـبوو تـەماشای کرد وا دەستە دەستە جـانەوەرو پەلەوەر لە شـێـر، لە پڵـنگ، لە ورچ، لە گـورگ، لە قـاز، لـە باز، لە هەڵۆ، لە هەموو شت کۆ بوونەوە و ئەو دەشتە پڕ بوو. نان دانرا، نانیان خواردو ئینجا ڕێوی هەسـتـایە سـەر پێ ڕووی کـردە سیـمـورغ وتی: «ئەی سیـمـورغ! ئەمـانە هەمـوو لەگـەڵت دێن تـا ئەچنە شـاری «گـومـەتە» لەوێ ڕوو ئەکـەنە ناو شـار، هەمـوو ئەشڵـەژێن و ئەبێ بە هەراو غـەڵبـە غـەڵب، کچی پادشا لە سەر تەلارەوە سەر دەردێنێ کە سەیری ئەم کـارەساتە بکا، هەڵیبگرە بیـخـەرە سەر شـاپەڕی خۆت و بیـهـێنەوە بۆ ئێـرەو ئەمـانیش هەمـوو بگەڕێنەوە لە گـەڵتـا».

سیمورغ سەرێکی دانەواند و کەوتە عاسمان، هەموو پەلەوەرەکان کەوتنە شوێنی. لە خواریشەوە شێر پێش کەوت و هەموو دڕندەکان بەدوایەوە!. ئەم لەشکری جانەوەرە بەم جۆرە روویان کردە شاری «گومەتە». کە نزیک بوونەوە خەڵکی شار ئەمەیان چاو پێ کەوت هەموو وەخت بوو زاڵەترەک بن و هەرا کەوتە شارەوە و دەنگە دەنگ کەوتە بارەگای پادشایی. گوڵڕوخی کچی پادشا لە تەلارەکەوە سەری هێنایە دەرەوە کەسەیری ئەم کارەساتە بکا. سیمورغ پەلاماری دایە هەڵیگرت و خستیە سەر شاپەڕی خۆی و هێنای. کە ئەو گەڕایەوە هەموو جانەوەرەکانیش گەڕانەوەو بۆ عەسر گەیشتنەوە جێ. ڕێوی چوو بە پیریانەوە گولڕوخی لە سیمورغ وەرگرت و بردی لە ژووری شاروخ دایناو بە سیمورغی وت ئیتر ئێوە بڕۆن، سیمورغ و جانەوەران بڵاوەیان لێ کرد.

گولڕوخ لەم کارەساتە هەروا سەری سڕماو لە ترسانا نیوە گیانێکی تێدا ما بوو. ڕیویش هەر دڵی ئەدایەوەو پێی ئەوت مەترسە ئێستە ئەوەندە دڵت خۆش ئەبێ هەموو شتێکت لە بیر ئەچێتەوە. بەم قسانە ئەیخلافاند تا بوو بە دەمە دەمی خۆراوا، شاروخ لە ڕاو هاتەوەو کردی بە ژوورا، کە چاوی کەوت بە گوڵڕوخ وەکوو گوڵ گەشایەوە، گوڵڕوخیش کە لەو ناکاوەدا شاروخی دی وەکوو گوڵووکی بەری بەیان دەمی کردەوە، هەر دووکیان باوەشیان کرد بەیەکاو تێرو پڕ یەکتریان ماچ کردو کەوتنە قسەکردن ڕازو نیاز گێڕانەوە!...

....

....».

***

دەقی خاڵە مەحموو

نموونەیەکی تر لە دەقێکی سادەی کوردی کە خاڵە مەحمووی حەمەی سەمینی وردەشاتری لە زمانی باوکیەوە گێڕاویەتەوەو لە بەرگی حەوتەمی «ڕشتەی مرواری» دا بۆ جاری یەکەم چوەتە سەر لاپەڕەی چاپ. وا دیارە دەقەکە لە سەرەتای نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا بووە:

«باوکم خوا بیخاتە ناو خەزێنەی ڕەحمەتی خۆیەوە، لە زەمانی حەمە پاشادا گشت جارێ لە ژێر دەوارو بەر دەوارا ئەیفەرموو:

بینایی چاوان نازانم بێژم تۆ چیت؟. ئەوەندە ئەزانم ئەها، ها ئەوەی کە تا چاو بڕ ئەکا لەو درێژی ئاسمانە تۆ گشتت دروستکردگە. هەر بڕۆ هەر ناوڕێتەوە، پیاو وا ئەزانێ ئەوە بڕایەوە کەچی هەر لە هەوەڵیەوەس!. ئەگەر من دوو باڵم هەوێ و بڕۆم وەو ئاسمانەدا، باڵەکانم شل ئەون و وائەزانم چووگم کەچی ئاسمان هەر دووتر ئەوێتەوە!. گەرەکمە هەسوونێکم بەرچاو کەوێ، کەچی هیچ دیار نییە، کەواسە تۆ ئاسمانت بێ هەسوون وەبێ هەسوون راگرتگە!. ئەو ئەستێرانە ئێژی چرای نیوە شەون وەک گوڵمێخی دەروازەی بازاڕەکەی شار کوتیاگن وەو ئاسمانەدا کە ئیژی پیرۆزەیە!. تۆ دەست وەگشت شتێکەوە ئەژەنیت، کەچی تۆیش دیار نیت!. رزقی مارو مێروو ئەدەی لەپشت پەردەی غەیوەوە، کەچی ئەگەر من بێمە ئەو پشت پەردەیە تۆ لەوێش نیت!.

تۆ دەریا گەورەکان وە «زرێوار» یشەوە هەندێ جار ئەیانکەی وە یەخ، هەندێ جار ئەیانکەی وە ئاوی رووت، کەچی ئەو گشت گیاندارانە لە ناویانا هەر هەڵئەقونێنەوە، بەشی گشتیانت داگە، نایەڵی کەسیان وە بێ رزق سەر بنێنەوە!. من ئەو گیانەی لەبەر مایە تۆ داتنیاگە، لەگەڵ ئەوەدا کە وە منەوەیە من نازانم چییە؟!. دەست ئەدەم دەوارەوە هەڵیئەدەم ئێژی رۆستەمم کەچی نازانم ئەو زۆرە چییە کە تێمدایەو دەوارەکە هەڵئەدەم!...

ئەو دەشتی «مێرگەپانە» لە وەختی بەهارا -خوا نەیوڕێ- پڕیەسی لە هەڵاڵەو بەیبوون، هەر گوڵێ وە رەنگێ رەنگ ئەداتەوە، گشتی تۆ دروستت کردگە، من وەم فرەزانی خۆمەوە سەرم تیا سڕ ماگە نازانم چییە؛ یەک تۆمە پەڕەی گوڵەکەی پەلێکی سوورە، پەلێکی کەوەس،خەتێکی زەردوامە، تۆ لە گشتیا هەیت کەچی وەچاویش ناوینرێت!. ئاوەکەی «سەراوی سوبحاناغا» ئێژی هەزار چاوی قرژانگەو کۆ بووگەسەوەو بووگە وەو گۆمە، کە خوا نەیوڕێ گشت مێگەلی جاف ئاوی لێ بخواتەوە هەر پێوە دیار نییە تۆ زیادی ئەکەی کەچی تۆیش دیار نیت!. جۆگە ئاوەکەی کە لەبەری هەڵئەگیرێ لە دوورەوە ئێژی رەشماری «بێسانسوور»ە وەپێچەو دەورە ئەڕوا، تۆ پاڵی پێوە ئەنیت کەچی تۆیش دیار نیت!.

خوزگا جارێک ئەبوویت وە میوانم، بەرە مەشکەیە کەرەم بۆ دائەنایت وە گەزۆی چەرمگی «بانە»ەوە نۆشی گیانت بکردایە، ئەوە ئەوو وە مفەڕک بۆ گشت مێ گەلەکەم، وەلێ بێژم چی پێم رازی ناوی سەرێ بکەی وەم کاولە ئاشەدا، تێت وەلێ نە من ئەتوینم، وە نەشتیش ئەخۆی. ئەزانم هەیت وەلێ نازانم چیت؟. هەرچێ من بێژم تۆ هەونیت!. تۆ فرە بێ کەسی کەچی لە گشت

کەس دارەکان و لەگشت عەشرەتی جاف وەتواناتری. ئێژن دوو کەس وەیەکەوە دانیشن چاویان لەیەکە، تۆ لە پاڵ منایت، تۆ چاوت لە منە، کەچی من تۆ ناوینم، ئەمە مۆجزە نییە!.

ئەوساڵە من چووم بۆ حەج، وتیان تۆ لەو وڵاتەو لەورەیت، ماڵتم دی کەچی خۆتم نەدی، وەختێ هاتمەوە ژێر دەوارەکەی خۆمان لە «قەدەفەر» وتیان تۆ لێرەش هەیت، نازانم تۆ چیت؟. واله گشت لایەکیت!.

بینایی چاوان!. ئەوەندە ئەزانم باوکێکت نییەو نەتبوە پێت بێژێ ڕۆڵە، کوڕیشت نییەو نەتبوە تا پێت بێژێ باوە!. نازانم تۆ چیت و چۆن بووگیت ؟!. هەر چەندە ورد ئەومەوە لەکەس ناکەیت. خاس ئێژم چونکە ئەگەر لە کەست بکرادیە هەر زوو سەرت تیا ئەچوو. کەسێکیشت نییە یاریدەت بدا بۆ تونبوونەوەی، وە کەلام ئەگەر ببوایە، ئیشت بۆ نەئەکرا، وەکوو ئاسیاوەکەی حەمەسەنی حەمەی نالە لە «مێشیاو» هەتا هەر خۆی بوو دایمە گەڕ بوو، کە بوو وە شەریک لەگەڵ کاورای «بەرلووتی»دا، دوو ڕۆژ ئەگەڕاو چوار ڕۆژ ئەوێسا!.

وەکوو پێم وتیت ئەزانم هەیت، لە گشت لایەک هەیت، وەڵام وە تاقێق نازانم لەکام لایت تا بێم وە لاتەوەو بتگرم. خۆ وەو سەی ساقە لە بن دەسی منیشەوە هەیت وەلێ لێمەوە دیار نیت. فێڵێکی خاست بۆ خۆت دیگەسەوە کە خۆت دەرناخەی بۆ کەس. ئەوەندە دەردت داوە وەو خەڵکە، ئەگەر خۆتت دەربخستایە ڕۆژی خۆتت ئەوینی، وەکەلام هەر پەلێکت ئەکەوتە دەس هەزار کەس!.

دەسا بینایی چاوان بەردت لێ نەوارێ، بکە وە خاتری ئەو دەم و نفوسەت خۆتم لە سووچێکەوە بۆ دەرخە با لەم گێژاوە دەرچم بزانم تۆ چیت؟. وە سەی ساق و باڵانتەران هەرچێ بێژم ڕاس ئەکەم، وا مەزانە شتێکت لێ ئەکەم،قسەکانت وە لاوە «با» نەوێت، پیاوی درۆزن بناسە!».

هەر چەندە ئەم دەقە کەوتنە سەر چاپی تازەیە، بەڵام شێوەی دەربڕینەکەی کەمتر نییە لە «١٥٠» ساڵ لەمەو پێشتر. ئەبینن بە زمانێکی سادە و کوردیەکی پەتی خاوەنەکەی هاتۆتە قسە.

وەکوو لە پێشترا وترا: لەبەر گوێ نەدان لە پلەی یەکەمدا، وە نەبوونی چاپ لە پلە دووەمدا بەڵگە زمانییە پەخشانەکانی کورد هەمووی بوون بە ژێر خاکەوە، زرووف و زەمان وای هێناوەتە پێشەوە کە کەسێک نەبێت بە تەنگیانەوە بێت، ڕۆژی کورد ڕۆژێکی

پەرێشانی و چەوساندنەوە بووە، کەس نەیپەرژاوەتە سەر ئەوە کە کورد کەلەپووری خۆی بە زمانی خۆی بپارێزێ، هەچ داستان و رازو نیازێکی بووە دەستەی خوێندەواری ئەو سەردەمە بۆیان نەکراوە بیخەنە سەر کاغەزو هەڵیبگرن بۆپاشەرۆژ، وەیا هەر لەو رۆژەشا بیخەنە بەرچاو. لەگەڵ ئەمەشا نابێ ئێمە تیری لۆمەیان ئاراستە بکەین، چونکە بیرو باوەڕەکەیان بە جۆرێ گوشرا بوو تەنانەت ئەوەشیان بە دڵا نەهاتووە کە ئەگونجێ بە زمانی کوردی شتی پەخشان بنوسرێتەوە!

ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی تریشەوە لەبەر ئەوە کە وەکوو بەرخی بێ دایک بوون هانە هانەو دڵسۆزییەکیان نەدیوە کە بتوانن رێگای پاراستنی ئەو جۆرە کەلەپوورانە بگرنە بەر. رانە مەرێک کە شوانی نەبوو گورگ بەئارەزووی خۆی ئەکەوێتە ناویەوە، وەیا هەر کەسە بۆ خۆی دێت ملی چوار سەری ئەگرێ ئەیبا بۆ خۆی بە کاری دێنێ و مەڕی بەستەزمانیش بە هەناسەساردی ئەمێنێتەوە!. من گلە ناکەم چونکە شێوەی دنیا هەر وا بووە. دوو بنجە گیا لە یەک تۆوەوە سەر هەڵئەدەن، یەکێک لە بنجەکان بەهێزترە ئەویتریان وشک ئەکاو خۆی ئەمێنێتەوە، بەڵام ئەو بنجە ئەگەر خۆی شایانیەکی تێدا هەبێ ئەم بەسەر ئەوا زاڵ ئەبێ، لە باتی ئەوە خۆی وشک ببێ ئەو وشک ئەکا. من ئەوەندە ئەزانم و بە هەموو خوێندەوارانی کورد-یش ئەڵێم: کە ئێمە نەتەوەین، نەتەوە زمانی هەیە گومانی تێدا نییە کە بەو زمانەی گەلێ شتی وتووە، نەمانەوەی بۆ ئیمڕۆ ئەوە ناگەیەنێ کە نەیبووە. بێ چاوێک کە لە رووناکی چاو بێ بەش کراوە، ئەوە ناگەیەنێ کە خۆر نییە!...

***

نموونەیەک لە پەخشانی کوردی نیوەی سەدەی نۆزدەهەم، کە «ئەمین فەیضی بەگ» لە پێشەکی کتێبەکەیا «ئەنجومەنی ئەدیبان» ئەیخاتە بەرچاومان ئەڵێ:

«ئەنجومەنی ئەدبیان

مقدمە

ئودەباو شوعەرای کورد زۆن، لاکین ئاثاریان بە تەواوی جەمع و تەئلیف نەکراوە. من نییەتم کرد کە بەعضێ لە ئەشعاری کوردی بابان طەبع ونەشر بکەم تا بزانرێ موڵکی بابان چەند مەنبەعی فەیض و زەکایە. لەشیعری هەر شاعیرێ چەند پارچەیەکم ئینتخاب کردو لەو مونتەخەبانە رسالەی «ئەنجومەنی ئەدیبان»م هێنایە وجوود، بەم وەسیلەیە طالبان و راغبان کەمێک خەلاص بوون لە شیعر نووسینەوە لەسەر دەفتەر پارچە پارچە.حەزیشم کرد لە پێش

هەمـوو چشـتێ یەک نوبذە لە ئەوصـافی ئەو شاعـیرانە بەیان بکەم. ئەوانە کە شوهرەتیان هەیە ئەمانەن:

«مـەولانا ضـیـاءالدین شێـخ خـالـد» ، «مـەلا خـضـر-نالـی» ، «شـێـخ رەزا» ، «ئەحـمـەدی کـۆر» ، «مـەلاسـالـح-ئاهی» ، «سـیـد عـبـدالرحـیـم-مـەولەوی» ، «هجری-کوردی» ، «سالم»و سائرە.

«نالی» خەڵکی دێییێکە لە شـارەزوور، کـە واقع بووە لە طەرەف شـرقی سلێـمـانـی، ئیـسـمی «خـاک وخـۆڵ»ە. مـەرحـووم تەحـصـیلی لەقـەرەداغ ولە سلێمانی دا ئیکمال کردووە. قەرەداغ شەش سەعات دوورە لە سلێمانیەوە. «نالی» بۆ ئیـفـای حـەج چووەتە حـیـجـاز، لەوێ دەرحـەقی حـەزرەتی فـەخـری رەسوول قەصیدەیەکی موکەممەل و موطەول نەظم کردووە. چووەتە ئەستەموولّ لە ئەثنای صـوحـبـەتا لەگـەڵ ئودەباو فـوضـەلای ئەوێ گـەلێ ئاثاری فـیـکری و فـەطانەتی نواندووەو زۆر مـەظهـەری تەوەجوهـ بوو. تا نـیـهـایەتی عـومـری لە ئەسـتـەمـوولا مـاوەتەوە. مـەدفـەنی مـوبارەکی لە «ئوسکودار»ە. زەکـای نالی ئینکار ناکرێ، لاکین ئەوەندەی صەنایعی لەفظییـەی ئیـستـعمال کردووە پیاو رەنگە بلێ: شیعری ئەو نەتیجەی علیم و ئیشتغالە.

«شێخ رەزا» لە عەشیرەتی تاڵەبانییە لە قەزای بازیان دا هاتۆتە دنیا. لە کەرکووک دا گەورە بووە، ئەویش وەکوو نالی هەم فەریزەی حەجی ئیفا کرد بوو هەم چووبووە ئەستەموولّ، لەئەثنای مولاقاتدا بە قووەتی زەکاو درایەتی خۆی گەلێ ئەکابرو ئەفاضلی ئەستەموولی مات و مەبهووت کردبوو، یەکێ لەوانە ئەدیبی مەشهوور «کەمال» بەگ بوو. باوکی مەرحوومی کە مەشهوورە بە شێخ عـبدالرحـمـانی تاڵەبانی هەم شێـخێکی سـاحب نەزەر بوو هەم شـاعـرێکی پڕ هونەر.

شـیـعـری شـێخ رەزا ئەوەڵەن وەهبی و فـیـتـری بوو، ثانیـەن کـەسبی. لەچوار لیـسـانـدا شـاعـیر بوو، بیلخاصـە ئەشعـاری کـوردییـەی هەمـوو عـبـیـارەتە لە فەساحەت و بەلاغەت، لە نیکاتی دەقیقەو زەرافەت و سەنعەتی قـەریحەو مەعلووماتی، خارجی تەقریرە. لە بەغـدا وەفـاتی کرد، لە جیـواری حەزرەتی گـەیلانی دا مـەدفـوونە. دوو بەیتی ئاتی -کـەهی خـۆیەتی- لەسـەر کـێلی قەبرەکەی حەک کراوە:

«یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف»

«داخل جنت شـــوم در زمـــره اصـــحـــاب تو»

«او رود در جنت و من در جــــــهـنم کی رواست»

«او سگ اصحاب کهف و من سگ اصحاب تو»

لەگەڵ بەندە موخابەرەی ئەغلەب بە نەظم بوو. چەند پارچە لەو نەظمانە کە بۆ بەندەی نووسیبوو ئەگەرچێ فارسیشن، بۆ تەبەڕوک کردم بە خاتمەی ئەم رسالەیە.

«هجری وکوردی» و «سالم» ئەهلی سلێمانین، شیعریان پڕ تەراوەت و عاشقانەیە.

بێینە سەر بەحثی مەولەوی:

مەولەوی ئەهلی هەورامانە، لە ساداتی کرام و لە مەشایخی عظامی نەقشبەندییە، خەلیفەی شێخ عوسمانی تەوێڵەیە. مەسلەکی مەولەوی مەسلەکی زوهدو تەقوایە، لەگەڵ ئەوەش شاعرێک بوو بێ نەزیر. هەورامان عیبارەتە لە بەعظێ دێهات کە واقع بوون لە مابەینی کوردستانی عوسمانی و کوردستانی ئێراندا. مەولەوی بەموقتەزای ئەو مەوقعە کە تێدا بوو هیچ چاوی بە شیعری فەرەنگ نەکەوتووە، لەگەڵ ئەوەش لە سەر ئوسلوبی ئەوان شیعری نەظم کردووە؛ لە قەتعەیەکدا مەصرەعی ئەوەڵی تەقفیە کردووە لەگەڵ مەصرەعی ثالث و قافیەی مەصرەعی ثانی رێک خستووە لەگەڵ مەصرەعی رابع. ئەو قەتعەیە لە ئاخری ئەم کتێبەدا نووسراوە. ئەم ئوصولە خیلافی ئوصولی شوعەرای ئێرانەو مەولەوی لە کەس نەدیوە، مەحضەن بە حوسنی تەبێعەتی خۆی موناسبی زانیوە و ئیستعمالی کردووە. لە مابەینی شوعەرای کوردا مەولەوی موقابل بە «نیظامی» یە. ئەگەرچێ لەهجەی هەورامان و لەهجەی سلێمانی نەختێ لەیەک دوورن. ئەمما شیعری مەولەوی ئەمەندە ئاەگوزارو روح نەوازە ئەهلی سلێمانی لە گۆرانیدا شیعری ئەو دەخوێننەوە.

«ئاهی» ئەهلی سلێمانییە، ئیشتغالی لەگەڵ علیم بووە، زۆر وەختی لە شاری کۆیەدا رابواردووە. شیعری ئەویش رەنگینە.

«ئەحمەدی کۆر» ئەهلی تەرەفی سابلاغە، عالم نەبووە ئەمما شیعری بەغایەت موزەییەن وغایەت عارفانەیە. ئەو نەعتی ریسالەتە کە لەم ریسالەدا موندەرجە هەموو موزەیینە بەسەنعەتی ردد عەجوز لە سەر صەدر. ئەحمەدی کۆر لایقە مولەقەب بێ بە «شاعری پێغەمبەر» کەلامی هەموو پڕ سۆزو گودازن.

....

ئەستەمووڵ پایتەختی حکومەتی عوسمانی بوو. هەر شتێک کە کەوتە ناو ساڵەوەو پیر بوو بێ هێز ئەبێ، ئەو حکومەتە پان و پۆڕە کە بە حکومەتی هیلالی ناو ئەبرا لاوازی رووی تێ کرد و شیرازەی کاروباری وردە وردە لەبەر یەک هەڵوەشا.

پایتەختی حکومەتی عوسمانی سەرشاری ئەو پیاوانە و ئەو وڵاتانە بوو کە سەر بەو بوون. هەر لایەک تا مەردمی زۆرتر لێ بێ بیرو باوەڕی جۆراوجۆری زۆرتر تیا پەیدا ئەبێ. هەر وڵاتێک لە وڵاتەکانی ژێر دەستی ئیمپراتۆری کەوتبوونە سەر ئەو هەوایە کە خۆیان رزگار بکەن لەو کۆتە و زنجیرانە کە پیان بەسترابوونەوە. پیاوانی ئەو وڵاتانە لە ئەستەمووڵ کۆ ئەبوونەوە، بیروڕای هەریەک لەو پیاوانە لەگەڵ بیروڕای پیاوانی شوێنانی ترا دەستا و دەستی ئەکرد هەر لایە بە ئەندازەی دەسەڵاتی خۆی؛ هی وایان هەبوو ئەیانەویست لە رێگای شۆڕشی چەکەوە لەو پێوەندە رزگاریان ببێ و سەربەستییەکیان دەستکەوێ. هی وایان هەبوو سەرەتا ئەیانەویست لە رێگای نووسینەوە بوار پاک کەنەوە بۆ گەیشتن بە ئامانج. هی واشیان هەبوو کە سووراو سوور دژی ئەو نیزامە بوو کە لەو رۆژەدا هەبووە و بە ئاشکرا بانگی ئەو دژایەتییەی ئەدا، کە «نامق کەماڵ» یەکێک بوو لەو بەشەیان.

بەدرخانییەکان ئەوانیش سەرەتا لە رێگای شۆرشی چەکەوە خەریک بوون، کە سەیریان کرد ئەو شۆڕشە بە بێ قەڵەم کاری خۆی ناکا هاتنە سەر ئەوە کە لە رێگای قەڵەمیشەوە نەتەوە خەبەر بکەنەوە. لە ناو ئەم گێژاوی جموجووڵەدا کۆلۆنیل «ئەمین فەیزی بەگ» ئەویش لەو رۆژەدا کە لە ئەستەمووڵ ئەژیا ئەو کارەساتانەی هەموو بە دوو چاوی دڵ و دیدە ئەبینی. بەدرخانییەکان لە رێگای رۆژنامەوە خەریک بوون، ئەم لە رێگای ئەدەب و زیندوو کردنەوەی ئەدەبی نەتەوەکەیەوە خەریک بوو. گومانی تێدا نییە کە بەشداریی لەگەڵ بەدرخانییەکانا کردووە، هەم بۆ باری سیاسی، هەم بۆ باری ئەدەبی، چونکە لە یەک سەردەما لە یەک شوێنا بوون؛ ئەوان رۆژنامەی «کوردستان» یان بە شێوەی بادینی لە «١٨٩٨»دا دەرکرد، ئەمیش بە ماوەیەک پێش ئەوە لە گەڵاڵەی «ئەنجومەنی ئەدیبان»دا بوو بە شێوەی سۆرانی، بەرهەمی ئەو گەڵاڵەیە لە ١٩٢٠ لە ئەستەمووڵ دەستی چاپی گەیشتێ. لەم ئاخرەشا دەستەی کورد لە کۆڕی زانیاری عیراق لە بەغدا بۆ جاری دووەم چاپی کردەوە. بناغەی ئەنجومەنی ئەدیبان وەنەبێ لە ١٩٢٠دا بووبێ، بەڵکوو لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم دا بووە. ئەمین فەیزی بەگ خۆی خەڵکی سولەیمانی بووەو بە ئەفسەری لە ئەستەمووڵ و وڵاتانی سەر بە ئەستەمووڵ ئەژیا ، لەگەڵ شێخ رەزای تاڵەبانی

دا به نامەی هۆنراوی گەلێ نامە لە بەینیانا هاتوچۆی کردووە.

ئەوی ئەمین فەیزی بەگی خستە سەر دانانی ئەنجومەنی ئەدیبان بە پەخشان گومانی تێدا نییە کە هۆنراوی هۆنەرانی پێش خۆی و هاوچەرخی خۆی بووە، ئەدەبیاتی تورک و فارسی دیوە، پەخشانی سەر ئەو ئەدەبیاتانەی دیوە، هەستی غەریبایەتی خۆی لە ولاتێکی دوورە دەستا دیوە. ئەمانە کاریان کردۆتە سەری کە دەست بدا بەم شاکارەیەوە. من وا تێ ئەگەم لەو رۆژانەدا ئەبێ زۆر نامەو شتی پەخشان بە زمانی کوردی لەو ولاتانەدا هەبووبێ بەلام بەداخەوە زۆربەیان لەناو چوون و شتێکی وایان نەماوەتەوە!.

خاوەنی پەخشانی سەرەوە بەو تەحرە زمان و قسە کردنە کە لەو رۆژە لە ناو رۆشنبیرانی کورد دا باوی هەبوو هەر بەو جۆرە لە نووسینا بەکاری هێناوە. پەخشانەکە خۆ عەزیەتدانی تێدا نییە، ناوەرۆکێکی بەرزو بالای هەیە. ئەم ناوەرۆکە ئاوێنەی بیرو باوەڕەکەیەتی. لە روخسارا ئێمە واسەیر ئەکەین کە پڕیەتی لە وشەی بێگانە، بەلام ئەبێ سەیری ئەوە بکەین کە ئەو سەردەمە چەشنە گوزارشتی وا باوی هەبوو. رۆشنبیرانی ئەو رۆژە ئەو وشە بێگانانەیان کردووە بە مالی زمانی کوردی. هەروەها شێوە نووسینی ئەو رۆژە شێوەیەک بوو کە زۆر جیا بوو لەگەڵ رێنووسی ئەم رۆژەدا. من زۆر لەو رێنووسەم هێناوەتە سەر شێوە نووسینی ئیمرۆ، وە گەلێکیشم هەروەکوو خۆی هێشتۆتەوە بۆ ئەوە زۆر دوور نەکەوینەوە لە مەبەست.

ئەنجومەنی ئەدیبان بۆ مێژووی پەخشانی سۆرانی تا ئەندازەیەک شان ئەدا لە شانی رۆژنامەی کوردستانی ئەو رۆژە کە بە بادینی دەرچووە. ئەم دوو شێوە گەورەیە دوو کۆلەکەی بەهێزن بۆ زمانی کوردی کە لە یەک شوێناو لەیەک سەردەماو لەژێر دەواری یەک حوکما ماونەتەوە بۆ بەلگەی پەخشانی کوردی ئەو سەردەمە.

***

نموونەیەک لە دەقی رۆژنامەی «کردستان»کە لە سالانی «١٨٩٨-١٩٠٢» لە لایەن «بەدرخان»یەکانەوە لە «جنێڤ»، «قاهرە»، «لەندەن»و «فۆلکستۆن» دەر ئەچوو. ئەم نموونەیە هی لاپەڕە «٣» ژمارە «١١»ی رۆژی پێنجشەمبەی «٢٤»ی رەمەزانی سالی «١٣١٦»ی هجری کە بەر «٢٨» کانوونی دووەمی سالی «١٣١٤»ی رۆمی کەوتووە.

«هلاک امتی من عالم فاجر وعابد جاهل وشر الاشرار اشرار العلماء، وخیر الخیار خیار العلماء. حەزرەتی فەخری عالەم «علیه الصلاة والسلام» گوتیە

عـالمی فـاسق وفـاجرو عـابدی جـاهل دبه موجب هلاکا امـتـا من وه مـرۆێ ژ حەمیا قەنجتر عالمی عەمەل قەنجە، گەلێ عولەما ژڤێ حەدیسا پیغەمبەر «علیه‌السلام» مـەعلووم دبه، کوو هەگەر عـالمی فاجر یەعنێ ئۆو مرۆوێ کوو خوندایە، یا خودێ و پێغەمبەر ئەمرو نەهی کری دزانە قەنجی و خرابی ژهەڤ فـەرقی دکـە، رێـیـا شـەریعـەتی نیـشـان کـری ناس دکـە فـاجـری بکـە مـوجـبی ئینقراضـا مـیللەتی خـوە وە هەلاکـا ئوممەتی مـوسـولمانا دبە «مـعـاذ الله» ژڤێ گونەهی خرابتر تشتک نابە لوما، کوو دیسا وی حەدیسا شەریف دە سەروەری ئەنبیا دبێژە کوو دین دە مرۆوی عـالم و فاسق ژ حەمی کەسێ خرابترە، چونکە خرابیا عالم دکە مرۆوی جاهیل نکارە.

لووما مەولانا «جلال الدین» رۆمی کتێبا خوە دە گوتیە: «بد گهرا علم وفن ئامـوختن – رادن تیغ است بدست راهزن!...» یەعنی تەعلیـمـا مـرۆوی بەد ئەخلاق وەک دانا شیرەکـیـیە دەست دزەکی، چونکە عـیلم و هونەرو قـووەت و ئیقـتدارە هەگەر مـرۆوی بەد ئەخلاق بەوی عـیلم و هونەری سـوو ئیـسـتـعـمـال دکـە. وە بالعکس هەگـەر ئۆو مـرۆو صـاحـیـبـی ئەخـلاقی قـەنج بە بالطبع وێ قووەت و ئیقتداری حوسن ئیستعمال دکەو دبە مرۆوی ژ حەمیا خیرتر، چونکە سایا عـیلمی خـوە ژ حەمی کـەسێ زێدەتر دکـارە قـەنجی بکـە، لاکن صـوورەتێ ئەوەل دە ژ حەمی کەسێ خرابترە، چونکە بەعیلمی خوە دکارە گەلەک خرابیی بکە. لـومـا پێـغـەمـبـەر «علیـه‌السـلام» وها گـوتیـە، وە عـابدی جـاهیل ژی «مـضـر» مـیـللەتە، چونکە تـتـشت وەک جـەهلی هادمی دین و دەولەت نـابە؛ یەعنی جەهل حەوقـاس خرابە، کوو هەگەر مرۆوی جاهیل عـابدی بەژی دیسـا مـیـللەتا وی نکارە خوە ژ زەرەرا وی حـفظ و حـمـایە بکـە، وەکی ئەم تأریخـا عـالەمی دخـونـن ئەم دبینن کـوو، هەمی زەمـانا دە مـیللەتی جـاهیل مـغـلووبی میللەتێن عـالم بینە، چجـارا جەمعییەتێک جاهیل پایدار نابە، لوما هەگەر ئەعضـایێن میللەتەکی جاهلیێن هەر چعاس عابدو ساجد نژی دیسـا ئۆ میللەت زەمـانـک هندک دە هەلاک دبە، حـاصل ئیـمکان نینە پایدار نابە، ئەحـوال سابقەی میللەتێن بوورین حەمی وی حەدیسا پێغەمبەر تەصدیق دکە.

ڤیجا گەلی عولەمایێن کوردا ئۆون دبیتێن کوو هندە ئایەت، هندە حەدیس، هندە ئەحوال ماضییە حەمی ئیـعلام دکن کوو هەگەر ئۆون حالی خوە دە دەوام بکـن ئۆنی زەمـانـک هندک دە مـونقـەرض بین، چونکە ئۆن عـالم بعـلمی خـوە عەمەل ناکەن، خدمەتا پێغەمبەرو میللەت ژوە ئینتظار دکە، نە هەما صوم و صلاتە، ئەوەل ب ئەوەل دڤێ مرۆو ئەسبابی بقاێ میللەتی اکمال بکە هەگەر

نەدشمنی بێت ملکی وە ژوە بستینە وی هەنگی ئۆون نکارن صلاتا ئەدا بکن، زارِوویێن وە ژی پاش چەند ساڵەکی دینی خوە ژی وندا بکن، مأموورین سەر ڤظالم هادمیین میللەتا وە نە حتی ئۆون وان ژ سەر خوە ناڤیژن حتی کوو ئۆون وان دشمنی میللەت ژ وڵاتیین خوە طردو تەبعید نکن عیبادەتا وە نە مەقبوولە، چونکە ئۆون دزانن کوو وەقتێ شەرِێدە نەجائزە مرۆو شیری خوە دانە وەبچە عیبادەتێ بکە، چونکە پاشێ دشمنی غەلەبە بەکە ئەوەل ب ئەوەل کوژتنا دشمنی لازمە. حالێ نهۆ ئەڤ میللەت تێدە زەمانێ فەترەتە. حەجکو ئوون نهۆ شەرِێدەنە.سایا عیلمێ خوە ئوون وزانن خدمەتێن قەنج بکن. هەگەر ئوون نکن ئوون دبن عولەماییێن فاسق یەعنی سەبەبا ئینقراضی میللەت ئوون دنیاو ئاخرەتا خوە وندا دکن. حەوقاس ئەفراد میللەت قوربانا سەیيئاتا وە دبە. ئوونێ چاوە خوە ژبن وێ گونەهێ دەرێنن. هنگی دەست وە هات غیرەت بکن وە مەدرەسا ڤەکن مرۆوییێن جاهیل تەعلیم بکن. بەلکە ژناڤ وان مرۆوێن صاحیب هیممەت ظوهوور بکت سایا هیممەتا وان کوردێن رەبن ژ بن ظولمێ دەرکەڤن. ئەز هەر جەریدا خوە دبێژم ئەڤە دیسا تەکرار دکم هەگەر ئەڤ جەهلا جاهلێن کوردا و هەگەر ئەڤ مەسکەنەتا عولەماییێن را دەوام بکە کوردستانێ بکەڤە دەست نەیارا دە فیکرێن ئەرمەنێ چڤاس صاحیب هیممەت و غیرەتن ئەو ژی وەک کوردا مەظلوومێن لاکن حورِیەتا خوە فیدا دکن. جاهیلێن کوردا نزانن ئەرمەنیا دکوژن. ئەم حال و کردارە گەلەک خرابە. دڤێ عولەما بێژن کوردا کو ئەڤ حال قاتلیە دڤێ کورد خوە ژوێ گونەهێ موحافظە بکن. دڤێ کورد ژی ئەرمەنیارا بالاتفاق مەءموورین ظالمێن خونکار ریدکە سەروە باوێژن، شوونا ئۆون بچن ئیمدادا ئەرمەنێن مەظلووم ئۆون دچن وان دکوژن. ئەو حال گەلەک گونەە و ڤهێتە، خودێ و پێغەمبەر ژوێ حال نەرازینە. خودێ تەعالا کتێبا خودە فەرمان کریە (وعزتی وجلالی... الخ) یەعنی ئەز بە عیزەت وجەلالا خوە قەسەم دکم کو ئەوێ مەظلوومەکی ببینە ئەو نەچە ئیمدادا وی ئەزێ حەیفا خوە ژوی بستینم، گەلی کورد نۆ وی ئایەتی بخوونن و ژ کوژتنا ئەرمەنیا حەزەر بکن چونکە ئەو مەظلوومن دڤێ ئۆون بچن ئیمدادا وان، علی الخصوص کو ئۆون ژی وەک وان مەظلوومێن».

لە ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەهەم زمانی کوردی لە داستانی زارەوەو لە گۆشەی تاقی مزگەوتەکانەوە کەوتە سەر لاپەڕەی رۆژنامەوە. ئەستەموولّ لەبەر ئەوە پایتەختی چەند سەد ساڵەی ئیمپراتۆری عوسمانی بوو جێگای کۆبوونەوەی پیاوانی ژێر ئاڵای ئەو ئیمپراتۆریەتە بوو، لە هەموو لایەکەوە هەموو جۆرە کەسێک رووی تێ ئەکرد، ئەم رووتێ

کردنە ئەبووە هۆی ئەوە کە هەر یەکە بیرو باوەڕ لە نێوانی ئەو پیاوانەدا – لە لایەکەوە هاتبوون – دەستاو دەست بکا. ئەو نەتەوانە کە کەوتبوونە ژێر ئالآی ئەو ئیمپراتۆریەوە هەموو کەوتنە ئەلْهای سەربەستی و کەوتنە سەر ئارەزووی جوولآنەوە بۆ گەیشتن بەو سەربەستییە. رۆشنبیرانی نەتەوەکان بزووتنەوەیان بە تەوژمی خۆیان زانی. کورد یەکێک بوو لەوانە، لەناو کورد – یشا «بەدرخان»یەکان یەکەم دەستە بوون کە ئەو مەشخەڵەیان هەڵگرت. یەکەم بەیداخی رۆژنامەیان بە شێوەی بۆتان و بادینی لە ئاسۆی وڵاتا داکوتاو وردە شەپۆلی روناککردنەوەی بیرو باوەڕیان بە هەموو وڵاتانی بۆتان و سۆراندا بڵاو کردەوە. ئەمە گەورەتر بەهرەیەکی بادینی بوو کە زمانی رۆژنامەو دەرچوونی رۆژنامە یەکەمجار لە عالەمی کورددا بەو شێوەیە دەرچوو!.

رۆژنامەی «کوردستان»ی «١٨٩٨» کەوتە ئامۆژگاری کردنی کورد کە ئەبێ یەک بگرن، ئەبێ عیلم و زانیاریتان هەبێ، دین بە بێ عیلم و بە بێ مەدرەسەو بە بێ زانیاری هیچ کەڵکێکی نابێ، خواناسێکی بێ علیم زیانی زۆر زۆرترە بۆ نەتەوە لەبێ دینێکی زانا بۆ ئەو نەتەوەیە!. بەئایەت و بە حەدیس پێشڕەوی نەتەوەکەی کرد بۆ عیلم و زانیاری و بۆ یەکگرتن، بەتایبەتی ئەو رۆژە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بە تەواوی لە دژی ئەرمەنییەکان بوو. ئەرمەنی سەرلێ شێواو لە هەموو لایەکەوە هانی خەڵکی لێی ئەدرا کە لە ناویان بەرن وتەفرو توونایان کەن!. رۆژنامەی کوردستان بیری کوردی روناک ئەکردەوە بەوە کە ئەرمەنیش نەتەوەیەکی سەرلێ شێواوە وەکوو ئێوە، ئەوان داوای سەربەستی ئەکەن بۆ خۆیان، ئەوان ستەم لێ کراون. پێغەمبەری ئێمە «د.خ» ئەفەرمووێ یارمەتی ستەم لێ کراو بدەن. ئێوە: ئەی کوردی سەر لێ شێواو وەکوو ئەرمەن، لەباتی ئەوە بچن و لە ناویان بەرن ئەبێ پشتگیرییان بکەن، یارمەتییان بدەن، بیانپارێزن. خواو پێغەمبەر ئەوەیان پێ خۆشە کە نەیەڵن زۆر لێ کراو زۆری لێ بکرێ، نەیەڵن داری زۆر بە دەستی زۆردارەوە ببێنێ، زاڵمی خوێنمژ لەناو بەرن. دینی راستی ئەمەیە نەوەک خەو لێ خستن!.

ئەمە دەقی زمانی کوردی رۆژنامەیەکی کوردی ئاخری سەدەی نۆزدەهەم بوو کە چاپ بەو جۆرە بڵاوی کردەوەو بیرو باوەڕی ئەو رۆژەی کوردی گەیاند بە نەتەوەی ئیمڕۆی خۆی.

***

نووسینی کوردی لەسەر لاپەڕەی نامە باوی سەند، چاپ وردە وردە کەوتە وڵاتی کوردەواری سۆرانەوە، لە هەولێر و سولەیمانی بنجی داکوتا. لە ساڵانی «١٨٩٨-١٩٠٢»

سەرەتا بیرو باوەڕی چاپدانەکە لە وڵاتی ئەستەموولەوە دەستی پێ کرد، شەڕی یەکەمی جیهانی-١٩١٤-١٩١٨- هات بەسەرا، دام و دەزگای عوسمانی تێکچوو، پاشەلەقەی جەنگ هەرچەندە هەر مابوو، بەڵام بیرو باوەڕ بە تەواوی پەردەیەکی تری بە سەراهات، رۆشنبیرانی کورد راچەڵەکین، لە وڵاتی سولەیمانی بزووتنەوە پەیدا بوو، بزووتنەوەیەکی وەها کە نووسین کەوتە سەر لاپەڕەی رۆژنامە و بە دەستووری رۆژ بڵاو ئەکرایەوە.

جا ئەمەی خوارەوە نموونە دەقێکی تری پەخشانی کوردییە کە رۆژنامەی «پێشکەوتن»ی ژمارە «٣» ساڵی «١» لە «١٩١٩-١٩٢٠»دا لە شاری سولەیمانی دەرچووە، لە ژێر ناوی «بۆ چرووک» دا، بە قەڵەمی «زەکی صائب» بڵاوی کردۆتەوە:

«هەچ وەختێ ئەم قامیشە دوو لەتە،ئەم ئاسنە دوو کەرتە ئەگرم بە دەستەوە زمانم توێ توێ ئەبێ، خوێنی دڵ ئەو دڵۆپە دڵۆپە سوورانە لە هەموو شارەگی لەشمەوە کۆ ئەبێتەوە ئەتکێ حەوزێکی سوور دەخاتە بەر چاوم، تنۆک تنۆک لە چاومەوە فرمێسک ئەرژێ و لەبەر پێما بیرێک پەییا ئەبێ، سەرم وەکوو مزراحێکی دگ دگە بەگوڕ دایکوتێ گێژو سووڕ ئەخواو لە بنیا ئەمێنێتەوە!. ئەو هەنسکانەی لە بنکی دڵەوە هەڵئەکشێ لە گەرووما کۆ ئەبێتەوە هەناسەم لێ دەبڕێ، دەمەوێ نەختێ لەم کاسە لێو ڕێژەی دڵم بڕێژم و سەرم سووک کەم، سەد حەیف گرەی دڵ، گریەی جەرگ، بۆ چرووکی ناو زک کە بڵێسە ئەبەستێ وەک زمانی هەژدەها لە قوڕگمەوە سەر ئەکێشێ هەرچێ سەرچاوەی فرمێسکم هەیە ئەیکا بە هەڵمێکی سوورو لە کونە لووتمەوە دەری ئەکا، هەر وەکوو دوا هەناسەی مردوو لێوم، چاوم وەکوو نانی سەر ساج وشک و رەش ئەکاتەوە!. لەو وەختەدا دەمەوێ بە هەموو هێزی زمانم هاوار کەم وکەسێ بە دادمەوە بهێنم بەڵام زمانم بەستراوە، دەمەوێ بە هەموو هێزی ئەژنۆم راکەم بەڵام ڕێم لێ گیراوە، بە هەر دوو دەست ئەکێشم بە سەرو پۆتەڵاکی خۆمان و ئەزیرێنم بەڵام هەموو کەس چاوی نوقاوە، هەموو لا گوێ کەڕ بووە!. کەس دەرد لە من ناشنەوێ، کەس چاوم بۆ ناگێرێ! هاوار سەد هاوار من چیم کردوە خوا وام لێ بکا ؟!. ئەگەر نەبوایە بە ناشوکری ئەو دەست و چاوە، ئەو گیانەی خوا داویمێ وەک بوخچەی بووک ئەمپێچایەوەو ئەمکوتا بە سەرو چاوی عزرائیلدا، نەمئەویست، بەڵام ئەویشم پێ ناکرێ، عزرائیل-یشم دەست ناکەوێ، لە دووی ئەگەڕێم ونایگەمێ، لێم بووە بە سێبەری خۆم کە بۆی ئەچم ئەڕوا، راوو دووی دەنێم را ئەکا، هەر نایگەمێ تا رۆژی خۆی نامگرێ، منیش ئەبێ تا ئەو رۆژە بتلێمەوەوگەوزی خۆم بدەم!».

ئەم دەقە بە چەشنی گوزارشتی خۆی نووسراوەتەوە تەنها ئەوە نەبێ کە شێوەی ئیملاکەی گۆڕاوە بە شێوەی ئیملای ئەم ڕۆژە، بەوێنە ئەو لە وەختی خۆیان وا نووسراوە:

«هچ وختی ام قامیشه دو لته، ام آسنة دو کرته اکرم به دستوه زمانم توی نوی ابی، خوینی دل او دلوپه دلوپه سورانه له همو شارکی لشمەوه کو ابیتەوه و اتکی حوزێکی سور دخاته بر چاوم تنوک تنوک له چاومەوه فرمیسک ارژی ولبر پیما بیریک پیبا ابی... هتد»

تەماشا ئەکەین دەقی ئەم دەقە کوردییەکی پەتی ڕەوانی ئەو ڕۆژەیە ئەوەندە هەیە لە دەمی خوێندەوارێکەوە دەرچووە؛ بەڵێ لە دەمی خوێندەوارێکەوە دەرچووە بەڵام ئەبێ ئەوەش بزانین کە خوێندەواری ئەو ڕۆژەش دوو جۆرە خوێندەوار بوون؛ جۆرێکیان خوێندن و نووسینیان تێکڵاو بووە لەگەڵ فارسی و عەرەبیدا کە ئەوانە گوزارشتیان لە چەشنە زمانێک داوەتەوە کە باو بووە لە ناو دەستەی خوێندەوارانی ئەو ڕۆژەداو پێیان وتوون «منور»، وایان داوەتە بەر چاو کە نووسین و قسەکرن ئەبێ بەو شێوەیە بێ بۆ ئەوە لە ڕەمەکی مەردم جیا ببنەوە! جۆرەکەی تریان کۆششیان کردووە بۆ ئەوە کە شێوەی نووسینی زمانەکە ئەبێ پەتی بێ، ئەو هەستە لە ناو ئەم دەستەیەدا پەیدا بووە کە زمان ئەبێ خاوێن بێ، بە تایبەتی زمانی نووسین، لەگەڵ ئەوەشا ئەمانیش هەر «منور-مونەووەر» بوون و لە مونەووەری نەکەوتوون!.

ئەمێنێتەوە سەر شێوەی نووسینی ئیملاکە -ڕێ نووس- لام وایە لەم ڕووەوە هەموو هەر یەک بوون؛ یەکەم لەبەر ئەوە کە شێوەی نووسینی فارسی و ئیملای ئەو ڕۆژە هەر ئەوە بووە، دووەم چاپ تازە کەوتبووە کوردەوارییەوە، پیتەکان هەر لە سەر ئەو شێوەیە داڕژاون. بەڵێ! دەستکاری لە نووسینی شێوەی ئیملای کوردیدا لە پێش ئەو مێژووەدا لە وڵاتی سولەیمانی هاتبووە ناوەوە، بەڵام ئەو دەستکارییە هەر نەخشەیەک بوو بۆ نووسین، نەکەوتبووە سەر پیتی چاپ. بۆ ئەم لایەنە من لە غەیری ئەم کتێبەدا بە دوورو درێژی لێی دواوم و ڕوونم کردۆتەوە.

***

نموونەیەکی تر لە پەخشانی «کوردی» ساڵی «١٩٢٥» کە لە گۆڤاری «دیاری کوردستان»ی ئەو ساڵەو لە نووسینی میرزا حەسەن ئەحسەن کوردوستانی بڵاو کراوەتەوە، بە چەشنی گوزارشتی خۆی ئەیخەینە بەر چاو، ئەوەندە هەیە شێوەی ئیملاکەی هێنراوەتە

سەر شێوەی ئێستەمان، ئەویش لەبەر ئەو شتانەیە کە وتمان:

«چەند خۆشە ئینسان چشتێ کە لە دڵیایە بە ئەزمانی مادەرزادی خۆی بەیانی بکا.

بۆ دەستکەوتنی حەیاتێکی تازە ئێمە کە میللەتی کوردی-ن وا چاکە بیدەینە بەر نەزەری فیکرو بە دقـقەتێکی وردی خەیاڵیی بیزانین. میلەل و ئەقوامی عالەم ئەوەڵ چلۆن بوون و چیان کرد و ئێستە چلۆنن؟. وە سەبەبی ئەم تەرەقی و تەعالییانە چی بووە کە ئیمڕۆ لەسەر کورەی ئەرزدا هەر یەک بە دەرەجەیی ساحیببی حەیاتێکی تازەو مالکی شەرەف و سعادەتێکی بێ ئەندازنە؟!. «معلووم» -زەمیری ئەم جوملەیە موستەتر نییە، بارزە -. ئەوەڵ هاتن بە دەستی تەعاون و تەوافق شقاق و نیفاقیان لە ناو خۆ فڕیدا، پاش بۆ خاتری تێکدانی بناغەی وەحشەت مەیل و رەغبەتیان کەوتە سەر مەعارف، لە سایەی عیلم ومەعارفەوە سەنایع و تجارەتیشیان تەرەققی کرد. خولاسە بەم نەوعە چشتانە میللەت و قەومییەتی خۆیان بۆ سابت بوو، وە بە هەموو کەسێکیشیان دا زانین، وەقتێ کە لەکن دراوسێکانیشیان مەعلووم بوو کە خولق و تەبیعەتی دڕندەییان نەماوە بە جددی تالبی تەمەددن حەققی ژیانیان بەدەست کەوت و فرسەتی خۆیان نەفەوتان، بە واستەی میعماریکی مێهربانی بنائی «هەستی» خۆیان داناو بە وەسیلەی سەعی و مەعارف مەسکەن و مەوتنی خۆیان ئیعمار کرد. بۆ ئێمەی کوردی-ش وا لازمە لەوان سەرمەشق و لە «وضع» وحاڵەتی چەند ساڵەی پێشووی خۆمان عیبرەت بگرین.

لە واقعدا ئەگەر پێمان بڵێن: کورد لە بن وەحشەت و جەهالەتانە، لە حقوقی مەدەنییەت ساقتن، حەققی ژیانیان نییە، جوابمان «چییە» ؟. «بەڵێ» ئەگەر ئەم سوئالەمان بە سوورەتی مونسفانە لە ئێمە بکرێ جوابی سەحیح وموسکت و حسابی لە دەست ئێمەدا هەیە کە بڵێن: لە نیمەی وارداتی سەنەویمان زیاتر تەکالیفاتمان لێ ئەسەنرا، وەلێ لە خوسووسی مەعارفەوە هیچ موساعدەی بۆ ئێمە نەکرا تا بەم حاڵە گەیشتین و لە سەر ئەم ئەحواڵە ماینەوە!. دیارە بێ ئیستعدادی لە تەرەف ئێمە نەبووە، وە ئێللا کورد میللەتێکی موستەعددن و قابلی هەموو چشتێکن.

«ئەگەر نەختێ وازحتر قسە بکەم خۆ عەیبی نییە» : تەبەقەی ئەسبەقی کورد چونکە هەموو ئیش و کاری خۆیان لە دەست خۆیاندا بوو حەیاتێکی بە شەرەفیان رابوارد. تەبەقی سابق ناڵێم ئەسیر نەبوون، ئەمما وەکی ئەسیر بوون ئەم تەبەقەی ئەخیرە عادەتا مردبووین، لاکن زۆر شوکر وەک دەبینرێ مەرگێکی

موەققەتی بوو، جارێکی تر دەژینەوە.

بەس لازمە بۆ براگەورەکانمان و بۆ ئەشخاسە مونەووەرەکانمان ئێمە کە وەقتمان لە دەست دەرچووە جاهیل ماینەوە، چارەی لە ئەولادی حازرو ئەحفادی ئاتیەمان بفەرموون «مەکاتب و مەعارفمان زۆر لازمە» چونکە مەداری حەیات ئەم نەختە ماڵ و مەڕو جووتە نییە. کورد بە عوموومی موحتاجی عیلم و مەعارف و تەربییەیە تاکە ئەقەللا ئەولادو ئەحفادی قەدری دین و قیمەتی وەتەنی خۆیان بزانن و لە رووی شوکرانی نیعەمەتەوە بێ ئەمە کە شەرمیش بکەن بتوانین بڵێین ئێمە کوردی-ن و ئەم خاکە وەتەنمانە، گۆڕخانەی باب و باپیرمانە.

فەقەرەیەکی تر؛ ئەگەر یەکێ لەوان رێگە بکەوێتە شارێکی دوور هیچ نەوێ بە ئەزمانی ئەهلی ئەو شارە بتوانن نان و ئاوێ بخوازن، یا رێگەی ئوتێلێ بپرسن، ئەگەر سوئالێکی لێی کرا سەرو لاقوونی خۆی نەخورێنێ، لە جوابدانەوە عاجز نەمێنێ، بتوانێت جوابێکی موافق بداتەوە».

حەسەن کوردستانی

گوزارشتی ئەم دەقە هی سەردەمێکە وەکوو ئەبینین وشەو زمانی کوردی هێشتا پاک نەبوەتەوە لە زمانی بێگانە، بەڵام سۆزی نەتەوایەتی سوورا و سوور ئەبینین کە پەردەیەکی تری بە سەرا هاتووە؛ داوای ئەوە ئەکا کە لە رێگای خوێندن و خوێندەوارییەوە هەموو نەتەوەیەک ئەتوانێ بگا بە هەموو پلەیەکی بەرز، بەتایبەتی نەتەوەی کورد کە بێ بەش بووە لە گشت بەشێکی خۆی ئەتوانێ لەو رێگایەوە بگا بەو بەشانەی و لە ئەنجاما بچێ بەپیر شابەشی خۆیەوە. ئەو نەتەوانە کە سەرەتا هیچ و پووچ بوون هیچ شتێک بەرزی نەکردوونەتەوە خوێندن نەبێ، خوێندنیش ئەبێ لە رووی هەستێکەوە بێت کە بزانێ و بتوانێ وەکوو لە باری ئاییینەوە ئەکۆڵێتەوە لە باری دنیایشدا ئەو لێ کۆڵینەوەیە هەبێت، سەرەنجام لێک بداتەوە، ئەوەی بۆ روون ببێتەوە کە ئەگەر ئەمیش کۆشش بکا وەنەبێ لە نەتەوەکانی تر بۆ گەیشتن بە ئامانج کەمتر بێت. هەر دوو لا هەر ئادەمیزادن، خوێندن و خوێندەواری ئەم دوو ئادەمیزادە جیا ئەکاتەوە؛ خاوەن زانیاری بەرز ئەبێتەوە، نەزانەکە هەر ئەبێ ببێ بە پەیکەری چەوسانەوە بۆ ئەویتر، بە دیل و چەپاو کراو بۆ ئەویتر، ببێ بە لانەواز و سەرلێ شێواو بۆ ئەویتر. زێڕ و زیوی بەروبوومی بۆ ئەویتر بێ و خۆڵە مێشەکەشی بۆ ئەم بێت. توورەکەی رەجاڵی بکاتە ملی و دەربەدەری شوێنان بێت. دەنگی وەها کپ ببێ کە کەس گوێ لێ نەبێت، لە خەرمانە سوورەکەی جگە لە کۆزەر هیچی تر بۆ

ئەم نەمێنێتەوە!.

دیسان پلەی یەکەم، وەیا دووەم نەهێشتنی دوو بەرەکییە لە ئەو نەتەوەیەدا کە بیەوێ بگا بە قولەی بەرزی. ئەڵێ ئەگەر نەتەوەی کورد-یش بیەوێ بگا بەو قولەیە ئەبێ دوو بەرەکی لابەرێ، هەموو وەکوو خێزانی ماڵێکیان لێ بێت، ئەم دوو بەرەکییە لە هەموو دەورێکیا کردوویەتە کارێ کە جلەوی ئیش و کاریان بکەوێتە دەست بێگانە، لەم جلەو بەدەست دانەوە بە کێوی و بەنەزان ناوبراون و بە چاوێکی ئابڕوو مەندانەوە سەیر نەکراون، لەگەڵ ئەوەشا لە کەسی تر کەمتر نین، بەڵام نەخوێندەواری و دووبەرەکی کەمتری کردوونەتەوە...

***

«رۆژی کوردستان» رۆژنامەیەکی سیاسی، ئەدەبی، کۆمەڵایەتی، رەسمی بوو، حەفتەیێک جارێ لە «١٩٢٢-١٩٢٣»لە سولەیمانی دەر ئەچوو. لە ژمارە «٦»ی ساڵی یەکەمیدا - کە بەر رۆژی چوارشەنبەی «٩»ی جمادی الاولی «١٣٤١»ی هجری «٢٧»ی کانونی یەکەمی «١٣٣٨» رۆمی ئەکەوت - «عارف صائب» لەژێر ناوی «یەک بوون-ئیتحاد»دا ئەم پەخشانەی ئەو سەردەمەمان ئەخاتە بەرچاو:

«بە تەءریخ وتەجرەبە دەرکەوتووە ئەوی قەومی لە دەست درێژی وخەفای خولوقی ئازادو دڵشاد بکات هەر ئیتحاد، ئیتفاقە، لە سایەی فەیزو بەرەکەتی ئیتحادەوەیە کە ئەم میللەتە بچکۆلانەی رووی زەمین لە دوای ئەسارەت و زەبوونی رزگارو بەختیار بوون، هەر لە سایەی ئیتحادو ئیتفاقەوە ئەم حکومەتە گەورانە هەر یەکێ لە چەند تەحر میللەت و چەند قەتعە ئەرازی جیاواز تەشەککیان کردووە، موحافەزەی مەوجوودییەتی خۆیان ئەکەن، بە کەماڵی حورمەت و عیززەتەوە ئەژین، وە هەر یەکە حاکمێکی بەڕو بەحرن. ئەتوانم بڵێم خاسییەتی ئیتحادو ئیتفاق لە کائیناتدا لە هەموو شتێکدا جارییە. دوور نەچین: رانێ بە کۆمەڵی بلەوەڕێ هەمیشە لە ئافەت و بەلا دوورو ئازادە. سەعدی ئەڵێ:

«دوهیزم را بهم خوشتر بوزد»، قووەت بە ئیتفاق پەیدا ئەبێ، ئیتفاق موجەبی تەوفیقە، خوشمان ئەڵێن : هەر قەوم و عەشرەتێ رێک و پێک بن قەت نافەوتێن. بەڵێ هەر قەوم و میللەتێ کە لەناو خۆیدا پاک و چاک بی و بە کوتلەیەکی عومیمی بژی، عەنعەنات میللیە و ئایین و کردەوەی خۆی لە بیر نەچێتەوە، جەمعیەت و مەوجوودییەتی خۆی راگیر بکات لە عالەمی

بەشەرییەتدا هەمیشە روو سوورو مەسرووره. بۆ ئەوه فائدەی ئیتحادو ئیتفاق بێتە بەرچاو با چەند شووڵێ کۆبکرێتەوه، ئەم شووڵانە هەرچەندە یەکە یەکە شکاندنیان ئاسانە بەڵام ئەگەر چەند دانەیەکیان پێکەوه بن قەت قابلی شکاندن نین و نابن. لاکن بۆ ئێمە ئیمرۆ ئیتفاقێکی ماددی و مەعنەوی پێویستە، چونکە ئەگەر ئیتفاقی ئەفکار نەبێ، نەک ئیتفاقی میللیە ئیتفاقی خزمایەتیش بێ سوودو سەمەره. ئیتحاد و ئیتفاقی کورد شتێکی زەحمەت نییە، بەڵکە زۆر سووک و ئاسانە، مادام ئێمە لە هەموو خوسووسێکەوه کوردین و لە یەک وەتەندا ئەژین و ئەمرین و مەنافع و موناسەبەتمان و سەعادەت و فەلاکەتمان پێکەوەیەو بە حەسەبی ئیسلامییەت و ئینسانییەت و سیاسەت و قەومییەت مەءموور و مەجبوورین بە ئیتحاد بۆ ئیسباتی حەقی ئەم ژیانەو بۆ بەقای مەوجوودییەتی میللیەمان ئەبێ قەت لەیەک جیا نەبینەوه.

کە وابێ با ئیتر رقەبەری و درۆزنی و سەرکزی و تەمەڵی بخینە لاوه، هەموومان وەکوو عوزوێکی عەزیز بۆ تەرقی و ئازادی ئەم ملک و میللەتە هەر چیمان لە دەست بێ فتوور و قوسوور نەکەین. لە مەقاماتی عالیەی حکوماتی موعەززەمەدا نیعمەتی حقوقی ئازادی هەموو قەومێ بە عەدالەت و حققانیەت بەشکراوه. لەبەر ئەوه لەم نیعمەتە بەش خوراو نەبن کائنات هەڵساوەتە پێ بەهەموو مەوجوودییەتی خۆیان سنگیان داوەتە بەرەوه داوای حقوق و حودودی حەقیقی وتەبیعی خۆیان ئەکەن. بێ شوبهە لەم بیستەمین عەسری مەدەنییەتەدا هیچ قەومێ بەش خوراو و دڵشکاو نابێ و کەس ناتوانێ بچێتە سەر شوێن و بەشی کەس. لەم رۆژە موبارەکەدا کە جەمعییەتی ئەقوام حقوقی ئازادی هەموو میللەتێکی بە قەدەر خۆی بەش و دڵی عالەمی گەش کردۆتەوه، کوردستان کە نزیکەی ١٠–١٥ ملیون نفوسە و مەنتقەی جوغرافیای لە گەلێ جێگا خۆش و ساحب خێرو بەرەکەتترە و عونسور وخیلقەتی کورد لە هیچ خوسووسێکەوه لە ئەمسالی خۆی کەمتر نییە، چۆن ئەبێ ئیتر ژێر دەستیی ئەم و ئەو قوبووڵ بکات و پەرێشان و سەرگەردان بسوورێتەوه؟!.

شوکری خودا بۆ عوموویی میللەتی کورد ئێمە بوینە پێشوی ئازادی و ئیستقلال و سەرچاوەی سیاسەت و سەعادەت کورد هەر لێرەوەیە، لەبەر ئەوه هەموو قەومەکانمان چاوەڕوانی خێرو خۆشی لە ئێمە ئەکەن. دوست و دوشمن تەماشای ئەوزاع و جەرەیانی سیاسی و ئەساسی ئەم حالەی ئیمرۆمان ئەکەن. ئەگەر ئێمەش وەکوو سایری ئەقوام ئیتفاقێکی پاک و چاک بکەین و دەستی

محبەت و برایەتی بدەینە دەست یەک، بە حوسنی نیبەت و بەکۆمەڵێکی ڕێک و پێکەوە لەشاهڕاه ئازادی و ئینسانییەت دا تۆزێ بچینە بەرەوە، بەدیداری حوقووقی مەشرۆعەی خۆمان شاد ئەبین، و بە سەعادەتی دین و دنیا ئەگەین، بەم نەوعە سەحیفەیەکی تە٬رێخ بە ناوو نیشانی خۆمان رەنگین و زەڕین ئەکەین. ئەو وەختە بەکەماڵی سەر بڵندی و ئیفتخارەوە لە ناو ئەقوامی کورەی ئەرزدا ئەژین. ئەمین بن ئەو حەلە بۆ ئەوە لە مەوجوودییەت و سیاسەتی ئێمە ئیستفادە بکات، هەموو حکومەتێ بەگیان و دڵ حەز بە دۆستی و ئاشنایەتی و موعاوەنەت و هەمڕاهیمان ئەکات. ئەوەندە ئەزانم ئیتر تەمەڵی و سەرکزی بۆ مەرد نەهاتووە، فرسەت لە دەستدان زۆر عەیبە، پەشیمانی شێوەی ئەربابی عەقل و مەعرفەت نییە، لەککەداری و بەدناوی تەئرێخ دەردێکی بێ دەرمانە، گلەیی و عیتابی نەسلی دوایی زۆر گرانە...

عارف صائب»

لەو ڕۆژەوە ئاخاوتن وەیا نووسین پەیدا بووە ئەبێ ئەو بابەتە لەناوا بووبێت کەقسە وەیا نووسینەکە ناوەڕۆکی بابەتەکە دەرخا، ئەگەر ئەو بابەتە نەبووبێت بێ گومان ئەو قسەو نووسینە نایەتە ناوەوە؛ دەستەی جوتیاران لە کۆڕەکەی خۆیان قسە لە کاروباری جووتەوە ئەکەن، قەسابەکان هەروەها، فیتەرەکان بەو جۆرە، زانایانی ریازی لە کۆڕەکەیانا قسە لە بابەتی ریازییاتەوە ئەکەن. بە کورتی هەموو بەرەیەک قسە لە بەرهەم و کاروباری ئیشی خۆیەوە ئەکا.

سەردەم، سەردەمی حوکمداری شێخ مەحموو بووە لە سولەیمانی و دەوروبەری سولەیمانی و بەڵکوو لە بەشە کوردستانی سۆراندا. وادیارە سەردەمی عەشایری و ئاغەواتی و پەیدابونی تازە ئەفەندیەکان بووە ئەمانە هەریەکە بە بارێکا رایانکێشاوەو هەریەکە بە لایەکدا رۆیشتوون، ئەو دوو بەرەکی و یەک نەبوونە لە ناوا هەبووە!. ئەم نووسینە قسە لەوەوە ئەکاو ئەڵێ: ئەو یەک نەبوون و یەک بوون و یەک گرتن، چونکە هەر ئەم یەک گرتنەیە کە گیاندارو بێ گیان پێش ئەخا و ئەیانکا بە هێزێک کە کەس پیان نەوێرێ. ئەم پەخشانە وێنەی نەتەوەکانی تر دێنێتەوە بۆ کورد کە ئەوان لە ئەنجامی یەکبوون و یەکگرتنیانا گەیشتن بەهەموو پایەیەکی بەرزی. ئەم قسەیە راستە کە ئەنجامی یەکگرتن بوو بۆیە ئەستێرەی نەتەوە پێشکەوتووەکان لە ئاسمانی بەرزیدا دەستی کرد بە درەوشانەوە، هەر لە ئەنجامی ئەم باوەڕی یەکگرتن و یەکبوونە بوو کە لە ناو ئەو نەتەوانەو نەتەوەی پلەی دووەمیشا رەورەوی رۆژگار نەقابەو ئیتحاداتی هێنایە پێشەوە بۆ ئەوە ئەو

دەستــە بەهۆی چوونە ناوی ئەو دەزگـایانەوە ئیش و کـاری کـۆمـەڵایەتی و نەهێـشـتنی تەنگوچەڵەمەی ناوەوەیان بە پوختی بڕوا.

ناوەرۆکی ئەم پەخشانە ئەو مێژووەمان بۆ ئەگێڕێتەوە کە یەکنەبوون لە ناو کورداو لەو ڕۆژەدا دەستێکی باڵای هەبووە، وەکوو ئەمەی تێدایە ئەوەشی هەر لێ وەرئەگیرێ کە گلە لە کاروباری چۆنیەتی حوکمی ئەو ڕۆژەوە ئەکا. لە ڕووی ڕوخساریشەوە کە سەیر ئەکەین بێجگە لە شێوەی ئیملاکە -کە ئێمە ئەوەمان خستە سەر شێوەی ڕێنووسی کوردی ئەمڕۆ- ئەو وشە دراوسێیە بێگانانە کە ئەو سەردەمە بەسەر زاری «منور»انی کوردەوە بووە هەر ئەوانەن کە ڕێخت و ڕیزی ئەم دەقەیان داڕشتووە، کوردی نووسینی ئەو سەردەمە ئەبوایە وابوایە، چونکە ڕۆشنبیرەکانیان کۆششیان تەنیا بۆ ناوەرۆک و ڕێ ڕووناک کردنەوە بوو بۆ نەتەوە لە ڕێگای بابەتەکانیانەوە، هێشتا ئەو هەستە نەجووڵابوو بۆ پاکسازی و بژاری زمـانی کـوردی. شێـوەی ئەو ڕۆژە، چ لەلایەن ڕێنووس و چ لەلایەن ڕێختـەوە هەر لەسـەر شـێــوەی نووســینی زمــانی دراوســێکانی کــوردەوە بووە. ئەبێ ئەوەش بزانین کـە بژاری زمانێک گەلێ ساڵ و چەند بەرەیەکی ئەوێ تا بە تەواوی پاک ئەکرێتەوە، بەتایبەتی بۆ نەتەوەیەکی وەکوو کورد کە هەر ڕۆژ لەبەر دەستی یەکێکا بووە!.

***

ڕۆژنامـەی «بانگ کـوردسـتـان» لە ژێر ئەم ناوەو بەم تابلۆیە لە ژمـارە «١٠»ی سـاڵی یەکەمیدا کە بەر ڕۆژی یەکشەنبەی ٢٣ صفری ١٣٤١ی هجری و١٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٢ی میـلادی ئەکەوت، چەند فەرمانێکی حوکمداری بڵاو کردبووەوە، لەگەڵ هەندێ دەنگ و باسی ناوەوەدا. بۆ وێنەی ئەو جۆرە پەخشانە ئێمە ئەیانخەینەوە بەرچاو بۆ پاشە ڕۆژی مێژوو.

صورت ادارە ء علیە ء حضرت حکمداری

عدد-١

١٨ سەفەر الخەیر ١٣٤١ -٩تشرینی ئەوەل ١٩٢٢.

لە مـەملەکـەتی سلێـمـانی دا نووسـرا، لە مـەحـموود ابن سـەعـید بۆ کـافـفـەی میللەتی کورد.

لە پاش تەلەبی سـەعـادەت و مـەغـفـرەت لە بارەگـای ئەحـەدییـەت، بۆ ئەم میللەتە مەزڵوومەی خۆمە ئیعلان ئەکەم، کە لەبەر بەعزێ ئەسباب و عەوارزی

سیاسیەوە موددەتێکە لە خزمەتی ئەم میللەتە سادقەی کوردە دوورو مەهجوور مابووم، ئیمڕۆ لە سایەی خوداو ڕۆحانییەتی «مصطفی» «صلعم» و هیمەتی ئەجدادو لە سایەی نیازو «تفرع»و قووەتی ئەم میللەتە سادقەوە گەیشتمە ئەم ڕۆژە موقەددەسە کە موەففقا هاتوومەوەو لە ئیمڕۆوە دەستم کردەوە بە تەدویر پەروانەی حوکومەت و موحافەزەی مەوجوودییەت و ئیستقلالییەتی کوردستان. ئومێد و ئارەزوو ئەکەم هەمووتان بەیەک غایەو مەسلەک و بێ فاسلە سەعی بۆ دەوامی ئەم ڕۆژەو کۆشش بۆ تەعالی ئەم میللەتە ئەکەن.

کورد وەکوو یەک عائلە موتتەفقاو موتتحدا لەگەڵ مندابوو، تەحکیم و دەوامی ئەم حەققە سەرێحەیە کە دەستمان کەوتووە، لازم و فرسەتە سەعی و غیرەت بکەین. ئەی میللەتم! ئەمین بن کە زامنی سەعادەت و موەففەقییەتی ئەقوام ئیتحادو ئیتتفاقە، وە میللەتێ کە خوێنی ڕشتبێ بۆ حەققی خۆی، قەتعیا مەحرووم و ئەسیر نابێ، وە قەراری عالەمی مەدنییەتیش ئەمەیە کە هەر قەومێ و هەر عونسورێ خۆی بە خۆی ئەبێ ئیدارە بکات. ئەوەلەن ئێمە کە میللەتی کوردین، سانیەن بۆ ئەم غایەیە قوربانیەکی زۆرمان دا بە ئەو شەرتە کە یەک دڵ ویەک زبان و یەک وجوود بین، بە ئیزنی خودا هیچ کەس زەفەرمان پێ نابا، وەمنیش تا ئاخر قەترە خوێن و ماڵی خۆم و ئەولاد و ئەتباعم بۆ سەعادەتی ئێوە سەرف کردبوو، وە تکرار ئەیکەم، هیممەت لە ئێوەو موەففەقییەت لە خودا.

حوکمداری کوردستان

مەحموود

صورت ارادەی علیەء حضرت حکمداری

عدد-٢

١٩ سەفەر الخیر «١٣٤١»-١٠ی تشرینی ئەوەل ١٩٢٢، لە مەملەکەتی سلێمانی دا نووسرا.

بۆ تەشکیلاتی حوکمەتی کوردستان نەسب وتەعیین ئەم زاتانەم لە قابینەی حکومەت دا موناسیب دیی:

سوپەهسالار... شێخ قادر.

ڕەئیسی داخلیە ... شێخ محمد غریب.

ڕەئیسی مالیە ... عبدالکریم عەلەکە.

رەئیسی معارف ... میر لوا مصطفی پاشا.

رەئیسی شرع وعدل ...

رەئیسی گومرک ... احمد بەگی فتاح بەگ.

رەئیسی نافعه ... محمد ئاغای عبدالرحمن ئاغا.

رەئیسی أمنیەتی عمومیه ... سید احمدی بەرزنجی.

موفەتتشی عمومی کوردستان میر لوا صدیق القادری پاشا.

هەرکەسە مەقام و وەزیفەی خۆیم پێ سپاردن ئیرادە ئەکەم دەرحال دەست بە تەدویری ماکینەی حوکمەت بکەن. ومن الله التوفیق.

حوکمداری کوردستان

مەحموود

* * *

حەزەراتی موحتەرەمەی بەگزادانی جاف

جەنابی علی بەگی محمود پاشا ،جەنابی کریم بەگی فتاح بەگ، جەنابی حسین بەگی محمود پاشا، جەنابی حامد بەگی مجید بەگ، جەنابی احمد موختار بەگی عثمان پاشا، جەنابی احمد بەگی محمود پاشا، جەنابی حسین بەگی حسن بەگ، جەنابی احمد بەگی محمد صالح بەگ، جەنابی داود بەگی محمد سعید بەگ، جەنابی محمد بەگی فتاح بەگ، جەنابی شهاب السلطنه عثمان بەگی عبدالله بەگی شەرەفبەیانی. رۆژی دوو شەممەی ٩ی تشرینی ئەووەڵی ١٩٢٢ تەشریفیان هاتووە بۆ سولەیمانی بۆ زیارەتی حەزرەتی حوکمداری کوردستان. وە لە مەعییەتیانا کەد خودایانی جاف، لە شاتری:

کەد خودا محمد ئیبراهیم و احمد محمود و حەمە تالب سلیمان عەلی وەیس. وە لە روغزادی: کەد خودا صالح کاکە خان و رۆستەمی حەمەی محمود و حەمە رەشید باباجان و فتاحی کامەرانی خەسرەو و حەمە علی محمود. لە تەرخانی: حەمە حسن و حەمەی شاسوار و رۆبیتەن سلیم احمد. لە هاروونی: علی محمد امین و عبدالکریم حاجی و عبدالحمید محمد امین. لە سەدانی: خەسرەو مصطفی و کەد خودا احمد ئەلەبجە. لە نەورۆڵی: علی عزیز. لە میکائیلی: رۆستم حسن حاجی قادر و عزیزی حەمە گدروون و میرزای حاجی حسین وحسین احمد شاسوار و حەمەی فتاحی سمایل وحاجی کاکە وەیس هاتوون بۆ سولەیمانی».

رۆژنامەی «کوردستان» و «بانگی کوردستان» هەر دووکیان لە نێوانی سالانی «١٩٢٢- ١٩٢٣» دەقی دەرچوونیان یەکی گرتۆتەوە، بەتایبەتی «بانگی کوردستان» بۆ فەرمانە رەسمییەکان زیاتر زمانی حالی حوکومەتی شێخ مەحموود بووە. قەلەمی هەردووکیان هەر یەک قەلەم بووە، چەشەی هەردووکیان هەر یەک چەشە بووە لەبەر ئەوە بۆ مێژووی پاشە رۆژی پەخشان ئێمە لە «بانگی کوردستان»دا هەندێک لە فەرمانەکانی حوکمەتی شێخ مەحموود و دەنگ و باسی ناوەوەی ئەو سەردەمەمان هەلبژارد بۆ ئەوە رۆژانی پاشە رۆژ ئاورێک لە رۆژانی رابردووی خۆی بداتەوەو تەزوێک بەسەر ئەو کوردانەدا بێت کە لەو رۆژانەدا ئەژین!. تەزوێکی بە تاسەوە!.

کورد زۆر دەوری بەخۆیەوە دیوە، وە یا زۆر دەور بەسەر کورد را هاتووە، نووسەرانی کۆن و تازە بانگی ئازادی ئەدەن، کەچی داخەکەم ئەو بانگە ناچێ بەگوێ کەسدا، وەیا ئەچێ و لە گوێ کەی ترەوە دەرئەچێ!. بەلێ! زرووف و پێشهات شت دروست ئەکا بەلام پێویستە ئەو کەسەش کە کەوتۆتە ناو شەپۆلی زرووفەکەوە خۆی ئامادە بکا بۆ ئەوە کە شەپۆلەکە راینەمالێ، بەلکوو ئەبێ کەلکی لێ وەربگرێ. چەرخ و فەلەک راناوەستێ، هەر لە خولخواردندایە، بەلام ئەو کەسەی کە لەناو چەرخ و فەلەکەکەدایە ئەبێ لە کاتی بەرزبوونەوەکەیدا ئاگای لە نزمیەکەی هەبێ، وە لە نزمیەکەشیا ئاگای لەبەرزیەکەی هەبێ!. زۆر خانەدان لەناو چوون، زۆر بێ مایەش بوون بەخاوەن پایە. ئەمە شێوەی دنیایە. تەنانەت هەر لەم چەرخەدا گەلێ پالەوان هەبوون کە داوای حوکمداریی دنیایان ئەکردو بەلکوو رۆژ لە ولاتەکانی ئەوانا ئاوا نەدەبوو، کەچی ئێستە ئەوانە نەمان و دەستە حوکمدارێکی تر هاتە پێشەوە!.

کەلک لە مێژوودا دەرس وەرگرتنە. نموونە پەخشانەکانی ئێمە هەر یەکە دەرسێکمان ئەداتێ، ئەگەر ئەو دەرسە نەخەینە قوولایی دلمانەوە مەعنای وایە وەختەکەمان بە هیچە ئەڕواو وەکوو ئەو تاشە بەردەمان لێ دێ کە باران هەر ئەدا بە سەریاو کارێکی تێ ناکا!. لەگەل ئەمانەشا پاشەرۆژی ئێمە ئەبێ ناوچەی حوکمداری شێخ مەحموو لە سولەیمانیدا بەشتێکی رەسمی بناسێت.

***

«ژیانەوە» رۆژنامەیەکی حەفتەیی حکومەتی بوو، لە «١٩٢٥» لە سولەیمانی دەرئەچوو، بەناوی «کوردیک» لە ژێر ناوی «بۆ منوران و شبانی کورد -ئەوانەی لە بەغدان» لە ژمارە

«۱۳»ی ساڵی یەکەمیدا، کە بەر ڕۆژی دووشەنبەی ۲٦ی کانوونی دووەمی ساڵی ۱۹۲٥ کەوتبوو ئەم پەخشانەی خوارەوەی بڵاو کردبووەوە:

«هاوارێک لە بەغدادەوە بۆ مونەوەران و شوببانی کورد - ئەوانەی لەبەغدان-

هەر چەند لێکی ئەدەمەوە و بیر ئەکەمەوە نازانم چۆن رووم بێ قسە بکەم و ناوی «منور و شبانی کورد» بێنم! چونکە لە عومری خۆم هێشتا ئیشێکی باش و تەشەببوسێکی خێرم لێ نەدیون و ئیتر کەسیش هیوای پێیان نەماوە!. جا مونەووەر و شەبابێ کە میللەت ئیعتمادو ئەمەلی پێ نەمێنێ بۆچی چاکە و ئیتر چی ئەکا ؟!. نەختی بیر بکەنەوەو تەماشای میلەلی ئەترافتان وە مونەووەرەکانیان بکەن، ئیتر بەزەویتان بە عومری خۆتان وئیستقبالی میللەتتانا بێتەوە.

هیچ نەبێ هەر تۆزێ عیبرەت وەرگرن لە هاوولاتیەکانی خۆیان. ئەوە مونەووەران و شوببانی شیمالی بزانن چییان کرد و چی ئەکەن؟!. هەووەڵ کەسێ کە بناغەی حوڕییەت و مەشرووتییەتی دانا و عەلەمی ئیسلامی لە زوڵم و ئیستبداد رزگار کرد لە زەمانی پێشوودا کوردێکی شیمالی بوو، هەوەل فیکرێ کە لە کوردا هەڵکەوت بۆ ئیتحادو کۆمەڵ بەستن لە کوردی شمالیدا بوو. هەوەڵ شەڕێ کە بۆ میللەت کراو لەوێ دا هەزار نەوجوانی بە کوشتن داو کردی بە قوربانی کورد، کوردی شیمالی بوون کردیان. هەوەڵ ئەسەرێ کە بە کوردی چاپکراو زمانی میللەتی پێی زیندوو کرایەوە ئەسەری کوردی شیمالی بوو. هەوەڵ چاپخانەیەک کە کرایەوەو کوردی پێی بڵاو کرایەوە کوردی شیمالی بوو کردیان.

کوا! ئێوە چیتان کردو خەریکی چین؟. هەر یەکە ساحبی مەوقع و روتبەن، هەر یەکەتان مالکی دەست و بازووی خۆتان و قیسمەن پارە سازو دەوڵەمەندن، کوانێ لە ڕێی ئەم میللەتە هەژارو مەزلوومەدا چیتان کردو چەندتان سەرف کرد؟!. بە هەمووتان ناتوانن چاپێک جەلب بکەن، غەزەتەیەک، وەیا مەجموعەیەکی هەفتەیی پێی دەربێنن. کە ئەوە نەکەن، کە غەزەتەو کتێبی کوردی دەر نەکەن و نەشری نەکەن و کە مانگێ خۆتان لە ڕێی میللەتەکەتانا هیلاک و ماندوو نەکەن ئیتر چی ئەکەن و چۆن ئەفەرموون «کورد»ین؟. لەسەر قەنەفە دانیشن و سەیری کتێب بکەن و عومر رابوێرن، بە کوردی هەناسەسارد و بێ زانست چی؟!. بزانین ئێوە کە ۳۰ - ٤۰ گەورەی کوردن لە بەغداد بۆچی دانیشتون و هیچ ناکەن بۆ ئەم میللەتە دواکەوتووەو

کویره؟!.

باو و باپیرتان ئێوەی بۆ شەخسی خۆتان و بۆ حەیات رابواردن نەهێناوەتە سەر دنیاو ئەم وەتەنەی بۆ وەحشیەکان بەجێ نەهێشتووە. کوانێ چیتان بۆ ئەم میللەتە کرد چیتان کرد بۆ ئەم وەتەنە؟. کەی حسسی حجابمان بێ کە لەبەر چاومان هەننێ میللەت کە دوێنێ وەکوو ئێمە و لە ئێمە دواکەوتووتر ئیمرۆ سەرکەوتن وتێ گەیشتووەکانیان رۆح و ماڵیان سەرف و فیدا ئەکەن بۆ میللەتەکەیان!. کەی حسسی حجابمان بێ هەر لە جزیرەو بۆتانەوە تا هەورامان خاکێکی زل و پڕ فەیز، غەزەتەیەکی کوردی تیا نییە، دوو کتێبی کوردی نییە و جەمعییەتێکی تیا نییە و ئاسارو ئینسانییەتی نییەو نییە!.

عەیب و شوورەیی نییە عاسمەی عیراق پڕە لە مونەووەرو شبابی کورد کەچی هێشتا یەکتری ناناسن و حەز بە یەکتری ناکەن وناین بە یەک و دوو کەسیان لە قوژبنێکا دانانیشن موباحەسەیەک بکەن دەرحەق بە حەیات وئیستقبالی میللەت و وەتەنەکەیان؟!. ئیتر تا کەی؟!. تا کەی ئەم باری حجابە هەڵئەگرن و تاکەی نابزوون نایەنەوە بەر خۆتان وتۆزێ غیرەت ناکێشن؟؟ کوا جەمعییەتتان؟ کوا رۆژنامەتان؟ کوا ئیتحادتان و کوا کتێبتان و خزمەتتان، کوا... کوا؟ کەرکووک نان لە خۆیان ئەبڕن و پارە کۆ ئەکەنەوە بۆ دەربەدەرەکانی خارجی کە بێنەوە!. ئێوە! ئەی تێ گەیشتوانی کورد چیتان کرد و چی ئەکەن؟. حقووق و شەرەفی میللەت و زمانتان سبحەینێ کێ ئەیپارێزێ؟!.

ئەی مونەووەران و شوبانی کورد! ئیتر حسی مەرحەت و حەمییەتی میللیتان بێتە جۆش و بەزەویتان بەم حالە پەشێوەمانا بێتەوە. وەکوو ئەفەرموون «کوردین» شتێک بکەن و لە قسەدا ئەمە مەهێڵنەوە، وقارو شەرەفی میللیتان موحافەزە بکەن، ناوتان رەش وکوێر مەکەنەوە، لەجیاتی وەخت رابواردن، بە کۆمەڵی ئیشێک بکەن وتێکۆشن ئەگینا رائەبوورین و حەقی ژیانیشمان نامێنێ!. تۆخوا بو شەرەفی میللەتتان شێن نییە: کە ئەمرۆ لە دنیادا هەر ئێوە ئەی ئەولادی ئەییوب! جەمعییەتێک، غەزەتەیەک، ئەسەرێکتان نەبێ و گاڵتەتان پێ بکەن؟!. تۆخوا! عەیب و عار نییە مونەووەرێکی کورد دەس بداتە غەزەتە دەرهێنان لە سەر دوو هەزار روپیە «دیپۆزیتۆ» دابمێنێ و ئیشەکەی سەر نەگرێ؟. و کەچی بەغداد پڕ بێ لە دەوڵەمەندو پارەداری کورد و لە ئاخریشا ئەو مونەووەرە بە مەئمووریيەتێکەوە دانیشێ و هیچ نەکا!. لەمە زیاتر گوناهی تەئریخی، لەمە زیاتر تاوان؟. ئیتر

بەسیـەتی. ئۆباڵی ئەم مـیللەتە بە گـەردنی ئێـوە ئەبێ، خـزمـەتی مـیللیـەو وەتەنییە بەقسـەکردن نابێ. کوا ئیتحادتان؟ کوا غەزەتەتان وکوا خزمەتتان؟ ئەمانەمان لە ئێوە ئەوێ ئەی تێگەیشتوانی میللەت!.

کوردێک

ڕۆژانی ئەو ڕۆژەی سولەیمانی و هەمـوو شـوێنەکانی تر وەکوو ئیمڕۆ نەبوو کە پیاو نانی بەیانی بخـواو بۆ نیوەڕۆژە لە بەغدا بێ، هاتوچۆ زۆر کەم بوو، هەمـوو کەس پێ نەئەکرا بە ئاسانی ئەم لاو ئەولا بکا، چونکە ترمبێل و شتە کەم بوو. لەو سەردەمەدا چەند کەس لە کوردەکان بە ناوی بازرگانی و کاربەدەستی و نوێنەرییەوە لە بەغدا جێگیر بووبوون. بەغدا پایتـەخت بوو، لە هەمـوو دەورێکا ئەو شـتانە کە لە پایتـەختـا هەیە لە شوێنەکانی تر وا بە ئاسانی نین.

کـوردایەتی لە وڵاتی سـولەیمانی دەنگی ئەدایەوە، لە لایەن کـوردی خـاوەن پەخـشـانەوە بانگەوازێک دەرچوو بۆ ئەو کـوردانە کـە لە بەغـدا دانیـشـتـوون، لەبەر ئەوە کـە ئەوان لە جێگای حوکم و لە بنکەی بازرگانی دان ئەبێ زیاتر کۆشش بکەن بۆجێ بەجێ کردنی ئەو شتـانە کە هۆی پێشکەوتنی کوردەکەن. خاوەنی پەخشـان بە ڕەخنەگرتن و بە تانووت لێ دان دێی بە وێزەی ئەو کـوردانەدا کـە لە بەغـدان و پێـیـان ئەڵێ: بۆچ ئەبێ هەر لە خـەمی خۆتانا بن و خەمێکی ئەم نەتەوەیەتان لەبەرا نەبێ؟!. ئێوە هەر بۆ خۆتان نین، بەڵکوو بۆ نەتەوەکـەشن، هەندێ لە ئێـوە نوێنەرانی ئەم قـەومـەن؛ ئەوی خـاوەن زمـانە، ئەوی خـاوەن قـەڵەمـە، ئەوی خـاوەن سـامـانە هەر یەکـە بە ئەندازەی خـۆی ئەبێ بەشـداری بکا لە هەڵسووڕاندنی کاروباری کورددا.

ناوەڕۆکی ئەم پەخشانە بلێسەیەکی کوردایەتییە. هەر چەندە ڕووی کردۆتە دەستەیەکی تایبەتی بەڵام ئامۆژگارییەکە بۆ هەموو ئەو کوردانەش کە لەدەرەوەی بەغدا، وە تەنانەت بۆ کـوردە دانیـشـتـوەکـانی وڵاتی کـوردەواریش. دیەن و ڕوخسـاری دەقـەکـە ئەو کـوردییـە ئەگـێـڕێتـەوە کـە لەو سـەردەمـەدا بە سـەر زمـانـی خـوێندەوارەکـانەوە بووە؛ ئەو دەسـتـە خوێندەوارانە کە سەرەتای خوێندەوارییان فارسی و ئەفسەرانی تورکی و پاشان عەرەبی- ش هاتە ناوەوە، بە ڕێکخستنی ڕستەی تێکڵاو لەم زمانانەو ئاوێتە کردنیان لە ناو زمانی کـوردیدا پەخشـانێکی دروست کردووە، مەبەست ئەوە بووە کە خوێندەوارانی ئەو سەردەمە لە مەبەستەکە بگەن و تێش گەیشتوون.

ئاخـاوتن و نووسین لە هەمـوو ڕۆژێکا بۆ ئەوەیە ئەو دانیـشتـوانەو ئەو گـوێگرانـە لە ناوەڕۆکی ئەو شتە بگەن، ئەگەر تێی نەگەن کەڵکێک لە نووسین و ئاخاوتنەکەدا نابێ بۆ گوێگران. هەر لەبەر ئەم مەبەستەیە بۆیە عالەم هاوار ئەکا ئەڵێ: هەر نەتەوەیەک ئەبێ بە زمانی خۆی بخوێنێ و بنووسێت، ئینجا ئەم خوێندن ونووسینەش وردەوردە بژار ئەکرێ و لە بێژنگ ئەدرێ هەتا لە ئەنجاما ئەگاتە زمانێکی پەتی ئەو زمانە.

ئەم پەخشانە مێژووی نووسین وئاخاوتنی ئەو سەردەمەمان بۆ ئەگێڕێتەوە لەگەڵ هەستی جوولانەوەی نەتەوایەتیەکا کە لە ناوەڕۆکی پەخشانەکەوە دەر ئەکەوێ.

***

زمانی پەخشـانی کوردی لە ماوەی سالآنی دوای «١٩٢٠» بە ێ ناوچەو بە پێی شێوەی ناوچە دیمەنێکی تری وەرگـرتووە. ئەمـەش دەوڵەمـەندیەکـە بۆ بلآوی و بلآوبوونەوەی زمانەکە. بە وێنە لە سالآنی «١٩٢٥»تا «١٩٣٢» گۆڤاری «زاری کرمانجی»لە ڕواندز دەرچووە، زمـانی ئەم گـۆڤـارە لە بارەی شـێـوەی ناوچەوە جیـاوازیەکی کـەمی هەبووە لە شێوەی مەرکەزی حوکمی بابان. بۆ وێنە دەقە پەخشانێکی ئەو سەردەمە ئەخەینە بەر چاو کە لە ژمارە «١٠»ی «٣»ی تەمووزی ساڵی «١٩٢٧» چیرۆکێک ئەگێڕێتەوەو ئەڵێ:

«دەڵێن پیـاوێکی جـووت بەندەی وریای تێگەیشـتـوو ڕۆژێکی پێنج هەرمێ گوڵآوی کە دەستچینی خۆی بوو لە داری کردنەوەو بردنیەوە ماڵێ، چوار کوڕی هەبوو، لەو هەرمێیانە هەر یەکەی یەکێکی دانێ و یەکێکیشی دا بە ژنەکەی کە دایکی منداڵەکـان بوو. کـە پێ دابە شکردن گـەڕاوە سـەر جـووت و ئاودێری خۆی، هەتا ئێواری بە کارو کاسبی خۆی خەریک بوو بانگی شێوان چووەوە ماڵی، منداڵەکانی لە خۆ خڕ کردنەوە لێی پرسین چتان لە دانە هەرمێ خۆتان کرد؟.

یەکێکیـان لە پێش هەمـواندا وتی: بابە گیـان گـۆشـتـەکـەیم خـوارد و دەنکەکانیشم لە ناو باغچەی خۆماندا چەقاندن و ئاویشم دان تا زوو شین بن و ببنە داری گەورە هەتا هەرمێیان بێن هەم لێیان بخۆم وهەم لێیان بفرۆشم بەڵکوو پێ دەوڵەمەند بم. باوکی وتی: ئافەرین ڕۆڵە، چاکت کرد، ئەتۆ دەبیە باغەوان و جووت بەندەیەکی باش و ئازا.

دووەمینیان وتی : بابە هەرمێ کەی خۆم خوارد دەنکەکانیشم فڕێ دان و لەبەشەکەی دایکیشم نیوێکم بە زۆر لێی ئەستاندو خواردم. باوکی گوتی: ئەتۆ بەخیل و ڕەزیل و بە تەماعی، بێجگە لە زوڵم چی دی ناکەی، حقوقی

خەڵک لە عەردی دەدەی، مادام تەجاوزی حقوقی دایکی خۆت کرد هیچ هەویام پێت نییە!.

لە کوڕی سێیەمینی پرسی، ئەویش گوتی: دەنکەکانی کە براکەم فڕێ دابوو هەڵم گرتنەوەو خواردم وهەرمێ کەی خۆم لە بازاڕێ بە دراو «پارە»ێک فرۆت و لەو دراوەشمدا بە چەند سێوێکی سوورو جوانی گوندی خۆمان کە پیاوێک بە دەستیەوە گرتبوو بۆ فرۆتنێ. باوکی گوتی: ئەمەی کە تۆ کردووتە کاری تجارانەو فێری کرین و فرۆشتن دەبی، بەڵان دەترسم کە گەورە بووی تووشی نەخۆشی و دەردی بەخیلی و تەماع بی، چونکە عادەتە پیاو هەتا دەوڵەمەندو بە دراو و ماڵ بێ هێندە لە چەرو پیستر دەبێت!. ئەگەر هەر لەسەر ئەم دەستوورە بمێنێ زۆر باشە.

کوڕەکەی چوارەمین هەر کە باوکی لێی پرسی وتی: کوڕەکەی دراوسێمان نەخۆش بوو، چونکوو دەستەبرام بوو چوومە کنی، کە دیتم کەوتبوو هەرمێ کەی خۆم دایە تا بیخوا بەڵکوو پێ چابێتەوە، ئەویش لێ وەرنەگرتم، هندی لەبەر پارامەوە وەری نەگرت و نەیەویست، منیش لەسەر سەرینەکەییمدا دانا کە نەبادا لە من شەرم دەکا بۆیە وەری ناگرێت، کە لە لای دەرکەوتم ئیشتیای بزووت و خواردی بە ئەمری خودا چاک دەبێتەوە. کە لە دوای دوو سعاتان سەرم داوە دیتم هاتبوەو سەرەخۆ و گوتی بە هەرمێکەی تۆ چابوومەوە. باوکی گوتی: ئافەرین لە وجدان و پیاوەتیت، تۆ لە براکانت چاتری، چونکوو لەگەڵ لێ قەوماو و دەست تەنگان پیاوەتیت کردووە، کەسێکی حەز لە ژیان و سەر بڵندی بکا دەبێ بۆ قازانجی دۆستان بکۆشێ و لە زاری خۆی بگرێتەوە بە لێ قەوماوو هەمسایەو کەس وکاری بدات.

چاکی گوت ئەم پیاوەی کە بە بەرو میوەی دار لە منداڵانی خۆی گەیشت».

شێوەی ئەم دەقە – کە ئێمە زیاتر مەبەستمانە– جۆرە وشەو گوزارشتێک دەست نیشان ئەکا کە جیاوازیەکی کەمی لێ پەیدا ئەبێ لەگەڵ ئەو شێوەدا کە ئەو سەردەمانە زمانی رۆژنامە بووە. دووەم ئەبینین چیرۆکی ئامۆژگاری و پەند توانیویە لەناو پەخشانێکی چاپکراودا جێگای خۆی بکاتەوە، ئەم جۆرە چیرۆک و قسانە تا ئەو رۆژانە هەر بە سەر زارەوە بوون، رۆژگار هێنایە پێشەوە کە لە زارەوە بکەوێتە سەر کاغەزو لە سەر کاغەزەوە بکەوێتە سەر لاپەڕەی چاپ، ئەمە کردیە کارێ کە ئازۆخەیەکی پەخشانی کوردی بە دەقێکی رێک و پێک بمێنێتەوە بۆ پاشەرۆژ. سێیەم ئەم پەخشانە سووراو سوور دیارە کە زمانەکەی سادەیەو بەچە جۆر بیستراوە هەر بەو جۆرە هێڵراوەتەوە، خوێندەوارێک و

نەخوێندەوارێک لە گێڕانەوەکەیا نەیانتوانیوە لە دەقەکەی لا بدەن، بەڵکوو خوێندەوارەکە شوێن پێ نەخوێندەوارەکەی هەڵگرتووە بۆ گێڕانەوەکەی.

حسێن حوزنی موکریانی خوێندەوار بوو، بەڵام لە گێڕانەوە و چاپکردنی ئەم چیرۆکەدا خۆی بە تەواوی بردۆتە پێستی ئەو نەخوێندەوارەوە کە ئەم چیرۆکەی بۆ گێڕاوەتەوە، نەهاتووە وەکوو خوێندەوارانی ئەو سەردەمە چیرۆکەکە پڕ بکا لە وشەی بێگانەو روخساری جەوهەرەکەی بگۆڕێ. وەکوو مرۆڤێکی دەستپاک دەقە خاوێنەکەی پاراستووە؛ ئەو دەقە کە لە ناوچەی رواندزو لاجان باوی هەبووەو هەیە، چونکە دەقەکە رابەرێک بووە بۆ ئەوە کە شێوەی ئاخاوتنی ئەو ناوچانە ئەو جۆرەیە کە ئەم دەقەی لێی دروستبووە، لە پاڵ ئەمەوە ئەو ئامۆژگاریەش ئەکا کە پیاو وەنەبێ هەر بۆ خواردن و نووستن هاتبێتە ناوەوە، ئەگەر وابێ لەگەڵ گیاندارانی تردا هیچ جیاوازیەکی نییە. ئێمەش دەقەکەمان بەبێ دەستکاری لە وشەو گوزارەیا خستە بەر چاو، تەنیا شێوەی ئیملاکەیمان دەست لێ داو خستمانە سەر شێوەی ئیمڕۆ. ئەبێ ئەوەش بزانین کە مەبەست لەم کتێبەکەدا رێختی دەقی پەخشانی کوردییە نەوەک جۆری ئیملاو نووسینی!...

***

نموونەیەک لە دەقی پەخشانی نێوانی ساڵانی «١٩٣٠-١٩٤٠»

«یادگاری لاوان» کە لە ساڵی «١٩٣٣» لە لایەن هەندێ لە گەنجە کوردەکانی ئەو سەردەمە لە بەغدا دەر ئەچوو. لەژێر ناوی «شاعرەکانمان» وتارێکی دوورو درێژی بڵاو کردۆتەوە. بۆ نموونەی دەقی پەخشانی ئەو رۆژە ئێمە پارچەیەک لەوە ئەخەینە بەرچاو:

«..

وەرە شعرێکی دڵداری شاعرەکانمان بخوێنەرەوە-کە ئەمە بەشی هەرە زۆری خەرمانی شعریانە-. ئەگەر شێوەی ژنێکت هاتە یادەوە، پێم بڵێ چ ژنێکە؛ چینی، هیندی، ئەفغانییە؟. نازانم هەرچێ ببێ، ژنێکی کورد نییە!. بەڵێ!. ناهەقیان نییە، ژنی کوردیان نەدیوە؛ نەیاندیوە «بەهێ» مەڕ بدۆشێ، «شیرین» مەشکە بژەنێ، «گوڵناز» بە شەدەی لاریەوە گۆزە لە سەرشان لەکانی بێتەوە، «رەعنا» گوڵەوچنی بکا، «نازدار» شل وملی لەرێی رەز بگەڕێتەوە! نەیاندیوە، با بەس تەفرەی خۆمان بدەین، با راست بڕوێین ئەگەرچی بۆ خۆشمان خراپ بێ، با ئاو لە دنگا نەکوتین، پێ بە جەرگی خۆماندا بنێین وبڵێین: شاعرەکانمان دزن، لاسای کەرەوەن!. دزن بەڵام توێکڵ ئەدزن و ناوەرۆک بەر

ئەدەن!. لاسایی کەرەوەن بەڵام ڕێیان لێ ون ئەبێ، دۆش دائەمێنن!.

شاعران ئاوێنەی ژیانی کۆمەڵن، پێشڕەویانن لە ژیاندا، بەڵام ئەمانەی ئێمە ئاوێکی لێڵن، تاماریی بێگانەیان تیا دیارە، قوروون لە دوویانەوە ئەڕۆن، لە عەسری بیست هەمی شارستانیەتیدا لاسایی شاعرانی فارسی حەوت هەشت عەسر لەمەوبەر ئەکەنەوە!. نازانین ئەوان شاعری زەمانێک و زمانێک و ئەمان شاعری زەمانێک و زمانێکی ترن. بەڵێ!. باشە لاسایی «سعدی» و «حافظ»ی شیرازی بکەنەوە بەڵام داخەکەم نایانگەنێ، ئەوان سوارن و ئەمان پیادە!.

لەبابەت وێنەگرتنی ژیانەوە ئەتوانم بڵێم کە گۆرانی بێژە نەخوێندەوارەکانمان گەلێ لە شاعرە بەناو بانگە «بەلاغەت ئارا» کان لە پێشترن. بەڵێ! ئەو لادێییەی «کوڵەنجەرێ رێ» و «خاڵەی رێبوار» و... داناوە گەلێ لە پێشترە لای من لەو شاعرەی کە ئەڵێ:

«ئەی جیلوەدەری حوسنی جلەوکەش بە تەماشا»

«سەر روشتەی دین بێ مەدەدی تۆ نییە حاشا»

وە یا ئەڵێ:

«بە مەحزی تەجرەبە جانا ئەگەر دەستم بە باخەڵتا»

«لە بندا بیبڕە قوربان ئەگەر نەیبوو یەدی بەیزا»

چونکە ئەویان سەیری دەور و پشتی خۆی کردووە، روانیویەتە دڵی خۆی، چی بینیبێ بە چەند واتەیەکی سادە رێکی خستووە بێ ئەرک و ئازار، بەڵام ئەمانیتر ویستوویانە دیوانەکەیان چ قافیەیەکی کەم نەبێ، ویستوویانە بوتی دروست بکەن بۆ بوتپەرستان تاکوو نرخی هەموو بوتێکی پێی بشکێنن بە نەفامی، ویستوویانە واتە ریز بکەن کەسێ تێ نەگات!. شعر بڵێن مەعنای لە سکی خۆیاندا بمێنێتەوە!.

وەرە پێشەوە با چەند شعرێ بخوێنینەوە، چاو لەوەش بپۆشە کە شعرەکانیان بێگانە لە ئێمە زیاتر بەشی پێوەیە، چونکە واتەی ئەوانی لە ئێمە زۆرتر تیایە وشێوەی ئێمە زیاتر لە هی ئەوان ئەچێ. بەڵێ!. ئەو رۆژە ئەم چەشنە شعرە باوی بووە، لە دوای ئەوەی لە قاموسا مەعنای هەموو واتە بێگانەکان دەرئەهێنێ - ئەگەر زمانی بێگانەت زانی، خۆ ئەگەر نەشتزانی وا هیچ!. - پێم بڵێ لە دوای تێ گەیشتن چی تێ گەیشتن؟. هیچ!. بەڵێ!. لە هیچ هەر هیچ تێ ئەگەیت. ئینجا پێم بڵێ لەو دەورەش - دا وەک بەکار هێنانی واتەی

بێگانە باوی بووە وتنی شعری بێ مەعناش باوی بووە!.:

«بووکە بە بارانەیەکە رازێنراوەتەوە»

«گیانی نییە مردووە!».

جارێ ئەوە هیچ کە لە شعرەکانماندا لێکدانەوە مست ناکەوێ، ئەگەر بشبێ لێکدانەوەیەکی مەنتقی نییە، زۆرتر لە هی منداڵێکی ساوا ئەچێ کە گوێ ناداتە خەمی رابواردن وئازارو ئەرکی ژیان ومردن. لێکدانەوەیەکە هیچی بەسەر هیچەوە نییە، لە شارراوانی ژین ومەرگ وگیان ومان چ نهێنیەکمان بۆ دەرناخەن... بە پێچەوانەی ئەمە پێویست بوو شعری شاعرانی کێوو کەژ و چیاو نەوای گوڵشەن وگوڵزارو گەورە بووانی ناو دەردو خەفەت پڕ بوایە لە بیری فەلسەفی بەرز بەرز.

بەڵێ!. ئەگەر راست بوایە کە بەدبەختی دەستێکی زۆری هەیە لە هەڵگیرساندنی بڵێسەی زیرەکیدا، وە لافاوی فرمێسک بەری لێکدانەوە بەرەڵا ئەکا. پێویست بوو شاعرەکانمان «باسی ئاسمانی ژیان، هەنگی شیرین مژی گوڵان و دەرخەری رازی دڵان بوونایە!». بەڵێ!. ئەوانەی ووتم راستەو شاعرەکانیشمان رەنگە ژەنگی کۆنیی بەریان بدا ئەگەر خۆیان بخەنە بۆتەی ژیانەوە، جڵەو بۆ ئەسپی لێکدانەوەیان شل بکەن، دەست لەکلکی سیمورخ و گوێسوانەی شاری جابولقا بکەنەوە!».

ئەمە نموونەی دەقی پەخشانێکە کە لە نێوانی ساڵانی «١٩٣٠-١٩٣٣»دا نووسراوەو وتراوە، بیرو رای بەشێ لە خوێندەوارانی ئەو وەختە لە سەر ئەوە بووە کە دەست گیر کەن لەیەقەی ئەو هۆنەرانە کە بەرهەمەکانیان لەسەر شێوەی کۆن رۆیشتوەو ئەڕوا. جارێ دەقەکە ئەوەمان بۆ دەرئەخا کە شێوەی ئەدەبی بۆ جۆری گوزارشت دانەوە دەستی بەسەرو پۆتەڵاکی خۆیا هێناوە و بە پوختی توانیویە گوزارشت لە مەعانی بداتەوە. ئەمجا ئەو هەستە دروست بووە کە دیمەن پەرستی وڵات بە بایەخترە لە ئاڵان بە باڵای خەیاڵاتی خەیاڵییەوە، وەسپی گۆشەیەکی سەرچاوە گەلێ بەتینترە لە وەسپی چاوێکی کاڵ و ئەگریجەیەکی شەقڵ کراو. راستە هەر زەمانێک زمانێکی هەیە، هەر داستانێک کارەساتێکی هەیە، هەر پەیکەرێک دیمەنێکی هەیە، پیاو ئەبێ لەگەڵ رەورەوەی مێژوودا بڕوا شان بە شانی سستی و تیژی ئەو مێژووە بچێ بە رێوە. ئەو وتارە لەو رۆژەدا هەستی بەوە کردووە و تەقیوەتەوە. وتارەکە دانەوەی ئاوێنەی دڵی دەستەیەکە کە ئەو دەستەیە دیسان ئاوێنەن بۆ بەشێکی زیاد لە نەتەوەکە. ئەو دەستەیە - کە خاوەن وتار یەکێکە

لەوان- لە ناو تارمایی رۆژێکا ژیاون کە گۆڕانێکی فیکری و سیاسی لە ناو نەتەوەکانا بە گوڕ پەیدا بووە، دنیا لە دێوجامەیەکی بەرو پشت دارەوە رووی خۆی لە روویەکەوە وەرگێڕایە رووەکەی تری. نەتەوەکانی تر وەکوو لە باری سیاسییەوە پەردەیەکی تریان بۆ خۆیان دروستکرد لە باری ئەدەبی-شەوە دیسان پەردەیەکی تریان هەر دروستکرد. «یادگاری لاوان» لە شوێنێکا بوو کە گۆڕانی ئەو نەتەوانەی تا ئەندازەیەک ئەبینی، ئەمیش وتی ئەبێ ئێمەش وا بین؛ وەکوو زمانمان ئەپارێزین ئەبێ بیریشمان زاخاو بدەینەوەو ژەنگی لە سەر لابەرین، ئەمەش تەنیا بە پاراستنی زمان نابێ، ئەبێ بیریشی لەگەڵ مشت ومالّ بدرێ. ئەمانە هەموو راستن، بەڵام لێرەدا منیش قسەیەکم هەیە، قسەکەم بۆ رەخنە نییە بەڵکوو بۆ دەربڕینی راستییەکە. ئەڵێم:

رۆژانی زۆر زوو بیرو باوەڕ لە وڵاتی رۆژهەڵاتەوە ئەتەنیەوە بۆ شوێنانی تر. هەموو شتێک گەنجیەک و پیریەکی هەیە، رۆژهەڵاتەکە بە خۆیو بیرو هۆشیەوە رووی کردە پیری و لە ناوچەی پیرییەکەدا وەکوو ئاوی مەنگ مایەوە، تەنیا دەستەیەکی خاوەن دەسەڵاتی کیشوەردار نەتەوەی خۆیان و غەیری نەتەوەی خۆیان ئەچەوساندەوە. لە ئەنجامی ئەم گێژاوەدا وڵاتی رۆژاوا «کان»ی ئاگرینی بۆ تەقینەوەی شتی نوێ تێدا پەیدا بوو. دیارە ئەمەش ماوەی گەلێ چەرخی خایاند، لەو ماوەیەدا کەوتنە چەپاو کردنی کەلەپووری رۆژهەڵات، پاش ئەوە وردە وردە پزیسکی ئەو ئاگرە کەوتە بەرەی رۆژهەڵاتەوە، ئەمیش لێرەدا هێدی هێدی کەوتە تەنینەوە. سەرەتا ئەو شوێنانە کە نزیک بوون بەوان هاتنە سەر ئەوە کە گۆڕانێک بەسەر بیرو باوەڕی ئەدەبی و سیاسی خۆیانا بێنن. دیسان لە مانیشەوە بڵێسەکە تەنیەوە بۆ ئەو نەتەوانە کە زۆر دوورە دەستن لە کێوە ئاگرینەکانەوە. دیارە ئەم تەنینەوەیە بە هۆی هات و چۆی بەینی دوو دەستەی دوور لەیەکەوە بوو؛ بە هۆی خوێندنەوەی کتێب وگۆڤارو رۆژنامەی ئەوانەوە بوو. لێرەدا تاک تاکی نەتەوەیەکی وەکوو کورد تێکلاوی ئەو تێکلاوییە بوو، ئەوانیش فیکریان پەردەیەکی تری بە سەرا هاتو وتیان با ئێمەش وریا ببینەوە، دەستیان دا بە دامەزراندنی فیکرێکی نوێوە. بەڵام ئەبێ ئەوەش بزانین تاکۆن نەبێ نوێ دروست نابێت، بە تایبەتی لە بیرو باوەڕا. ئەبێ ئێمە ئەوە بزانین کە کەلەپووری بە بایەخی ئێمە بەڵگە ئەدەبییە کۆنەکانمانن، ئەگەر ئەوانەمان بە دەستەوەو لەبەر دەستا نەبێ، ئەبێ لەولای هیچەوە دەرچین!.

کەوابوو نابێ بکەوینە رەخنەگرتن لەو شاعرو ئەدیبە پێشینانەمان کە لە سەدها ساڵ لە ژێر هەموو جۆرە چەوسانەوەیەکی غەیری خۆیانا تلاونەتەوە!. هیچ نەبێ ئەوان بەشێکی

زۆری زمانەکەیان بۆ پاراستوین. بۆ ڕێ و شوێنێکی فیکری-ش ئەوان کە لەژێر دەواری ڕەشی بێگانەدا بەژانەوە خەریکی تلاوتل بن چۆن ئەکەونە سەر ئەو فیکرە کە فیکری نوێ پێکەوە بنێ؟!. کەوا بوو لە چاو لێ کەری بەولاوە هیچی تریان بۆ نەماوەتەوە.

لەبەر ئەم شتانە نابێ ئێمە ئەوان بەوە دابنێین کە ئاویان لە دنگ دا کوتاوە.

***

نموونەیەکی تر لە دەقی پەخشانی نێوانی ساڵانی «١٩٣٠-١٩٤٠»کە خوا لێی خۆشبوو ئەمین زەکی بەگە، بەرگی دووەمی کتێبەکەی «کورد و کوردستان» لە ساڵی «١٩٣٧» چاپکراوە، لە لاپەڕەی «١٥٢»دا ئەڵێ:

«سوڵتان سەلاح ددین و ئەهلی سەلیب.

سوڵتان سەلاح لە دوای ئەمە کە ئیش وکاری سووریەو جزیرەی بڕیەوە، ئاگری حەسادەت و نفاقی ئومەرای ئەو ناوەی کوژاندەوەو هەمووی تابعی ئەمرو فەرمانی خۆی کردن، قووەتە بلاوەکەی ئومەرای موسلمین، کە ئەغلەب بۆ شەڕ و دەعوای ناو خۆیان سەرف ئەکرا، کۆکردەوەو بۆ گەیشتن بەو مەقسەدە موبارەکەکەی خۆی کە فەتحی قودس و دەپەڕاندنی ئەهلی سەلیب لە فەلەستین بوو توانی بە عەمەل بهێنێ و لەم وەحدەتە و نفوزی حاکمەی خۆی بە تەواوی ئەمین بوو. ئینجا قەراری بەجهادی موقەددەس بەرامبەر بە فەرەنگ دا. تەفرەقەو نفاقی ئومەرای فەرەنگ لە فەلەستین دا بۆ تەتبیقی ئەم قەرارە زۆر موساعد بوو، باخصوص لە دوای مردنی مەلک «باددوین»ی چوارەم ئیشوکاری حکومە بەینێک بە وەکالەت بە دەس «ریاموند»ی حاکمی «تەرابلوس»ەوە بوو، لە دوایی دا «سیبیل»ی خوشکی پادشا مردوەکە شووی کرد بە «جوی» ناو ئەمیرێکی فەرەنگ و تاجیشی نایە سەر سەری. ئەم «جوی»یە لە شکری کردە سەر «ریاموند» کە لە «تەبەرییە» بوو، وە ئەم «ریاموند»ەش داوای کۆمەکی لە سوڵتان کرد، بەڵام سوڵتان ئارەزووی نەئەکرد کە لە پێش تەواو بوونی موددەتی موعاهەدە هەڵکوتێتە سەر فەرەنگ.

ئەم نەقزی عەهدە ئەم جارەش لە تەرەف فەرەنگەوە و بە واستەی «رینوڵد»ی ئەمیری «کەرگ»ەوە کرا، واقعا لە «٥٨٢»ھ دا، کاروانێکی گەورەی ئیسلام، لە وەقتێکدا کە لە نزیک «کەرگ»ەوە تێ پەڕ ئەبوو، تووشی تەعەرووزی فەرەنگ بوو، وە هەموو ماڵیان لە دەس چوو، پیاو وئافرەتی ئەم کاروانەش ئەسیرکرا. بە ریوایەتێک خوشکی سوڵتانیش لە ناو ئەم ئەسیرانەدا

بوو. «رینوڵد» بەمەش رازی نەبوو، وە بەعزێ تەحقیرات و تەعەرِوزاتی بە دینی ئیسلامیش کرد. ئەم خەبەرە کە گەیشتە سوڵتان زۆر سەغڵەت بوو، وە سوێندی خوارد ئەگەر «رینوڵد» بگرێ ئەبێ بە دەس خۆی بیکوژێ.

لە دوای ئەم وەقعەیە سوڵتان ئیعلانی غەزای کرد و بۆ موحافەزەی حەجحاجیش ئەوی پێویست بوو کردی و لە «قەسری سەلامە» کە لە نزیک «بوسرا» یەوە بوو ئوردووگاهی دامەزراند. زۆری پێ نەچوو لە شکری «میسر»یشی گەیشتێ، وە مەلک ئەفزەلی کوڕیشی لە جیهەت «عەکا»وە شکستێکی باشی بە بەشێکی ئوردووی فەرەنگ دابوو.

نیهایەت «ریاموند»یش لەگەڵ فەرەنگ ئاشت بووەوەو بەم تەرحە قووەتی فەرەنگ زۆر بوو.

سوڵتان سەلاحەددین مەجلسی شورای حەربی کۆکردەوە و ئەم مەجلسە قەراری بە شەڕی فەرەنگ دا. رۆژی شەممو١٦ رەبیع الاول٥٨٣ھ، لەشکری ئیسلام بە بەردەمیدا رابواردو رۆژی دوایی لەدوای نوێژی جمعە لە خوار «تەبەرییە»وە لە چەمی «ئوردون» پەڕیەوە، وە ناردی بۆ کەشفی لەشکری دوژمن کە لە «سەخوورییە»بوو، لە دواییدا قووەتێکی بەرامبەر دوژمن داناو خۆی چوە سەر «تەبەرییە»و زەوتی کرد، بەڵام ماڵ ومنداڵی «ریاموند» خۆیان هاویشتە قەڵاکەوەو تەلەبی موعاوەنەتیان لە «مەلک جوی» کرد، لەدوای موزاکەرەیەکی دوور و درێژ فەرەنگ قەراری شەڕی دا، وە ویستی رێگەی ئاو لە سوڵتان ببرێ، بەڵام بەغەڵەت چوو چونکە سوڵتان ئەم خصوصەی تەءمین کرد بوو رێگە ئاوی لە لەشکری فەرەنگ بڕیبوو. رۆژی ئەوەڵ لەشکری فەرەنگ هەوڵی بۆ بڕینی رێگەی ئاو دا بەڵام موەفەق نەبوو، وە لەو رۆژە گەرمایەدا خۆیان لەبەر بێ ئاوی شپرزە بوون و گەڕانەوە ئوردووگاهی خۆیان.

رۆژی دوایی لەشکری ئیسلام بە هەڵمەتێکی شێرانە روویان کردە لەشکری فەرەنگ و تەفرو توونایان کردن. لە لایەکەوە حەملەی ئیسلام و لە لایەکی تریشەوە تأسیری تینویەتی فەرەنگی بە تەواوی لە کار خست و ئەم رۆژی٢٦ی رەبیع الاخری «٥٨٣»یە رۆژی روخانی بناغەی ئەماراتی فەرەنگی فەلەستین بوو. مەلک جوی ئەمیری کەرگ برای مەلک و بەعزێ ئومەرای تریش لەگەڵ فەرەنگێکی زۆر بە دیل گیران، داری سەلیبی موقەددەسیش لە ناو تالانا بوو، وە لەو رۆژەی کە فەرەنگ هاتبوە ئەم ناوە تا ئەو رۆژە تووشی شکستێکی واگەورە و بە تەءسیر نەبوو بوو.

«..»

له نێـوانی دوو لاپەڕەی سـالانی «١٩٣٠-١٩٤٠»پەخشـانـی زمـانـی کـوردی شـێـوەی سۆران ئاوڕی لەوە دایەوە کەبێجگە لە ڕۆژنامەو گۆڤار دەست بدا بە دانانی کتێبیشەوە. ئەمین زەکی بەگ سەربازێکی ئازای ئەو مەیدانە بوو، مێژووی «کورد و کوردستان»ی لەو سالانەدا دانا، ئەتوانین چاوێک بخشێنین بەو پەخشانەیدا کە مێژووی پەخشانی ئەو سەردەمەیە: روخساری پەخشانەکە ئەوە دەر ئەخا کە خاوەنەکەی بیرو رایەکی تایبەتی هەبووە بەرانبەر بە نووسینی کوردی. هەرچەندە سەرەتای ژیان و پێ گەیشتنی خاوەنی ئەم پەخشانە لە پیاوانی سەردەمی عوسمانی و پلەی زانیارییەکەی لە ئەستەموول تەواو کردووە و پاشان گەڕاوەتەوە بۆ عیراق. ئەو زمانەی کە لە بەغدای عیراق و حکومەتی عیراق-دا لە ئارادا بووە زمانی عەرەبی بووە، تاکە تاکەی وشەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردیدا پێشتر بەهۆی ئیسلامەتییەوە جێگای خۆی هەر کردۆتەوە. خاوەنی ئەم پەخشانە خۆی بە یەکێ لە بەرزتر «منور»ە کوردەکانی ئەو سەردەمە زانیوە، وە راستە واش بوو چونکە فرەزاناو خاوەنی «مێژووی کوردو کوردستان» بوو. باوەڕی ئەو لە سەر ئەوە بوو کە چۆن ئاخاوتن لە ناو مونەووەرەکانی کورددا ئەبێ و چۆن قسە ئەکەن ئەبێ نووسینەکەش وا بێ، ئەوەندە هەیە جیایی ئەم لەگەڵ مونەووەرەکانی تردا ئەوە بوو کە ئەم بە عانقەس بەشوێن کەلیماتی عەرەبیدا نەئەگەڕا بۆ ئەوە عیبارەتی پێ برازێنێتەوە، بەڵکوو تەنیا زرنگیی تەبێعەتی خوێندەوارێکی مونەووەر بوو کە عیبارەتەکەی دروست ئەکرد. ئەو ئەیوت دوو کەسی خوێندەوار لەو ڕۆژەدا کە دائەنیشن چۆن پێکەوە قسە ئەکەن ئەبێ نووسینەکەش وابێت. ئەو لە ریزی ئەو دەستە مونەووەرانەی ئەو ڕۆژە نەبوو کە یەکێک لەوانە لێیان پرسی:

قوربان هەلامەتەکەت چۆنە؟. وتی:

«نابێ بەهەلامەت ناو ببرێ، ئەبێ بووترێ زوکام!. زوکامەکەم کەمەکێک تەخفیف بووە، وەلاکن وەجەعی رەءسم هەر باقییەو سەیەلانی ئەنفیشم هەر دەوام ئەکات!».

ئەمین زەکی بەگ لەوانە نەبوو چونکە هەر بە سەلیقەو بە بێ خۆ عەزیەت دان قسەی ئەکردو ئەو قسانەی ئەخستە ڕێختی عیبارەتەوە، ئەو ئەیوت شتی تازە کووره نابێ هەبێت. ئەمە لە بارەی خاوەن پەخشانەوە، ئەمجا لە باری پەخشانەکە خۆیەوە:

ئەم پەخشانە مێژوویەکی تا ئەندازەیەک گفت و گۆی نووسینی ئەو سەردەمەمان بۆ

ئەگێڕێتەوە؛ ئەوەمان پیشان ئەدا کە لەو رۆژەدا دوو قوتابخانە هەبووە؛ یەکێ ئەو دەرزەی داداوە کە ئەبێ بە کوردییەکی پەتی شت بنووسرێ، ئەبێ زمانی کوردی لە ژێر باری زمانی بێگانە بێتە دەرەوە. ئەویتر هەر لەسەر ئەوە رۆیشتووە: کە کوردی شێوەی بابان بە چ جۆر ئاخاوتنی کردووە بەو جۆرە ئەبێ بشنووسێ، چونکە ئەو نووسینە بۆ خوێندەوارەکانە، ئەگەر وانەکا لەوانەیە ئەو خوێندەوارانە ئەگەر وەکوو زمانی قسەکردنیان نەبێ لێی تێ نەگەن. بە وێنە– هەر بە دەقی ئیملاکەی خۆی– ئەڵێ:

«اینجا قراری بە اعلانی جهادی مقدس بەرانبەر بە فەرەنگدا، تفرقە و نفاقی امرای فەرەنگ لە فلسطیندا بو تطبیقی ئەم قرارە زور مساعد بو، باخصوص لە دوای مردنی ملک (بالدوین) چوارەم ایشوکاری حکومە بینیک بە وکالت بە دەس (ریاموند)ی حاکمی (طرابلس)ەوە بو».

لەراستی دا ئەم عیبارەتە هەرچەندە پڕیەتی لە وشەی عەرەبی بەڵام ئەو وشانە لەوانە نین کە ئەو رۆژە بە سەر زاری خەڵکەوە نەبوو بن، هەر کەسێکی ئەو رۆژە و ئیمڕۆژیش ئەوە بخوێنێتەوە بەبێ گیرو گرفتی لێی تێ ئەگاو هیچ کۆسپێک نایەتە سەر رێگای بۆ لێی تێ گەیشتنی.

پاش ئەوە تێکڕا سەراپای پەخشانەکە سووراو سوور پێت ئەڵێ ئەو وشە بێگانانە کە وان لەم پەخشانەدا لەبەر ئەوە هەموو کەس لێیان تێ ئەگاو تازە کوورەنین هەموو بوون بە ماڵی کوردو لە ناورۆکی زمانەکە دائەنرێن.

ئەمە باوەڕی روخساری پەخشانەکەیە، جا لە راستی دا ئەم قسەیە راست بێ یان نەء ئەمە دراسەیەکی تری ئەوێ کە لەم شوێنەدا جێی نابێتەوە، چونکە ئەو دراسەیە شتێکی سەربەخۆیە، مەبەستەکەی ئێمە لەم دەقەدا هەر ئەوەیە: کە ئەمە نموونە دەقی پەخشانی ئەو سەردەمەی یەکێ لە قوتابخانەکانەو مێژووی رەوڕەوەی پەخشانی ئەو رۆژەیە.

***

نموونەیەک لە دەقی مەلا رەشید بەگی بابان کە لەپێش سالآنی «١٩٤٠» وتوویەو نووسیویە:

«...'

من کە عەبدێکی فەقیرو گوناهکارم بە تەوفیقی خوا دەست ئەکەم بە تەرجەمەی «مجمع البحرین». حەمدو سەنا مەخسووسە بە خواوە، سەلات و

(١) مەلا رەشید بەگ ئەم وەسیەت نامەی لە ئەستەموولەوە بۆ دۆستی گیانی بە گیانی مەلا حوسەینی پیسکەندی لە سولەیمانی و مەلا سەلامی کوڕی مەلا حوسەین نووسیوە.

سەلام لەسەر پیغەمبەری ئاخر زەمان بێ کە رەحمەتی خوایەو نێراوە بۆ هەموو عـالەم. هەم سەلات و سەلام لە سەر ئال و ئەسحاب و زورِیەتی ئەوو هەمـوو تەبەعـەی ئەو بێ. لەدوای حەمدو سەلات و سەلام، ئەم عـەبدە گوناهکارو زەلیل و بێ چارەیە دەڵێ: کە عومرم لە حەفتا ساڵ تێ پەرِیوە غەیری گوناه هیچ کارێکی وام نەکردووە کە خوا پێی خۆش بێ، هەر خەریکی تەحسیلی رەزای شەیتان بووم و نیعمەتێ کە خوا داوێمێ لە رەزای دوشمنی ئەوا سەرفم کردووە، کەچی قەت لێم مەمنوون نەبووەو قەت لێشم مەمنوون نابێ. خوا منیش و جمیعی ئیخوانی دینی لە شەرِی ئەو زاڵمە لەعینە موحافەزە بکات. ئامین.

پێنچ شەش ساڵێکە، کە تەقاعود کراوم و عەمەل مەندە بووم و دونیام پێ رازی نابێ، بە درۆ بام داوەتەوە سەرکاری ئاخرەت. ئەمما لە دوای چی؟! ئەو عومرە باش و زەریف و بەقیمەتەم بەزایع چوو، بە خۆرِای رابورد، ئێستە کە پیر بووم و قووەتم نەماوە چیم لەدەست بێ کە بیکەم؟. چەندم عومر ماوە کە عـومـری رابوردووی پێ بەسەر بکەمەوە؟. ئێستـا هەر چێ ببێ زۆر نەبێ کەمیش باشە، تەوفیقم لە خوا تەڵەب کرد بۆ جەمعی ئەحادیسی «مسلم»و «بخاری»، بحمدالله مووەفەق بووم و هەردووکم لە جێیەکا کۆ کردەوە، هەرچێ ئەحادیسێ کە موکەرەرن هەموو تەرک کرد، ریجالی ئیسنادەکانم حەزف کرد، تەنها ئیکتفام کرد بە سەحابەیی کە حازری واقێعە بووبێ، یا لە پێغەمبەر – علیه الصلاة والسلام –ی بیستبێ، یا لەوی دیبێ، بێ مەجبووریەت غەیری سەحابەم زکر نەکردووە، چونکە ئەو پیاوانە –خوا موکافات و ئەجریان بە زایع نەدا– هەموویان عەدل بوون، هەموو حافیز بوون، راست بوون، ریوایەتیان موعتەبەر بووە، بۆ ئەو وەختە لازم بوون کە حەدیسی راست و حەدیسی مەوزوع و زەعیف لێک جوێ نەکرابوونەوە، تەدوینی عیلمی حەدیس نەکرا بوو. ئێستە کە عولەمای عیلمی حەدیس هیممەتیان کردوە و ئەحادیسی موعتەبەر و غەیرە موعتەبەریان لێک جوێ کردۆتەوە، کتێبیان تیا بەءلیف کردووە هەر ئەوەندە بۆ ئێمە لازمە ئەو حەدیسەی کە ئەیبینین بزانین کە حەدیسی «مسلم» یا هی «بخاری» یە، یا هی غەیری ئەوانە، چونکە ئەوان راستیان لە درۆ جوێ کردۆتەوە – خوا ئەجریان بداتەوەو لێیان رازی بێ.

.«...

(١) وصیتی الی ملا حسین وابنه السلام – سەلامی خوایان لە سەر بێ.

بیست و دوو مانگی تەواوە دەستم کردووە بە تەرجەمەی «مسلم»و

«بخاری» ، وا ئەمساڵ لە دوانزەی «محرم الحراما» بحمدالله تەواو بوو. هەر چەندە هەر دوو کتێبەکە لە سێ «ئەبواب»ی «فقە» تەرتیب کراون، مەسەلەکەیان لەیەک جوێیە، هەر یەک لە مەسلەکی خۆیان نەزەرێکی مەعقوولی هەیە؛ «مسلم»-رحمەالله- لە کوللی بابێکا ئەو حەدیسانەی کە ریوایەتی کردووە توروقی سەنەدەکانی هەموو کۆ کردۆتەوە ئەمجا حەدیسەکەی زکر کردووە، کوللی حەدیسێکی لە بابی خۆیا زکر کردووە، کەم واقع ئەبێ کە حەدیسێکی لە دوو بابا زکر کردبێ.

«بخاری»رحمە الله تعالی- حەدیسێکی بە موناسەبە لە ئەبوابی موتەفەرڕقەدا زکر کردووە، لە هەر جێیەکا بە تەریقێکی غەیری تەریقی پێشوو ئەو حەدیسەی یا بەتەواوی، یا پارچەیێ، بە موسنەدی، یا بە موعەللەقی ئیعادە کردۆتەوە، تەرجەمەیەکی موناسب بەو بابەی بۆ داناوە، وا ئەبێ بەو نەوعە تەنها حەدیسێکی لە دوو یا سێ «الی» بیست جێگەدا ئیعادە کردوەتەوە. بە سەبەب ئەوەوە ئەحادیسی بوخاری- کە ئەمجا دوو هەزار و حەوسەد ببێ- گەییوە بە نزیکی هەشت هەزار، ئەحادیسی موسلم گەییوە بە نزیکی پێنج هەزار. تا پێم کرابێ وەک موسلم ئەحادیسی بابێکم- با موناسبەی بەگەلێ باب ببێ- هەر لە یەکێ لەو بابانەما نووسیوە، ئیسنادەکانیشم مەجبووریبیەت حاسڵ نەبووبێ هەمووم «طی» کردووە، تەنها سەحابەی حەدیسەکەم نووسیوە.

ئەو پیاوانە - رحمهم الله تعالی- تا بە عیلمی دەقێقی موسلم و بوخاری و مەشایخی ئەوان، تا بە گەورە و بچووکیان بەتەواوەتی تەحقیقێکی وسووق وحفزو دیانەتیان نەکرابێ-کە ئەو تەحقێقاتە بۆ ئەهلی ئەم زەمانە لە ئیمکان خارجە - نەقڵی حەدیسیان لێ نەکردووە. ئێمە ئەوانە هیچیان ناناسین، ئیعتمادی موسلم و بوخاری بەوان بۆ دوای خۆیان کافییە، بۆ ئێمە هەر ئەوەندە لازمە کە بزانین حەدیسی موسلم و بوخارییە. لەسەر علیم وفەزڵ و وسووق و قووەتی حفزی ئەو دوو «نیری اعظم»ە ئیجماعی هەموو ئەهلی سوننەت وجەماعەت هەیە. ئەو دوو کتێبە لە دوای قورئانی جەلیل ئەسەححی کوتوبی ئیسلامییەن - احسن الله جزاءهما مع سائر المحدثين والمجتهدين والعلماء الناقلين-.

بەم ئیختسارە حەدیسی هەر دوو کتێبەکە هاتوەتە سەر سێ هەزارو نۆسەدو شەست و پێنج حەدیس. ئەگەر بە تەواوەتی «تنقيح» بکرێ رەنگە گەلێ لەو میقدارەش کەمتر بکا. بە ئەمری مەلا حوسەین ناوم ناوە «اقتران النيرين في

مجمع البحرين». له عومری حەفتاو دوو سالّیما ئەم بارە قورسەم هەلّگرت، له حەفتاو چوار سالّیما -بتوفیق الله تعالی- تەواوم کرد. له کۆکردنەوەیانو نووسینیا لەبەر پیری و دەست له رزین و فوتووری عەقل و زیهن و شعوور زۆر زەحمەتەم تیا کێشاوە، رەنگه له تەرجەمەیشیا غەلّەت و سەهوم زۆر بێ، ئومێدم له خزمەتتانا وایه کە غەلّەتێ، یا سەهوێکتان بە چاو کرد زۆرم له سەرو گوێلاک بدەن تا ئیسلاحی ئەکەن، مەیشێلّن بفەوتێ و مەحۆ ببێتەوە، له ئەهلی خۆی مەنع مەکەن. ئەمە شتێکه بۆ عەوام و نائاشنا بە عولوومی عەرەبییە کراوە، عولەما ئیحتیاجیان پێی نییە، ئەوی عەرەبی ئەزانێ هەر مەتنی حەدیسەکەی بنووسێ چونکه جامیعی هەموو موسلم و بوخارییە، حەدیسێکیان لێ تەرک نەکراوە، ئەوان لەبەر موختەسەریەتی ئیستفادەی لێ ناکەن. ئەوی عەرەبی نازانێ هەر کوردییەکەی بنووسێ، فەقەت هەر دوو لا هەر دوولای بنووسن بێ فائیده نابێ.

....».

مەلا رەشیدبەگی بابان خەلّکی سولەیمانی و له بنەمالّەی ئەمارەتی بابان بووە، له سالّی ۱۹۱۲ چوەتە ئەستەموولّ، له ۱۹٤۲ دا هەر له وێ کۆچی دوایی کردووەو لەوێش نێژراوە، حەدیسەکانی موسلم و بوخاری شەرح کردووە بەکوردی. بەرگی یەکەمەکەی لەسەر حسابی حاجی عبدالقادری جبار و له ژێر چاوێری محمد علی قەرەداغی له سالّی ۱۹۷۳ له بەغدادا چاپکراوە. مەلا رەشید بەگ دۆستێکی گیانی بەگیانی مەلا حوسەینی پیسکەندی بووە له سولەیمانی. له سەردەمی فەقێتیدا تا دوا هەناسەی مەلا رەشید بەگ ئەو دۆستایەتیەی لەگەلّیا رۆژ بە رۆژ هەر بتەوتر بووەتەوە.

ئەم پەخشانە شێوەی نووسینی عالمێکی گەورەی ئاینی-مان پیشان ئەدا کە ماوەی سی «۳۰» سالّ کەوتۆتە ئەستەموولّ و لەوێوە بە کوردی ولاّتی سولەیمانی ئەم کەلەپوورەی هێشتۆتەوە.

جەنگی جیهانیی یەکەم هاتە پێشەوە، خاوەنی پەخشان له پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی دابوو، ئەوەی بەرچاوی کەوتبوو کە نەتەوەکان بۆ زیندوو کردنەوەی زمانەکەی خۆیان و بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی خۆیان له جوولاّنەوەدان. ئەم هەستە ئەویشی بە تەواوی هەژان بۆ ئەوە ئەویش له رووی زمانەوە بەشی خۆی تێخاو بەش بەحالّی خۆی ئیشێک بکا. هێنای ئەحادیسی موسلم و بوخاری کرد بە کوردی و هەر جارە بۆ گەلێ شت بە «نامە» پرسی بە مەلا حوسەین کردووە له سولەیمانی. لەوسەردەمانەدا شتی تر هەبووە

بە کوردی کە لە کاروباری ئایینیەوە دوابێت، بەڵام ئەم پەخشانی خاوەن پەخشانە شەقڵێکی هەیە بە تەواوی جیایە لەو هەموو شەقڵانە. شێوەیەکی پەتی سولەیمانی هاتوتە ناوەوە؛ کە ئەڵێم پەتی، ئەو شێوەیەیە کە ئەو سەردەمانە مونەووەرانی سولەیمانی قسەیان پێ کردووە ئەمە نرخێکی زیاتر کە لەم پەخشانەدا هەبێت: ئەوەیە کە لە وڵاتێکی دوور لە کوردستانەوە بە شێوەیەکی پوختی سۆرانی وتراوە. جگە لەمەش خاوەنی ئەم پەخشانە یەکێک بووە لەو کەسانە کە لە چارەکە یەکەمی سەدەی بیستەمدا قەڵەمی خۆیو بیری خۆی بۆ نووسینی کوردی بە ئیملایەکی تایبەتی و خاوەن ئیشارە خستبێتە کار.

لێرەدا دوو شت هەیە؛ یەکێ بابەتەکە، یەکێ روخسارەکە. بابەتەکە رووی کردۆتە ئەو فەرمایشانەی پێغەمبەر «د.خ» کە وتوونی و موسلم و بوخاری کۆیان کردۆتەوە و ئەم مەعنای بە کوردی لێی داونەوە. ئەمە بەچاو زمانی کوردییەوە پێشکەوتنێکی بە گورە بۆ ئەو سەردەمە. دووەم روخسارەکە. ئەمە هەبووە کە لە وڵاتی کوردەواری پەخشان، چ بە رۆژنامەو چ بە گۆڤار لەو سەردەمانەدا نووسراوە بەڵام لە وڵاتێکی دوورە دەستی وەکوو ئەستەموولّ و نەمانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لەو وەختەدا، بیر کردنەوە لە نووسینی شت بە کوردی ئەمە بۆ ئەو سەردەمەی ئەو لەو شوێنەدا بە شتێکی شاکار دائەنرێ. زمانی رۆشنبیرو رۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی ئەو لە وڵاتی کوردەواری و بەغدادا وەنەبێ پەتیتر بووبێ لە زمانەکەی ئەو کە هەر زۆر زۆر دوورە دەست بووە لەکوردەواری و تەنانەت لەو کوردانەش کە لە زەمانی عوسمانیدا لە ئەستەموولّ مۆڵیان بەستبوو. کە وابوو ئەم پەخشانە لەچەند روویەکەوە دیارییەکی پڕ مایەیە بۆ سامانی پەخشانی کوردی.

دێین بەم لاوە بۆ ساڵانی «١٩٤٠ - ١٩٥٠»

ئەمە نموونە دەقی پەخشانێکی ساڵی «١٩٤٠»ە، کە زانای فەرزانا «توفیق وەهبی» لە ژمارە «٢»ی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «گەلاوێژ»ی ساڵی «١٩٤٠» لە بارەی بنج و بناوانی زمانی کوردییەوە نووسیویەو ئەڵێ:

«کۆچی ئارییەکان:

وا زان ئەکرێ کە ئەگەر بکرایە و بگەڕاینایەوە بۆ بەرو پشتی سەدەی «قەرنی» سی و پێنجەمینی پێش میلاد، لەو ساڵانەدا لە نیوەڕۆی «جنووبی» رووسیە، لەو دەشتە پانانەدا کە لە باکوری «شمالی» زریەی قەزوین و کێوی قاف و زریەی رەش و رۆژاوای ئۆراڵەکاندان، بزووتنەوەیەکمان ئەدی کە ئاسایی «ئیعتیادی» نەبوو بۆ خاوەنە کۆچەریەکانی ئەو توورەیە «بوقعەیە». ئەم

بزووتنەوەیە بارکردنێکی گشتیی «عومومی» کە لە لایەن نەتەوەیەک «قەومێکی» گەورەوە دەس پێ کرا بوو کە لە سەردەمی نەزانراوەوە لەم دەشتانەدا لەباری «وەزعی، حالی» کۆچەریدا ئەژیان. ئەوا عەشیرەتە زەبەندەکانی «متعددەکانی» ئەم نەتەوە گەورەیە بەو خواستە «قەسدە» کە جارێکی تر نەگەڕێنە دواوە، هەر یەکە بە شوێنی تورەییێکەوە کە هەموو پێویستێکی رابواردنی تێدا پڕ بێ، بەرەو ئەو ئاقارانە «اتجاهانە» کە سازگاریان «موساعدیان» دی بوو، لە باری هەلاتندا بلاو ئەبوونەوە.

ئەم نەتەوەیە نەتەوەی ئاری بوو کە نازانین لە کوێوە هاتبوونە ئێرە، هۆی «سەبەبی» بارکردنیشیان لێرەوە بە بڕی «قەتعی» لامان زانراو نییە، بەلام وا گومان ئەکرێ کە وشک بوونەوەی لە وەڕ و چایەر لە رووی بێ وچانیی هەندێ وشکە سالّ و سەرما و سۆڵەی بەرگە نەگیراو «غیر قابل تحمل»، و لەگەلّ ئەمەشدا پەرەسەندنی مرۆ «نفوس» و گاوگەلّ بە چەشنێ کە ئیتر لەوەڕ بەشی نەکردبن بووبێتە هۆی ئەم بلاو بوونەوەیە. بە گومانم کە هەندێ قەوماوی «حادساتی» کۆمەلایەتی و جەنگیش لە مەدا دەستی بووبێ.

ئارییەکان لەم دەشتە گەورەیەدا ژیانی عەشایرییان هەبوو، وا دەرئەکەوێ کە نەتەوەکە لە عەشایرێکی زەبەندەی سەربەخۆ دروست بووبێ، وە ئەم عەشیرەتانە کە لە توورەی جوێ جوێ داو، بەلام لە تەنشت یەکەوە رایانئەبوارد بەستراوی یەک ناوچە «مەرکەز» نەبووبن، وە ئەشێ کە لە ناو خۆیانا هەندێ جاریش تووشی رقەبەری و دژمنایەتیش بووبن. باری کۆمەلایەتییان «ئەحوالی اجتماعیەیان» زمانیان لە هەر توورەیەکی سەربەخۆدا بەرەو رێکییێک و شێوەیەکی تایبەتی چووە، توورە دراوسێکان لەمانەدا لە یەکتر کاریان «تاثیریان» کردووە. بە وێنە «مثلا» شێوەی زمان و کۆمەلایەتیی دوو عەشیرەتی تەنشت یەک لە چاو ئەوانیتردا پتر لەیەک ئەچوون، وە دوو عەشیرەتی سەر پەڕ لە مانەدا لە یەک زۆرتر دوور کەوتوونەتەوە.

ئارییەکان ئەسپ، گا، مەڕ و بزنیان بەخێو ئەکرد، سەگی پاسیان هەبوو، ئەڕەبەیان هەبوو کە رەوڕەوەکانیان لە کۆتکە دارێک تاشرابوو. زۆر ژنداری «تعددی زوجات» پیشەیان بوو، بووک فڕاندنیان لا باو بوو. گەورەی مالّ لە مالّدا زەبەر بەدەستی لێ نەپرسراو «حاکم غیر مسؤول» بوو. بە کەلک هێنانی زێڕ، زیو، ئاسن و زەردیان ئەزانی، دەزوویان ئەڕست، جلیان ئەدروو، وە کشت و کالّیان ئەکرد، ئەشێ نووسین و خوێندنیشیان زانی بێ، دینیشیان عیبارەت بوو لە پەرستنی عەناصری طبیعیە، وەکوو ئاسمان، ئەستێرە، با ... هتد.

وا دەر ئەکەوێ کە ئارییەکان کیشوەری ئورووپایان زۆرتر سازگار دیبوو بۆیە تێدا بلاو بوونەوە، لەبەر ئەوەیە کە بەشی گەورەیان ئەم کیشوەرەیان پەسەند کردووەو دەسیان کردووە، بە داگیر کردنی هەتا گەیشتوونەتە زریەکانی قەراغی، بەشەکەی تریان لە دەشتەکانی نیوەڕۆی رووسیەوە بۆ ئاسیا رێیان گرتۆتە بەر وە هاتوونەتە رۆژاوای ناوەڕاست و رۆژاوای نزیکی و هەتا نیوەڕۆی هندستان داگیریان کردووە، ئێمە لەم وتارەدا بەشە ئاسیاییەکە شوێن هەڵئەگرین.

«...».

لە دەمە دەمی سالانی «١٩٤٠»دا کوردی نووسین بە پەخشان لە کتێب و گۆڤار و رۆژنامەدا کەوتە گەشە کردن و پەڕوباڵ دەرکردن. وا دیارە سروشت ئەمە دروست ئەکا کە هەر جەنگێک ئاشتیەک بێنێتە ناوەوە. جەنگی جیهانیی دووەم «١٩٣٩-١٩٤٥» گەلێ نەخشەی گۆڕی. بە چاو کوردەوە هەر ئەو نەخشەیە گۆڕی کە ئاشتیی نووسین پەیدا ببێ. ئەڵێم: ئاشتی!. مەبەست ئەوەیە کە هەموو جۆرە نووسینێک و هەموو جۆرە بابەتێکی پەخشان بۆ کەوتنە سەر کاغەز دەست لە ملان بوون؛ لاپەڕەی نووسین لە سەر لاپەڕەی چاپ ژوانی ئاشتیی دروست کرد، چونکە ئەنجامی ئەوە، ئەوەی هێنایە پێشەوە کە گۆڤار و رۆژنامە بە جۆرێکی فراوانتر بێتە ناوەوە. ئەم گۆڤار و رۆژنامانە بوون بە وەکوو دیواخانی ماڵە گەورەیەک کە هەموو جۆرە میوانێک رووی تێ کا، ئەو میوانانە بیرو باوەڕیان یەک بێ، یا جیا بێ هەموو هەر روو ئەکەنە ئەو دیواخانە، نووسەرانیش بیرو باوەڕی بابەتی خاوەن نووسراو یەک بێ یا یەک نەبێ هەموو روو ئەکەنە ئەو گۆڤارو رۆژنامانە و ئەبن بە مۆڵگەی فرە چەشنە نووسین. ئەمە گەردوونەی گۆڕانە کە ئەم جۆرە شتانە دروست ئەکا، هەندێ جار بەزمەو هەندێ جار رەزم!...

جا لە دەورو بەری ئەم مێژووەدا بە چاو نووسینی پەخشانی کوردییەوە قوتابخانەیەکی تر دروست بوو، کە قوتابخانەی نووسینی پەخشانی کوردی پەتی بوو، شاسواری مامۆستایانی ئەم قوتابخانەیە زانای فرەزانی بە جەرگ «توفیق وهبی» بوو؛ ئەم لە سەر ئەو باوەڕە بوو کە نووسین لە زمانی کوردی ئەبێ بە کوردیەکی پەتی بێ، نابێ لەغەیری خۆی تێکلاو بکرێ، خۆی ئەوەندە دەوڵەمەندی و شایانیی هەیە کە پێویستی بە خواستن و کاسە دراوسێ نەبێ، رۆڵەکانی ئەبێ زرنگ بن، چاویان مووروی رەش لەبن دەلیاوە بکەنە دیی، ئەبێ بگەڕێن بە شوێن ئەو شتانەدا کە لە کاتی خۆیا هەیانبووەو لێیان بزر

بووه بۆ ئەوه بیدۆزنەوه.

کەئەشلێیم بەجەرگ بوو لام وایە راست ئەکەم، چونکە ئەو رستەی ریز ئەکرد، بەڵێ وشەکانی کوردی بوون بەلاّم تا ئەو رۆژە ئەو وشانە لەو شوێنانەدا کوردەکە بەکاری نەئەهێنا، ئەو پێی بە جەرگی خۆیا ناو بە کاری هێنان، سڵی نەکردەوە لەوە کە تانووت ئاراستەی ئەکرا!. ئەو رێگایە کە گرتبووی هەر گرتی و لێی لانەدا تاوای لێ هات قوتابیەکانی وردە وردە راهێناو قوتابیی زۆر بوو.

ئەمە خۆی، ئەمجا بزانین پەخشانەکەی:

ئەگەر ئێمە حسابی ئەوە بکەین کە پەخشانی شێوی موکری و بابان لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە کەوتە سەر کاغەزو سەر چاپ، ئەم پەخشانە بە ئاشکرا دیارە کە رێبازی رێختەکەی هیچ لەو رێختانە ناچێ کە تا ئێستە باوی هەبووە ، وشەکان راستە هەموو کوردی-ن وهیچیان لاوەکی نین، بەلاّم شێوەی رێختەکەی و داڕشتنەکەی ئەو داڕشتنە نییە کە پێشتر هەبوو. لە هۆنراودا ئەمە هەیە کە وشە لە غەیری شوێنی خۆیا دائەنرێ، بەلاّم لە پەخشانا ئەم دەستوورە پەیرەوی ناکرێ. بەوێنە ئەم پەخشانەی کە ئەڵێ:

> «ئەوا عەشیرەتە زەبەندەکانی ئەم نەتەوە گەورەیە بەو خواستە کە جارێکی تر نەگەڕێنە دواوەوە، هەر یەکە بە شوێن توورەیەکەوە کە هەموو پێویستێکی رابواردنی تێدا پڕ بێ، بەرەو ئەو ئاقارانە کە سازگارییان دیبوو لە باری هەلاّتندا بلاّو ئەبوونەوە»..

وەیا ئەڵێ:

> «بێ وچانیی هەندێ وشکە ساڵ و سەرماو سۆڵەی بەرگە نەگیراو، وە لەگەڵ ئەمەشدا پەرەسەندنی مرۆ و گاوگەل بە چەشنێ کە ئیتر لەوەڕ بەشی نەکردبێ بووبێتە هۆی ئەم بلاّو بوونەوەیە»..

ئەم عیبارەتانە بەم جۆرە راستە کە وشەکانی هەموو کوردییەکی پەتین بەلاّم تا ئەم مێژووە رێختی عیبارەتی کوردی وا نەبینراوەو نەبیستراوە!. کوردێک کە ئەمە ئەخوێنێتەوە سەرەتا وا نازانێ کە عیبارەتێکی سادەی کوردی ئەخوێنێتەوە، وەکوو ئەوەشی بە دلاّ نایە کە پارچەیەکی ئەدەبی ئەخوێنێتەوە. لەپاش چەند جار خوێندنەوە ئەو وەختە هەست ئەکا بە مەعناکە!. گومان لەوەدا نییە کە خاوەنی ئەم پەخشانە زانا بووە، وە گومان لەوەش-دا نییە کە ئەم جۆرە پەخشانە شۆڕشێکی خستە ناو پەخشانی کوردی

موکرییەوە، عیبارەتی کوردی هەڵگێڕایەوە لە روویەکەوە بۆ روویەکی تر. لەگەڵ ئەوەشا من لام وایە ئەتوانرێ عیبارەتی سادەی کوردی بەکوردی پەتی دابنرێ و هیچ ئەم خۆ عەزیەتدانەشی تێدا نەبێ و بەبێ گیرو گرفتی هەموو کەس لێی تێ بگا. ئەوەندە هەیە ئەم قوتابخانەیە رێگای کردەوە بۆ ئەوە کە خوێندەواران و رۆشنبیرانی کورد بکەونە سەر ئەوە کە بە کوردی پەتی دوور لەهەموو ئاڵۆزیەک شت بنووسن، با لەسەر ئەو رێگا گرێ لێ دراویەش نەبێ. بەڵێ!. ئەگەر عیبارەت لە مەیدانی ئەدەبدا بێت هەموو جۆرە شتێکی تیدا ئەکرێ، بەڵام لە مێژوو، ریازیات و... هتد، ئەم جۆرە شێوەیە پەیڕەوی ناکرێ. ئەوەندە هەیە قارەمانیی ئەم پەخشانە ئینکار ناکرێ کە بوو بە بناغەی شۆڕشی جۆرە نووسینی وا ...

***

وتمان لە سالانی «١٩٤٠-١٩٥٠» نووسینی پەخشانی کوردی بە تەواوی کەوتە باڵەفرێ، ئەم گەشە کردنەش نەک هەر تەنیا لە شێوەی موکریدا پەیدا بوو، بەڵکوو شێوەکانی تریش کەوتنە جم وجووڵ. ئەوا بۆ نموونەی شێوەیەکی تر لە شێوەکانی تر-کە شێوەی کەڵهوڕە- دەقێکی پەخشانی ئەو شێوەیە ئەخەینە بەرچاو کە لە بەینی ئەم سەرو ئەو سەری ئەو مێژووەدایە.

ئەم شێوەیە کە بە دەستنوسی «یداللەی رەزایی» لە گێلانی غەرب وەختی خۆی هات و لە گۆڤاری «گەلاوێژ»ی ژمارە «٤»ی ساڵی «٥»-١٩٤٤- چاپ کرا، دەستنووسەکەی لە لای من مایەوە. هەندێ جیاوازی لە نێوانی دەستنووسەکەو چاپەکەدا هەبوو- وا دیار بوو چاپەکە هەڵەی تێدا هەبوو - من لە رووی دەستنووسەکە وەرم گرتەوە کە ئەمەی خوارەوەیە:

«سەرەنجامی پادشایە سەفاریەل

لە ئەوە ئەو دیوا کە عەمرو لەیس پادشایە سەفاری وە ئەو جوورە کە بایەسی وەت لە بازیەیلە شەگەفتە تەقدیرە وە چەنگ پادشایە سامانی کەفت، وە ئەوەلی وا پەیخام نارد کە حازەرە تەمام گەنج نامەیەلە خۆی وەشایە سامانی بەیەید وە ئەی شەرتە کە ئازادییەکەید، وە وەپەی ئیجازە بەیەد کە وە مەککە بە چوود. پادشایە سامانی وە ئەی جۆرە جەواو دەیەد؛ کە چووینگە لە چ دەریەگ نەتەیونەسید ئەوەڵ مەنا دشمەنی بەکەید ئیرەنگە لە ئەی دەرە دەراتەید. تو خود زانید کە نە باوگەد خەزینەیەگ داشتەیە وە نە بەراد، ئەی

خەزێنە گشت حەنە وەرزێرەل و مەردەمە، کە وە زوور لە لەیان سەنیدەسی، وە ئیرەنگە توايد ئەڕای دەس پی چەگەێگ دەرس بەکەيد، قیٚرێگ لەیە گوزەشت پادشایە سامانی عەمرو لەیسی وە لای خەلیفە کل کەرد لە بەغدا حەفس کەریا!...

ئاخر پادشایە سەفاری لە ویر خەلیفە چەی و ئەو قەرە لە حەفس مەن کە لە ورسی مەرد!. لە سەورەتی کە لە موقی سەڵتەنەتی هەزار شەتر لە ژێر بار ئاسپەزخانەی بوی!. ئووشەن لە ربیع الثانی ساڵ «٣٨٤» هجری ئەمیر ئیسماعیل سامانی وە قەسەی «معتضد» خەلیفەی عەبباسی دوانزە هەزار سەوار وە جەنگ عەمرو لەیس کە لە ئەو موقەهیشە تاهەزار سەوار جەنگی، یا سەرواز حازاو تەوار داشت ریوو حاورد، دۆو ئۆوردو ریوە ریو یەک وەسان، وە تیوولّ جەنگ کوتان، لە دەنگ تیوولّ شەیپوور ئەسپ عەمرو لەیس بەنای بازی کەردن وسەرکەشی نا، وە جڵەو لە دەس سەن وە ئۆوردوی دشمەن رەسانی بێ ئەوە کە جەنگێک بەکەریەد، وە دەنگ شەیپوور ئۆوردوی شایە سەفاری ریۆو وە وایەن هیشتەن، وە عەمرو لەیس وە ئەمرە ئەمیر سامانی لە چایەر حەفس کەریا!...

یەکێگ لە فەڕاشیەل عەمرو لەیس لە ئەو نزیگە رەی بوو، پادشایە حەفسی چەرپەی و لە لی تواس کە قیٚرێگ خواردەمەنی ئەڕای بارد، فەڕاش کەمیک گووشت لە سەتڵەیەگ خەید و ئەڕای حاورد و وەئەسپایی دوور کەفەيد. لە ئەی ماوەیەنە سەگەیگ بەیا بوود، وەسەتڵ گووشت دیوونەیەد و وە دەوری گل خەفید و تواس کە لەلی بخوا، کە نەیدی دەمی سەزید سەری وە تاجیل کی شەد ئەو دیوو، دەسەی سەتل کە فید مەلی، وە لە حاڵی کە دیرد دایە لە سەتلیش. وەیە عەمرو لەیس خەنی گەردی، لە دەنگ خەنی فەڕاشەیەل وە خوویان وەتەین، وە عیللەت خەنی لە لی پەرسەن جەواو دید: ئیمرووژ شەوکی خوان سالار حاتە لام وەپیم شەکایەت کەرد کە سی سەد شەتر ئەڕای ژێر بارە ئاشپەزخانەکەمە وە فیشتر تەواس کەفاف نەیەد، وە ئیرەنگە دیوونم وە وەسیلەی سەگێگ حەمل بوود!. لە ئەی سەورەتە چیبیو بی ئەتەبارە دەنیا نەخەنم کە شیبوەیە دەنیا جاریگ چیبونوو وەقتەیگ چە نووسە؟!».

لەساڵی «١٩٤٠» بەدواوە راست بوو کە زمانی کوردی و پەخشانی کوردی هەر دوو هەنگاوی بە هەنگاوێک ئەبڕی، لە هەموو گۆشەیەکی کوردەوارییەوە پەخشان چ بە نووسین، چ بە چاپ سەری هەڵدا. وەکوو بڵێت ئەم هەستە بڵێسە ئاگرێک بوو هەموو

سووچێکی تەنیەوە، نەوەک هەر بۆتان و سۆران بەڵکوو هەموو لقەکانی گرتەوە؛ کەڵهوڕ کە لقێکی زۆر بتەوی سێ لقەی سۆرانە گەیشتە ئەوێش، لەوێدا ئەوانیش دەستیان دا بە نووسینی پەخشانەوە، ئەوانیش هۆشیان بەتەواوی هاتە سەر ئەوە کە خاوەنی زمانێکی سەربەخۆن کە زمانی کوردییە، ئەبێ بەو شێوە زمانەیان بتوانن شت بنووسن. بەڵێ! هەرچەندە پێشڕەوی وریا بوونەوەیان بۆ نووسینی شێوەی موکری بوو بەڵام ئەو بیرو باوەڕەیان بۆ پەیدا بوو کە شێوەی ئەوانیش یەکێکە لە شێوە سەرەکیەکانی زمانی کوردی و ئەگونجێ بەو شێوەیەش پەخشان بنووسرێ. تا ئەو مێژووە هۆنراو زۆر بووە بەڵام پەخشان بوو کە تیایا بێ بەش بوون، ئەوەیان بۆ دەرکەوت کە پەخشانیش وەکوو هۆنراو بەشی خۆی هەیەو ئەبێ ئەو بەشە بدرێ.

جا نموونە دەقی سەرەوە یەکێکە لەو پەخشانانە کە رۆڵەکانی هەستیان پێی کردو توانییان لە باتی ئەوە کە کارەساتی مێژوو بە زمانی فارسی بنووس، بە زمانی کوردی و بە شێوەی خۆیان بێننە ناوەوە!.

«یدالل‍ەی رەزایی» گێلانی غەرب هێنای کارەساتی رووداوی مێژووی بەینی دوو پادشای سەفاری و سامانی بە وەکوو داستان بگێڕێتەوە و گلەیەک لە بەختی چەواشەی ئەو دووە بکا!. داستانی عەمرو لەیس-ی سەفاری و ئیسماعیل-ی سامانی بەراستی یەکێکە لە ناهەمواربیەکانی گەردوون کە بەرانبەر بەوانە نواندوویە!.

ئێمە هێنانی ئەم دەقەمان لێرەدا بۆ ئەوە نەبووە کە رۆژگار کەتنی بە عەمرو لەیسی سەفاری و ئیسماعیلی سامانی داوە، ئەمەمان مەبەست نییە چونکە ئەم کەتنە وەنەبێ هەر بەوانی دابێت، بەڵکوو بە سوڵتان بایەزید و تەیموری لەنگ-یشی داوە و هی ئەمان زیاتر سەرسام کەرە!. بەڵکوو مەبەستەکەی ئێمە تەنیا نموونە دەقێکی ئەو شێوەیەیە. وەکوو لێی ورد ئەبینەوە وەنەبێ جیاوازیەکەی لەگەڵ شێوەی موکری دا جیاوازیەکی وابێ کە بەگران پیاو لێی تێ بگا. لە راستی دا ئەگەر نووسینی ئیملاکەی لەسەر نووسینی ئیملای فارسی بێ خوێندنەوەکەی بۆ یەکێ کە بەو شێوەیە رانەهاتبێ تۆزێ گرانە، بەڵام کە خرایە سەر ئیملای نووسینی کوردی ئێمڕۆ -وەکوو خراوە- هیچ گرانیەکی تێدانییە، بەڵکوو ئەتوانین بڵێین: لە تاکە تاکەی ئەو وشانەدا کە لەو شێوەیەدا هەن دەوڵەمەندیەکی زیاتر ئەدا بە شێوەی موکری و هەر دووکی بە تەواوی لێک نزیک ئەخاتەوە.

جا بەو بۆنەوە ئێمە ئەتوانین بڵێین: زمانی کوردی لەبەر ئەوە کە لە چەرخەکانی

رابوردوویا بە هیچ جۆر دەستی خزمەتی نەگەیشتۆتێ وخاوەنەکەی پەرت وبڵاو بووەتەوە، واچووەتە دڵمانەوەو وا چوو بوو کە زمانی کوردی شتێکی وا نییەو بۆنی پەرداخیی لێوە نایەت!. لەگەڵ ئەوەشا وا نییە. زمانی کوردی دەوڵەمەندە، بە پێی پێویستی رۆژ بڕوا ناکەم لە سەر هیچ شتێک پەکی بکەوێ، پەک کەوتنەکەی هەر ئەوەیە کە ئەوەیە کە ئەبێ خزمەت بکرێ، ئەمەش کەوتۆتە ئەستۆی رۆڵەکانی خۆیەوە. پیاو خۆی سەری خۆی نەخورێنێ، کەس بۆی ناخورێنێ، ئەگەر بیشی خورێنێ- لەگەڵ ئەوەش کە خرووی ناشکێ- هەر لەبەر مەبەستی خۆیەتی نەوەک لەبەر ئەم!!..

***

هەموو ئەبێ ئەوە بزانین کە دەقی زمانێک- هۆنراو بێ ئەو دەقە یا پەخشان- کۆمەڵە مەعنایەکە کە بکەوێتە ناو قاڵبی وشەوەو بە رستە پاشان بکەوێتە سەر کاغەز. ئێمە لێرەدا گەڕانەکەمان بۆ پەخشانە، زمانەکەمان داوای ئەو پەخشانانەمان لێی ئەکا کە تا ئێستە هەبوون و بە گوێ نەدان زۆریشیان لە ناو چوون. کوردەکە بەتەنگیەوە بوو بێ یا نەبوو بێ گەلێکیان نەماونەتەوە، ئێمە بۆ نموونە بە ئەندازەی دەسەڵات لێیان کۆ ئەکەینەوەو لەم شوێنەدا ئەیانخەینە بەرچاو.

وەکوو ئەمە هەیە ئەبێ ئەوەش بزانین: کە کوردی ئێمە- وەکوو زۆرتر لە نەتەوەکانی رۆژهەڵات- دوور بوون لە زمانەکانی ئەورووپاییەوە، ئێستە وا وردە وردە روومان کردۆتە ئەو دەروازەیە کە جاروبار پێیێک بخەینە ئەو دیوی دەروازەکەوەو بە گۆشەیەکی چاو ترووسکەیەک لەبیر باوەڕی ئەو زمانانەش بەدی بکەین. ئەمە بۆ ئێمەی کورد فرمانێکی گرانە، چونکە نزیک بوونەوە لە زمانەکانی رۆژاوا هەموو جۆرە دەرفەتێکی ئەوێ، ئێمە ئەو دەرفەتەمان زۆر کەم بۆ رێ کەوتووە، ئەگەر بە دەگمەنیش رێ کەوێ هەر ئەبێ لە کونی دەرزیەوە سەیر بکەین و بەڵکوو بە چرای رۆنگەرچەکەوە بیدۆزینەوە!.

ئەوەندە هەیە یەکێکی وەکوو من کە کوردێکم دڵم بەوە خۆشە کە مادام چەند کەسێکمان تێدا پەیدا بوو بگەن بە زمانەکانی ئاورووپا بێ گومان لەم چەند کەسەوە ئەتەنێتەوە بۆ هەزاران کەسمان.

لەو کەسانە یەکێکیان «بابە عەلی» شێخ مەحمودی حەفیدە کەبۆی لوا لە نووسینێکی «جون ستیوار مل»ی ئینگلیزییەوە ئەو دەقەمان بە زمانی کوردی بۆ دروست بکا. مەبەستەکە ئەوەیە کە زمانەکەمان وەکوو چۆن لە زادەی فیکری خۆی پەخشان پێکەوە

ئەنێ، لە وەرگێڕانیش لە زمانێکی ئەورووپییەوە وا خەریکە پێکیەوە ئەنێ. ئەم دەقە دوور نییە ئەگەر خاوەنەکەی پەخشانێکی لە فیکرو زمانی خۆی دروست بکردایە، لام وایە ڕێختی عیبارەتەکەی گەلێ بەهێزتر ئەبوو. بەڵام لێرەدا یەکەم؛ پەخشانێکی کوردی-مان-کە لەزمانێکی بێگانەوە کراوە بە کوردی- کەوتە بەر دەستمان. دووەم وەکوو ئاگادار بووغان بەسەر ناوچەی بیرو باوەڕی خۆمانا پێویستە بەو جۆرەش پێویستە ئاگادار بین بە سەر ناوچەی بیرو باوەڕی گەورە پیاوێکی بێگانەش کەلەناو نەتەوەیەکی وەکوو ئنگلیزادا هەڵکەوتووە. کەواتە دەقی ئەم پەخشانە لەدوو لاوە سوودی بە ئێمە گەیاند.

***

هەر بۆ دەقێکی پەخشان کە لە زمانی ئینگلیزییەوە هاتبێتە سەر زمانی کوردی ئەم پارچەیەی خوارەوەیە کە «گەلاوێژ»ی ژمارە «٥، ٦»ی سالی «٢» -١٩٤١ لەژێر ناوی: «کە نەوت و خەڵووز بڕایەوە»دا خستوویەتە بەردەستمان و ئەڵێ:

(لەم سەردەمی ماکینەیەدا نەوت و خەڵووز نرخێکی تا بلێیت زۆریان هەیە بۆ پێشکەوتن، بۆیە کز بوونی خێرای ڕێژوو نەوتی ژێر زەمین ترسێکی گەورەیە لە ڕێی شارستانێتیدا، لەبەر ئەمە زانایان هەر لە ئێستەوە خەریکی چار بۆ دۆزینەوەین.

وەکوو دانراوە بە راوێژ؛ سووتەمەنی نەوتی دنیا بەشی تا «٥٠» سالی تر ئەکا، هەروەها خەڵووزیش ئینجا بەشی سەد سالی تر بکات. بەنیازی دۆزینەوەی سووتەمەنیەکی تر کە لە بڕێتی نەوت و ڕێژو بەکار بهێنرێت گەلێ تەجروبەی گەورە گەورە کراوەو نزیکی «٢٠٠» ملیۆن پاوەن دانراوە لە ئەمەریکا کەلەم ڕێیەدا سەرف بکرێت.

میستەر هانری فورد کە خاوەنی فابریقەکانی ئوتۆمۆبێلی «فورد»ی بەناوبانگە، یەکێکە لە یاریدەدەرە هەرە بەکارو بە پەرۆشەکانی ئەم هەوڵە، لە شاری «دیترۆیت» لابراتوری «جێ تاقی کردنەوەیەکی» گەورەی لای یەکێ لە فابریقەی ئوتۆمۆبێلەکانیەوە کردۆتەوە بۆ ئەم نیازە. بەشێکی زۆری ئەم هەوڵە بۆ ئەوە ئەدرێت کە شتێکی وا بدۆزرێتەوە جێی نەوت «Petrol» بگرێت و لەم ڕێیەدا هەنگاوی گەورە گەورە هاوێژراوە. ئەو کیمیا گەرانەی لەگەڵ ئەم ئیشە خەریکن بۆیان دەرکەوتووە کە تۆی لۆبیا «Soyabeam» ئەشێ ببێ بەسەرچاوەیەکی زۆر بایەخدار بۆ سووتەمەنی دوا ڕۆژ، چونکە ئەتوانرێ ماددەیەکی شلی وای لێ دەربهێنرێت کە بۆ ماکینە هەڵسووڕاندن جێی پەترۆڵ

بگرێت.

میستەر چارلس کە خاوەنی کارخانەی ئوتۆمۆبێلی «جەنەرال موتورس»ە ئەویش لابراتوریبیەکی داناوە بۆ ئەم چەشنە تاقیکردنەوانە، بەڵام ئەم کە لێی بپرسی نیازت چییە؟ ئەڵێ: «ئەمەوێ بزانم چۆن گیا سەوز ئەبێ؟. هەر ئەوەندەو بەس!». رەنگە زۆر کەس ئەم وەرامە زۆر لە باسی بەدووی سووتەمەنیەکی ترا گەڕان بە دوور بزانن، کەچی وانییە، چونکە ئەگەر توانرا ئەمە بدۆزرێتەوە کە گیا بۆ چ و چۆن سەوز ئەبێت ئەوسا وەرامی ئەو پرسیارە چەند سەد ساڵییە ئەدرێتەوە کە زانایان سەریان لێی سوڕ ماوە کەوا نەباتات چۆن هەتاو ئەمژێت و چۆن لە خۆیا ئەیهەڵێتەوە «عەماری ئەکات». وە ئەوسا گەورەترین سەرچاوە ئەدۆزێتەوە کە ئەویش «خۆرە».

«لەئنگلیزییەوە»).

دەقی ئەم پەخشانە هیچ نەبێ ئەوەمان پیشان ئەدا کە ئەگەر ئەمە لەزمانێکی رۆژاوایی وەکوو ئینگلیزییەوە نەخرایەتە سەر زمانی کوردی، ئێمە بە هیچ جۆر ئاگامان لەو بابەتە زانیارییە نەدەبوو کەوا عالەمی مەکینەدارەکانی گێژ کردووە بۆ ئەوە چارەسەرێکی پاشەرۆژی خۆیان بکەن!.

ئەمە ئەوەمان پیشان ئەدا کە دنیا بەتەواوی لە پێشکەوتنایە؛ لە بابەتی دەست، مێشک ئیش ئەکا؛ مێشک مەکینەی هێنایە ناوەوە. سەر دەمەکانی پێشووتر گەلێ لەم مەکینانە بە خەڵووزی بەرد ئیشیان ئەکرد. وڵاتانی خاوەن مەکینە کەوتنە سەر ئەوە کە ئەم شەپۆلە بە «رەژوو» بەری ناگیرێ، هاتن نەوتیان دۆزیەوەو بەکاریان هێنا بۆ سووڕانی چەرخی مەکینەکان، رەژووەکەش هەر ئیشی خۆی ئەکرد، بەڵام سێڵاوی چەرخی مەکینە لەوزە دەرچوو؛ ئەو ترسە پەیدا بوو کەرۆژێک دێتە پێشەوە نەوت-یش ئەو ئەرکەی پێوە بەرێ نابرێ و ئەوان بە دەستە پاچەیی ئەمێننەوە!. کەوتنە سەر ئەوە کە بەڵکوو شتێک بدۆزنەوە ئەگەر نەوت-یش بڕایەوە ئەوان مەکینەکانی خۆیان هەر بخەنە گەڕ، وە بەڵکوو ئەبێ شتێک بێت کە هەرگیز لە دوایی هاتن نەیەت، با مەکینەکانیش رۆژ بەرۆژ زیاتر سنگ بۆ پێشەوە بەرن. ئەوەش کەئەم ئامانجەی پێ دروستببێ لە تیشکی رۆژ بەولاوە هیچی تر نییە!. ئادەمیزاد جانەوەرە کەوتە سەر ئەم بیرە، ئاخرەکەی هەر ئەیگاتێ!.

ئەم دەقە بوو بە سامانێکی بە بایەخ بۆ پەخشانی زمانی کوردی، ئەگەر وەرگێڕان نەبوایە ئێمە ئەم جۆرە رێختەمان نە ئەکەوتە بەردەست. بە تایبەتی روخسارو ناوەرۆکی

روو بە رووی یەک وەستاونەتەوەو هەر دووکیان دەنگیان کردووە بەیەک بۆ دروستکردنی مەعنا لە پەخشانێکی کوردیدا.

ئەبێ ئەوەش بڵێین: کە خاوەنی ئینگلیزییەکە ئەڵێ نەوت تا پەنجا ساڵێکی تر بەش ئەکا و لەوە دوا دوایی دێت. ئەوا ئێستە پەنجا ساڵەکە تەنگی بە دوایی هاتن هەڵچنی، کەچی نەوت و نەوت ویستەکان تازە کڵاشە ئەکەن!. ئێمە چیمان داوە لەم قسەیە؟. مەبەستەکەی ئێمە هاتە دی؛ کە کورد بە وەرگێڕانی بابەتێکی زمانی ئینگلیزی پەخشانێکی نوێ لە زمانەکەی خۆیا پێکهێنا، ئەگینا خوای ئەکرد نەوت ڕۆژی زووتر دوایی ئەهات، چونکە بەدبەختی کورد لەنەوتەوە بوو، کاتێ کە نەوتی بۆ پەیدا بوو ئەبێ هەزار خۆزگە بۆ ئەو ڕۆژەی بخوازێ کە چۆڕێکی نەبوو!. کە نەوت لە وڵاتەکەیا پەیدا بوو کوردەکە کرا بەهەلووکی قەڵەمەرداری!!.

* * *

وێنەیەکی تر لە پەخشانێکی ڕۆژاوایی کە وەرگێڕرابێتە سەر زمانی کوردی ئەم چیرۆکەی «هانس ئەندرسن»ە کە یەکێکە لە ئەدیبە گەورەکانی «دانیمارک» و لە «١٨٧٥»ی میلادی دا لە «کۆپنهاگن» مردووە. ئەم نموونەیەی خوارەوە زانا «ناجی عباس» خستوویەتە سەر زمانی کوردی و لە «گەلاوێژ»ی ژمارە «٢»ی ساڵی «٤»ی - ١٩٤٣-دا بڵاوی کردۆتەوە و ئەڵێ:

(دایکێک بە چاوی پڕ فرمێسک و دڵی پڕ غەمەوە بە دیار منداڵە نەخۆشەکەیەوە شەوی ئەبردە سەر و بە هۆی ئەوەوە کە لە دڵی گەڕا کە کوڕەکەی شتێکی بە سەر دێ، هەناسەی ساردی هەڵئەکێشاو وەک بارانی پەڵە ئاو بە چاویا ئەهاتە خوارەوێ- لەو عانەدا پیرەمیردێکی ریش سپیی چەماوە بە گۆچانێکەوە سەری کرد بەماڵا، لە سەرمانا چۆقەی دانی ئەهات، وەک پێچە کلوو بەفر بە باوە ئەباری.

دایکە کە چاوی بەم پیرەمێردە کەوت بەزەیی پیا هات، وە کە دی کوڕەکەی بێ دەنگ بووە ئاگرێکی بۆ کردەوە، کابراش لە نزیک جۆلانەی منداڵە نەخۆشەکەوە چوار مەشقی دانیشت و کەوتە راژەنی، دایکیشی لە سەر کورسیەک بە ماتی دانیشت و چاوی بڕیە کۆرپەکەی، وە جار جار لە بەر خۆیەوە دەستی ئەکرد بە گریان. لە کابرای پرسی: «تۆ بڵێی خوا بەزەیی پیاما بێ و ئەم کزەی جەرگەم لێ نەسێنێ؟. کابراش بە بێ دەنگیەوە سەرێکی باداو دایکە بۆی ساغ نەبووەوە مەبەستی لەم سەر بادانە مانیەتی یا مردنی. حاڵ

وایە ئەم کابرایە خۆی فریشتەی مەرگ بوو!. دایکە سەری شۆڕ کردو فرمێسکی گەرم بە سەر ڕوومەتیا هاتە خوارێ، لەگەڵ ئەمەشدا هەستی بە ماندویەتیەکی زۆر ئەکرد خەو ئەیبردەوە چونکە سێ شەوو سێ ڕۆژ بوو خەو نەچوو بووە چاوی. لەپڕ ڕاپەڕی و لە سەرمانا مووچڕکی پیا ئەهات. کە بە دەورو پشتی خۆیا ڕوانی نە پیرەمێرد و نە کوڕەکەی هیچکامیان لە شوێنی خۆیانا نەما بوون!. کەوتە هاوارو گریان، وە لە ژوور سەری منداڵەکەوە پەندۆڵی سەعاتەکە ئەهات و ئەچوو، ئەویش لە پڕ لە ئیش وەستاو کەوتە خوارێ!. دایکە دڵ سووتاوەکە بە پەشووکاوی ڕایکردە دەرەوەو ئەیقریژان ئەیوت: «کوڕەکەم.»..، لەولای ماڵی خۆیانەوە چاوی بە ژنێکی رەشپووش کەوت لە ناو بەفرەکەدا هەنگاوی ئەنا، وەرامی دایەوە وتی: «ئێستە دیم فریشتەی مەرگ لە ژوورەکەت هاتە دەرێ، منداڵەکەتی بە باوەشەوە بوو تیژ تێ پەڕی و بەتەما مەبە جارێکی تر بگەڕێتەوە»، دایکە کەوتە پاڕانەوە و لالانەوە لێی وتی: «توخوا پێم بڵێ ڕووی کردە چ شوێنێک تا دوای کەوم»..، ژنە جل رەشەکە وەرامی دایەوە وتی: «شوێنەکەی نازانم، بەڵام پێت ناڵێم تا هەموو ئەو گۆرانیانەم بۆ نەڵێی کە بۆ کوڕەکەت ئەوت، چونکە من شەوم و حەز بەم چەشنە گۆرانییانە ئەکەم، بارەها گوێم لە دەنگت بووەو بە مست فرمێسکم هەڵڕشتووە.»... دایکیش وتی: «هەموویت بۆ ئەڵێم و هیچی ناپەڕێنم، دەستم داوێنت ڕاگیرم مەکە، جارێ وازم لێ بێنە با شوێن فریشتەی مەرگ بکەوم و کۆرپەکەمی لێ بسێنمەوە.»..

ژنەکە گوێی نەدایە ئەم پاڕانەوەیە و هەر سەری بۆ با ئەدا. دایکە ناچار دەستی کرد بە گۆرانی و بە دەم گۆرانییەوە دەسی ئەگلۆفت و تالێ بووەوە فرمێسک لە چاوی نەبڕا. کە ژنە دیی خەریکە ماندوو ببێ وتی: «ئەم کۆڵانە بگرەو بە لای ڕاست بڕۆ تا ئەگەیتە دار تووەکان، فریشتەی مردن بە منداڵەکەتەوە ڕووی کردە ئەوێ.»، دایکە کە گەیشتە ئەوێ چەند ڕێی یەکی دی کە هەر یەکە ڕوو ئەکاتە شوێنێک، واقی وڕما نەیزانی کامیان بگرێ. لە نزیک تووترکێکەوە وەستا، نە گوڵی پێوە مابوو نە گەڵا، چونکە چلەی زستان بوو بەفر بە سەر چڵەکانیەوە وەستا بوو. دایکە لە تووترکی پرسی وتی: «توخوا فریشتەی مەرگ بەلای تۆدا تێپەڕ نەبو؟. کوڕەکەمی بە باوەشەوە بووبێ»..، تووترکە دڕکاویەکە وەرامی دایەوە وتی: «بەڵێ دیم، بەڵام پێت ناڵێم بە کوێ دا ڕۆیشت تا نەمگریتە باوەش و گەرمم نەکەیتەوە، چونکە سەرما کارێکی خراپی پێ کردووم.»، دایکە ناچار باوەشی بە تووترکدا کرد و

بە خۆیەوە نووسان، تا کلوو بەفرەکانی سەری توانەوەو لە زۆر شوێنەوە درک لە لەشی چەقی و هێنایە خوێن و دارەکە خۆی بە زەبری گەرمیی دڵی ئەم دایکە دڵسووتاوە گەڵای سەوزو جوانی دەرکرد و ڕێی پیشاندا، ڕێگاکەی گرتە بەر تا گەیشتە کەناری گۆلێکی گەورە، تا چاو بڕ بکا پان و چ بەلەم، یا کەشتیەکی بە سەریەوە نەدی و سەرما ڕووەکەی نەبەستبوو تا بتوانێ بە سەریا بڕوا و لەبەر قووڵیشی نەیوێرا لێی بدا، وە بۆ ئەوەی کۆرپەکەی دەست بکەوێتەوە ناچار بوو بە پەڕینەوە لێی. دایکی بەسەزمان لەپەو ڕوو خۆی دا بە زەویدا بەو نیازە کە بکەوێتە خواردنەوەی تا چۆڕی لێ ئەبڕی!. و لە داخی کوڕەکەی لە بیری چووبووەوە کە ئەمە لە تەوانای تەنیا کەسێکدا نییە.

گوڵ هاتە زمان وتی: «خەیاڵت خاوە، چاکتر ئەوەیە هەردووکمان لە سەر شتیک ڕێک بکەوین، من زۆر حەز بە کۆکردنەوەی مرواری ئەکەم و ئەوەتی هەم لە چاوی تۆ بریقەدارتر و گەشترم نەدیوە، بێتو ئەم دوو مرواریەتم بدەیتێ هەڵتئەگرم و ئەتگەیینمە ئەو باخە گەورەیە کە فریشتەی مەرگ دارو گوڵەکانی تیا پەروەردە ئەکاو هەر یەکە لەو دارو گوڵانە گیانی ئادەمیزادێکە». دایکە بێ چارەکە وتی: «بەتەنگ هیچمەوە نیم و هەردوو شتێک بەخت ئەکەم هەر بۆ ئەوەی بگەم بە کوڕەکەم».، کەوتە گریان و فرمێسک هەڵڕشتن تا هەردوو گلێنەی چاوی کەوتنە گۆلەکەوەو بوون بە دوو مرواری پرشنگدار، گۆلەکەش وەک هەڵۆ قۆستنیەوەو دایکەی بە بێ گرێ پەڕانەوە ئەو بەر بۆ ئەو کۆشکە گەورەیە کە لە گوێ ئاوەکە چوو بووە ئاسمان هەر چەندی کرد بۆی ساغ نەبووەوە کە ئەم کۆشکە بەدەستی دەستکردی ئادەمیزادە یا خوا کرد، وە بە قوڵپی گریانەوە لە کۆشکەکەی پرسی: «فریشتەی مەرگ لە کوێ بێنم تا لێی بپاڕێمەوەو کوڕەکەم بداتەوە دەست»، لە پڕ پیرێژنێکی کۆماوە، کە لە ناو گوڵەکانا پاسەوانیی دارو گوڵەکانی پێی سپاردبوو وەرامی دایەوە وتی: «تازە کوڕەکەت دەست ناکەوێتەوە، تۆ چۆن خۆت گەیانە ئێرەو کێ گەیانتی؟»، دایکە وتی: «خوای گەورە منی گەیانە ئێرە، داپیرە گیان توخوا ئەگەر پێم نەڵێی کوا کۆرپەکەم؟».

داپیرە وتی: «نازانم و لام وایە تۆ نابینایت، ئەمشەو دارو گوڵێکی زۆر وشک بوون و وەریون، فریشتەی مەرگ چووە بیانچنێتەوە، ئەبێ بزانی هەر کەسێک دار یا گوڵێکی بۆ دانراوە، ئەمانە هەر چەندە وەک دارو گوڵی ترن بەڵام دەماریا لێ ئەداو بێ گومان تۆ بە تاقیکردنەوەی لێ دانی دەماری یەکێ لەم گوڵانەدا ئەتوانی کوڕەکەی خۆت بدۆزیتەوە بەڵام چیم پێ ئەبەخشیت ئەگەر

فێرت بکەم دوای ئەمە چی پێویستە بیکەی؟». ، دایکە بە کزیەوە وتی: «هیچ شک نابەم پێشکەشتی بکەم بەڵام ئارەزووی چی ئەکەی و لە کوێیە پێم بڵێ تا ئەو پەڕی زەمینت بۆ بچم» ، داپیرە وەرامی دایەوە وتی: «ئەم کردەوەی تۆیە بەکەڵکی من نایەت، ئەگەر ئەتەوێ چاکەم بدەیتەوە قژە جوان و رەشو درێژەکەتم بدەرێ، زۆرم حەز لێ کردووە، لە جیاتی ئەوە منیش قژە سپیەکەی خۆمت ئەدەمێ لە نەبوو باشترە»..

....).

ئەمە نموونەیەک بوو بۆ ئەوە کە کورد لە فیکرەی رۆژاواییێکەوە دەقێکی پەخشانی لە زمانی کوردیدا هێناوەتە بەرهەم، ئاگادارییەکە بۆ خوێنەرانی پەخشان کوردی کە رۆژاواییەک چۆن چووەتە ناو گۆمی خەیاڵاتەوەو چۆن پەخشانی لە زمانی خۆیا بە چیرۆک دروستکردووە؟.

رۆژهەڵاتییەکی وەکوو کورد کە پەخشان پێکەوە ئەنێ لە زادەی ناوچەکەی خۆیەوە دروستی ئەکا، دوور نییە ئەو جۆرە فیکرەیە کە رۆژاواییەکە بەپێی ناوچەکەی خۆی کردوویەتەوە، رۆژهەڵاتییەکە ئەو فیکرەیە نەکاتەوە، چونکە چەنبەری ناوچەکەی ئەم جیایە لەهی ئەو ، ئەوەندە هەیە ناوەڕۆکی پەخشان ئەڵەمانییەکە بەهۆی ئەم وەرگێڕانەوە روخساری پەخشانێکی کوردی بۆ هێناوینەتە ناوەوە.

وەکوو ئەمە هەیە ئەتوانین ئەوەش بڵێین کە ئەم ناوەڕۆکە ئەگەر هەر لە کوردیدا بوایەت و نووسەری کوردییە خۆی دروستی بکردایە لەوانە بوو دارشتنی روخسارەکەی بە هێزتر ئەبوو، چونکە لە هەندێ شوێنیا ئەگەر عیبارەت بەتەواوی لە چەشەی کوردییەوە دروست ببوایە لەوانە بوو بە برشتترو دارشتنەکەی بە هێزتر ئەبوو!. لەگەڵ ئەوەشا ئێمە دەقێکی پەخشانی کوردی-کە لە وەرگێڕانی زمانێکی ئەوروپییەوە- کەوتۆتە ناو سامانی پەخشانەکانمان ئەمە ئەوەی تێ گەیاندین کە کورد خەریکە ئەو دەسەڵاتە پەیدا ئەکا؛ چۆن لە بابەت و دیمەنا دەستی داوەتە پەخشان بەو جۆرەش ئەتوانێ لە زمانانی ترەوە چەشنی دیمەنی پەخشانی کوردی دروست بکا، ئەمە پێشکەوتنێکە بۆ زمانی کوردی، چونکە هەتا دەوروبەری ئەم مێژوانە کورد ئەگەر پیشەی وەرگێڕانی بکردایە هەر لە زمانەکانی دراوسێ خۆیەوە بوو، ئێستە پەلی هاویشت بۆ ئەورووپاو بۆ ئەو شوێنانە کە مەگەر بە بیستن بمانبیستایە کە ئەیانوت فەرەنگستان.

دیسان لەم دەقەدا هەندێ وشەی ناوچەیەکی تایبەتی کوردەواریمان ئەکەوێتە بەرچاو

ئەگەر وەرگێڕ ئەم وەرگێڕانەی نەکردایە لەوانە بوو ئەو جۆرە وشانەی بۆ نەهاتایە لە کاتێکا کە نووسینەکەی نووسینێک بوایە کە لە ناوجەرگەی زادەی فیکری وڵاتەکەوە هەڵقوڵابایە.

***

ساڵەکانی «١٩٤٠-١٩٥٠»شێوەی پەخشانەکەی -چ وەرگێڕان لە زمانێکی بێگانەی دوورەوە، چ پەخشانی زادەی زمانەکە خۆی- بە ئاشکرا بۆمان روون ئەکاتەوە کە شێوەکەی جیاوازیەکی تەواوی هەیە لە هی پێش و پاش ئەم مێژووە.

بە وێنە «طاهر هاشمی» دەوڵەتاوایی لە ژمارە «١١»ی ساڵی «٤»ی گەلاوێژ -١٩٤٣-لەژێرناوی «شێر لە بێشە هاتە دەر»دا پەخشانێکمان ئەخاتە بەر دەست و ئەڵێ:

(یەکێ لە عەواملی بەدبەختی و رۆژرەشی بۆ میللەتێک قەبووڵی عەقایدی فاسدەی برێ کەسانی ئەوتەوە کە زمانیان هیچ کاتێک بە چاکە ناگەرێت، وە لە هەموو کاتێکی تایبەتیدا بە وتنی «زەرب لمەسەلە»یا گێڕانەوەی سەر گوزەشتەیەک مەنوییات و مەراماتی زۆر پیس و ماڵ وێرانکەری، خۆیان تەزریق ئەکەنە هاو خوێنەکانیان، وە بەم جۆرە هەزاران کوڕو کچی تازە پێ گەیشتوو، هەزاران پیاو و ژنی کار لێی هاتوو؛ ئەو کوڕو کچانەی کە چەندین ئومێدمان پێیان هەیە، ئەو ژن و پیاوانەی کە بە تەمای سەمەریانین، لە رێ دەر ئەکەن!. دەروو بە خراپەیان ئەدەن!.. مەسەلا کوڕەیان ئەبینن کە لەبەر منداڵی و نەفامی، ماددەی موستەعددی ئەوەیە کە لەگەڵ باوکیا ناسازگار بێت!. لێی گلێر ئەبنەوە، دەمی بۆ ئەتەقێنن، شەراب و کەبابی موفتی ئەخۆن، هەرچێ شتێکی هەبێ لە دەستی ئەسێنن، لە پاشا کە ئەیانەوێ جەزای چاکەی بدەنەوە، بە زمانێکی، گەلێ بۆ دوژمنی کردن لەگەڵ باوکیا هەڵی ئەنێن، کار ئەمەندە قووڵ ئەکەنەوە کە کوڕە قسەی سووک لە رووی باوکیا بکات، وە بەبێ ئەمری باوکی دەس بنێتە ماڵ و دەوڵەوت هەمووی لە بەین ببات. جا بەمە دڵخۆشی ئەدەنەوەو ئەڵێن: «شێر لە بێشە هاتە دەر چ نێر چ مێنگە!»..، کابراش ئیتر بیر ناکاتەوە بڵێ: ئەمانە ئابڕۆ، ئیعتبار، حەیسییەت و شەرەفی منیان بەرباد کردووە، بۆ چ بکەومە شوێنی قەولیان؟. بۆ چ ئەبێ کاری خۆم نەکەمەوە؟!

ئەفسووس ئەخۆم کە چەند سەد هەزار ساڵ لە عومری میللەتی کورد ئەچێت، وە هەموو بەم دەردە گیرۆدەن و یەکێکیان تێنەکۆشاون بۆ لە بەین هەڵگرتنی ئەم ئەساسە پیسە، ئەم ئەسڵە تاریکە، ئەم رەسمە قەبێحە. هەر کوڕەو لە سەر کوێخایی چوار ماڵی لات و لووت باوکی خۆی ئەتاسێنێ، وەهەر باوکەو

لەسەر چوار کوت جلە شڕی چەپاوی سەری کوڕی خۆی ئەقێنێ!. کاتێکیش لە کردەوە پەشیمان ئەبینەوە کارێکی وا ئەکەن کە لە کارە پێشووەکەیان هەزار جار خراپترە!. دوور بۆی نەچین؛ سەدو پەنجا ساڵ لەمەوپێش «ئامان الله خانی» والی کوردوستان- خوای لێی رازی بێ- چاوی میللەتی کورد بوو، لە عەسری خۆیا بە یەکەم پیاوی کورد ناوی ئەبریا. ئەم والییە گەورە کوڕێکی ئەبێ چ کوڕ؟. لاوێکی زۆر ئازاو لایق شمشێر وەشێن، ناوی «محمد حسن» خان ئەبێت، پاش گەورە بوون و پێ گەیشتنی، جەماعەتێ لە خێر بەزمانا نەهاتووە نمەک بە حەرامەکانی مەعاشخۆری والی لێی کۆ ئەبنەوە، وە ئەخوێنن بە سەریاو لە مەعنای: «شێر لە بێشە هاتەدەرێ تێی ئەگەیەنن کار گەیشتە جێیێکی وا کە «محمد حسن» خان لەناو عەشایری کوردوستانا کەوتە تەبلیغاتەوە، وە زۆر لە خراپەو زوڵمی باوکی دوی، تا دڵی چەند سەر کردەئێکی بە دەست هێنا، وە بەم جۆرە ئێل و ئۆماخێکی بۆ خۆی کۆکردەوە، وە لەگەڵ باوکیا ئامادەی جەنگ و پەیکار بوو!. فیتنەی «محمد حسن» خان لە کوردوستانا شۆرەتی پەیدا کرد، چپو کوڕ لە هەموو پاڵ دیوارێکا دەس پێ کرا، دڵسۆزەکانی نیشتمانپەروەر لە خوا ئەپاڕیانەوە کە ئەم باوک و فەرزەندە نەبێ بە شەڕیان، وە خاکی کوردوستان لە لاوە شیر وەشێنەکان خاڵی نەبێت. خەیر! دوعای کەس گیرا نەبوو، وە والییان لە کردەوەی «محمد حسن» خان ئاگادار کرد. جا، والی-ش کە ئەمەی بیست لە شکرێکی زۆر گەورەی کۆکردەوە، وە لەگەڵ کوڕە نەوجوانە دلاوەرەکەی خۆیا ئیعلانی شەڕی دا، وە لە بلووکی «روانسەر» لە دێکەدەی «تەم تەم»دا جەنگ دەس پێ کرا، جوانی جگەر گۆشەی والی و وەلی عەهدی کوردوستان یەعنی «محمد حسن» خان لەو شەڕەدا بەدەست لەشکریانی باوکی کوژرا و جەرگی باوکی سووتاند!.

والی پاش بەینێک لە کردەوە پەشیمان ئەبێتەوە و کوژرانی کوڕی نەوجوان و دلاوەری ئاگر بەر ئەداتە جەرگ و هەناوی!. وەقرەی لێ ئەبڕێ ئارامی نامێنێت، هەرچی تەقەلا ئەدات ناتوانێ ددان بگرێ بە جەرگی خۆیا، شێت و شەیدای کوژرانی کوڕە لاوەکەی ئەبێت، بۆ تەسەللی خاتری پڕ زام و زووخی خۆی هەڵئەسێ چی ئەکات؟ تەواوی سەرکردەکانی تابعی خۆی کۆ ئەکاتەوەو لە جێ گەیەکا حەوزو فوارەی ئەبێ دەعوەتیان ئەکات، قسە بە قسەو باس بە باس کوتوپڕ لە بەینی قسە کردنا لێیان ئەپرسێ ئەڵێ: «نازانن قوڵە قوڵی ئەم فوارەیە چی ئەڵێت؟!». هەموو سەرداران دڵیان دێتە لەرزەو عەرز ئەکەن: «نەخەیر قوربان»، ئەڵێ: «ئەم فوارەیە بە دەنگێکی مەحزوون و دڵسۆزانە

ڕۆڵە ڕۆ ئەکات!»..، سەر کردەکان کە ئەمە ئەبێن شەستیان لێ باخەبەر ئەبێ و ددانی حەیات ئەکەنن!. ماحەسەڵ والی بەجورمی ئەمەی کەئەم سەردارانە بۆچ نەبوون بە ناوبژیکەری بەینی ئەم باوک و فەرزەندە، چەند کەسێکیان لێ ئەکوژێ و چەند کەسێکیشیان لێ لووت و گوێ ئەکات!. بەڵام ئەوانەی کە مەعنای «شێر لە بێشە هاتەدەر» تەڵقین ئەکەنە دڵی والی زادەوە بەبێ وەی دەرئەچن!. جا تماشاکەن پیاوێکی وەکوو والی ئەوە کردەوەیە، ئەوەش پەشیمانیەتی، ئەبێ کەسانی تر چۆن بن؟!. ئەمە راجع بە پیاوەکانمان بوو، با راجع بە ژنەکانیشمان سەر گوزەشتەئێک بگێڕینەوە:

لە چل و شەش ساڵ لەمەوپێشدا «صحبت الله خانی» کولیائی ئەمری خوای بەجێ هێنا، تاقە کچێکی بوو؛ عەفیفە، وەجیهە، باکەماڵ، بە تەواوی مەعنا کچە کورد، ناوی «جهان ئارا خانم» بوو. «حیدر علی خان»ی برای «صحبت الله خان» ئەم کچە مارە ئەکات بۆ کوڕی گەورەی خۆی، کە پاش بەینێک ئەمرێت، وەجهان ئارا خانم بێوەژن ئەکەوێ، مارەی ئەکات بۆ کوڕی دووەمی، ئەویش ئەمرێت، ئەیەوێ مارەی بکا بۆ کوڕی سێیەمی. ئەمجار جهان ئاراخانم ئەکەوێتە لەجاجەتێکی زۆر غەریبەوە. کار گەیشتە جێگەیەکی وا، کە جهان ئارا خانم دەستی کرد بە سەربەستی بەڵام لە نهایەتی عیففەت و شەرافەتدا. لە باوکم بیست فەرمووی: لە سەید نەجەفعەلی کرماشانی کتێب خوێنو مولازمی ئەو خانمەم بیست کە ئەیگێڕایەوە ئەیوت:

«جهان ئاراخانم ژنێ بوو کەڵەگەت، شیرین و با جەماڵ، زیباو خوش ئەندام، باعیسمەت و مەردانە، ساحیب سام و شکۆە. تەختێکی بوو لە چێوی ئابنۆس خاتەم کاری کراو، کە بیکردایەتە سەر تەختی خۆی بە شیرینی جەماڵ و سەرو شخڵی جەواهر بەندو رەشادەتی ئەندامیا عەقڵی هەموو پیاوێکی حەیران ئەکردو شەوکەتی شاهیی لێ بوو. شەش حەو نەفەر کەنیزەکی سازندەو نەوازندەی بوو. زرووف و ئالاتی بادە پەیمانی مەجلسی هەمووی لە زێڕو زیو دروستکرابوو. جا لە ئەسنای بەزم و بادە نۆشیندا منی لە سەر ئەسکەملێک دا ئەناو کتێبی «خورشید و خەرامانم» بۆ ئەخوێند وەوە- ئەم سەیدە زۆر زۆر دەنگ خۆش بوو - هەرچێ ئەو کتێبەم ئەخوێندو سەیری ئوبەهەت و جەماڵی ئەو ژنەم ئەکرد وام ئەزانی ئێستە لە مەجلسی خەرامانی چینا دانیشتوم وە جهان ئارا خانم عەینی خەرامانە!».

ماحەسەڵ ئەم ژنە بە ناوبانگە لەگەڵ مامیا بەینیان تێکچوو، وە لە رقی مامیا لەگەڵ «شاهزادە مەلک قاسم میرزا»ی کوڕی «عمادالدولە»ی قاجار

حاکمی کرماشاندا کەوتە موخابەرە، وە شووی پێ کرد. مامی هەرچەند لێی لالّیاوە وتی: شوو بە هەر کەس لە خەوانینی کولیائی ئەکەی موبارەکە، خۆم حازرم بۆ هەموو تەدارەکاتێکت. نەی بیست، تا وەختێ کە مەلک قاسم میرزا هەزار سواری موسەللەحی بە تەواوی ئەعیان و ئەشراف و عولەمای کرماشانەوە ناردە برازاوا کە جهان ئارای بۆ ببەن. حەیدەر عەلی خان کە ئەمەی بیست ئەتوت کەژێکیان دا بەسەریا!. هەڵساو رۆیە لای جهان ئارا خانم، لالّەو پالّەیەکی زۆری لێی کرد، وتی: ئیستەش لە کەلی شەیتان دابەزەو بکە بە وەکیل تا نکاحەکەت فەسخ بکەمەوە، ئەگەر بە قەولّم نەکەی ئەتکوژم، فایدەی نەبوو، بە واستەی ئەوە کە مەعنای «شێر لە بێشە هاتە دەر» لە دلّیا کاری کرد بوو، بە زمانی خۆیان جوابی مامی دایەوە وتی: «مەمووگیان!. ئەگەر بیشم کوشیت، من شووی کردمە و کار لەکار گوزەشتیە، ئیرەنگە دی لە قەول خۆم پەشیمان نیەوم». تائەمەی وت حەیدەر عەلی خان تەقەقە لە دەستیەوە هات بە سەر تەختە ئابنۆسەکەی خۆیەوە کوشتی!. وە بەم جۆرە چرائیکی رووناکی کوژرانەوە!.

جا ئەم هەموو بکێش بکێش و خوێنی ناحەق رژاندنە هی چییە؟، هی تەءسیری مەعنای چوار کەلیمەی وەکوو شێر لە بێشە هاتە دەرە!).

دەقی ئەم پەخشانە جۆرە شێوەیەکمان پیشان ئەدا کە نە لە شێوەی سالّەکانی پێش «١٩٤٠» ئەکا نە لەهی پاش «١٩٥٠»، چونکە نووسینی کوردی هێشتا نەکەوتبووە سەر ئەو پلەیە کە بە تەواوی خۆی لە زمانی بێگانە پاک بکاتەوە، وە لەو پلەیەش تێ پەڕیبوو کە بەشی زۆری ڕێختەکەی-وەکوو پێشوو- هەر ئەو زمانە بێگانەیە بێت، راست دەقەکە مێژووی گۆڕانی نووسینی زمانی کوردی مان بۆ دەر ئەخات.وەکوو لەم سووچەوە ئەم سەیرە ئەکەین، لە لایەکی ترەوە ئەوەشمان بۆ روون ئەکاتەوە کە نووسەر-ئەو نووسەرە کەلەو دەورەدا بووە - دەسەلاّتێکی وای هەیە بتوانێ بەسەرهاتێک - وەکوو بابەتەکە بێت - بە جۆرێکی وەستایانەو خاوەن دەسەلاّت بخاتە زنجیرەی پەخشانێکی بەهێزی واوە کە خوێنەر وا لێ بکات هەر حەز بکا بە خوێندنەوەی بابەتەکەی.

گیروگرفتی کۆمەلاّیەتی لە ناو کۆمەلاّ زۆرە، یەکێک لەوانە ئەوەیە کە نووسەری ئەم پەخشانە باسی کردووە؛ باسی کردووە هەم بۆ ئەوە کە مێژوو کارەسات نەکا بە ژێر لێوەوە، هەم بۆ ئەوە کە سەر مەشقێک بێت بۆ ئەو خوێنەرە کە ئەیخوێنێتەوە تا بتوانێت خۆی لەو جۆرە شتانە بپارێزێ و وردە وردە لەمەوە کۆمەلّ بکەوێتە سەر ئەوە کە تووشی ئەو چەشنە

هەڵخەڵەتانانەو کردەوە نالەبارانە لە رەگ و ریشە هەڵکەنێ، تا جارێکی تر نەکردەوەی وا، وە نە هەڵخڕاندنی وا لە ناو ئەو نەتەوەیەدا روو نەداتەوە.

ئێمە ئەگەر بە تێکڕایی سەیری سروشتی ئادەمیزاد بکەین، دڕندەیەکە لە هەموو دڕندەکان دڕتر، هەر لە بەر ئەم دڕبەتیەیەتی بۆیە ئەم جۆرە کردەوە ناشیرینانە هەر لە بەرەبەیانی مێژووەوە لە ناو هەموو نەتەوەیەکدا روویان داوە و باوک و کوڕ، براو برا، مام و برازا بە یەکا هەڵزناون و ریشەی یەکیان بڕاندۆتەوە. کەوا بوو ئەمە لەم بارەوە تایبەتی نەبوو بە کوردەوە، بەڵام بارەکەی تری کە هەڵخەڵەتاندن و هەڵخڕاندن بە لایەن دۆستانی بە رواڵەت دۆست و لە پەنامەکیا دوژمن، دوور نییە ئەمەیان کەمەکێ لە ناو کورددا زیاتر بوو بێت، سوود پەروەری چاوی دۆستایەتی کوێر ئەکات. ئەم پەخشانە وەکوو کارەساتە مێژوویەکە ئەگێڕێتەوە، ئەو ئامۆژگاریەش ئەکا کە ئەم جۆرە رەوشتە نالەبارانەی لە لایەن دۆستانی سوود پەروەرەوە پەیدا ئەبێ، ئەبێ مرۆڤ لێیان دوور بێت و نەیەڵێ توخنی بکەون.

ئەم دەقە لەگەڵ ئەوەشا کە وشەی بێگانەی لە زمانی کوردی زۆر تێدایە بەڵام لە داڕشتن و رێختەکەیا بتەویەکی نواندووە کە لە کەم پەخشانی ئەو سەردەمەدا ئەبینرێ. بابەتەکە وەکوو لقە رێک و پێکەکانی داری «سەرو» لەخوارەوە بۆ سەرەوەو لە سەرەوە بۆ خوارەوە بەبێ پچڕان سەرو خواری خۆی کردووە. رستەو عیبارەت هەر یەکە لە شوێنی خۆی جێگای خۆی گرتووە، ئەتوانین بڵێین جۆرە پەخشانی ئاوا یەکێکە لە رێبازەکانی پەخشان و بۆ ئەوە ئەشێ کە بە نموونەیەکی بەرز دابنرێ لەو رێبازەدا. ئەدەب پەروەری و رەوانبێژی لە داڕشتنی عیبارەتا بەبێ خۆ عەزیەتدان کردۆتە کار. بێ گومان ئەگەر پەخشانێکی وەکوو ئەم پەخشانە نەکەوتایەتە سەر کاغەز و نووسەر بەو جۆرە نەیهۆنیایەتەوە ئێمە ئەو سامانەمان نەئەکەوتە بەردەست کە بڵێین پەخشانی کوردی خێوەتی ئاوریشمی خۆی بە سەر ئەم جۆرە شێوەشا بڵاوکردۆتەوە. زادەی فیکری خۆماڵی کە لە ناوچەوە هەڵقوڵابێ بە تەواوی بۆمان دەر ئەخا کە جیاوازیەکی زۆر هەیە لە نێوانی دوو پەخشانی رۆژاوایێک و رۆژهەڵاتیەکدا، چ لەباری ریختەوە، چ لەباری بیرو هۆشەوە، ئەتوانین بڵێین روخسارو ناوەرۆک بە دوو قۆڵی دەقێکی وا بڕشتیان دروستکردووە.

* * *

بابەتەکەمان لەم شوێنەدا بابەتی پەخشانێکە کە لە زمانێکەوە وەرگێڕ-رابێتە سەر

زمانی کوردی، چ له زمانێکی رۆژاواییەوە بوو بێ، وەیا له رۆژهەڵاتییەوە. نموونە لە هی رۆژاواییەکەوە هێنرایەوە، ئێستە نموونەیەکی تر بۆ رۆژهەڵاتییەکە.

ئەمە وێنەیەکە کە «حسن فهمی جاف» لە ژمارە «٧» ساڵی «٤»ی گۆڤاری گەلاوێژ – ١٩٤٣– لە ژێر ناوی «شازادەی بتلیس»دا ئەیخاتە بەر دەستمان و ئەڵێ:

(لەساڵی١٦٣٥-١٦٦٠م»شاران گەڕە «سیاح»یکی بەناوبانگی فەرانسەوی کەناوی «مسیو بارن تاوارنیە»بووە، سێ جار لە پاریسەوە چوەتە «ئەسفەهان» (١).

(١) ئەسفەهان لەو سەردەمەدا پایتەختی حوکومەتی ئێران بووە، وە خانەدانی سەفەوی پادشای ئێران بوون.

وە هەر جارێ بە رێگایەکدا هاتوچۆی کردووە، وە هەموو قەڵەم رەوی عوسمانی، عەرەبستان، ئەرمەنستان، کوردوستان، ترکستانی ئێستا، روسیەو زۆری لە وڵاتی هیندستانیش دیوە.

ئەم شاران گەڕە بەناوبانگە لەشاهانی «سەفەوی» تەسادفی زەمانی «شاه سەفی، شاه عەبباسی دووەم، شاەسولەیمان»ی کردووە،وە لە دەرباری ئەو وەختەو شاهانی سەفەویدا زۆر قەدرگیراو بووە، تا دەرەجەیەکی وا شاه ئەوەندە خۆشی ویستووە خەڵاتی کردووەو فەرمانی بۆ دەرکردووە کە هەر شتومەکێ ئەیبات و ئەیهێنێ لە رەسمی گومرکی بەخشراو بێ، بە تایبەتیش هیوای ئەم «سیاح»ە هەر ئەوە بووە کەشتومەکی رۆژهەڵات بەرێ بۆ ئەورووپا، وە هی ئەورووپاش بهێنێ بۆ رۆژهەڵات. جا لەم هاتوچوەیەی دا جارێکیان رێی ئەکەویتە «بتلیس» (٢)

(٢) رەنگە ئەم «سیاحە»رێکەوتی دەوری کورِ، یاکورەزای حوکمداری بتلیس «شەرەفخانی بتلیسی» دانەری «شەرەفنامە»ی کردبێ).

وە ئەچێتە لای فەرمانڕەوا «حاکم»ی ئەم شارە وە هەر وەکوو خوارەوە سەرگوزەشتەی خۆیمان بۆ ئەگێرێتەوە: لە «کاراکان»ەوە رێی کەوتین روەو «بتلیس». بتلیس شارێکە کەوا لە (ژێر حوکمی شازادەیەکدایە کە لە هەموو دەسەڵاتدارەکانی ئەو ناوە بە دەسەڵاتترە، چونکە هێشتا سەری بچووکی نە بەرامبەر بە شاهی ئێران، وەنە بۆ پادشای عوسمانی بە هیچ جۆرێک دانەنەواندووە، لەگەڵ ئەمەشدا بەڵکوو بە سەربەستیەکی تەواو ئەژیا. بە پێچەوانەی سەردارەکانی ترکە هەموو مل شۆری شاهی ئێران وە یا پادشای عوسمانین. چ شاهی ئێران وە چ پادشای عوسمانی بە ناچاری لە ترسانا

«خونکی» بۆ ئەکەن . ئەم مەترسیەش ئەمەیە: ئەگەر ئەم شازادەی «بتلیس»ە ئارەزوو بکا بە یەکجاری رێی هاتوچۆی لەشکرکەشی لە «حەڵەب»ەوە بۆ «تەبرێز» ، وە لە تەبرێزەوە بۆ حەڵەب زۆر بە ئاسانی ئەتوانێ ببەستێ، چونکە لە دونیادا هیچ دەربەندێکی تر لە سەختی دا هاوتای ئەو دەربەندە ناکات کەوا لە ژێر حوکمی ئەم شازادەیە دایە، ئەتوانم بڵێم دەربەندێکی وەهایە ئەگەر دە کەسی تیا بێ ئەتوانن بەرهەڵستی هەزار کەس بوەستن وە نەیەڵن تێ پەڕ کەن.

لە «حەڵەب»ەوە بۆ «بتلیس» رۆژە رێگەیەک پێویستە ئینسان بە ناو کەژو کێوێکی سەخت و لاپێ و هەڵدێردا تێ پەڕ بکا ئینجا بگاتە بتلیس، وە ئەم رێگە تووش و هەڵدێرگەیە تا دوو سەعاتی بمێنێ بۆ بتلیس هەر دەوام ئەکا، وە ئەم کەژە دوورو درێژە کەوتۆتە بەینی دوو چەم و ئاوەوە، وە رێگەی هاتوچۆیش رێگەیەکی باریکە کەبە دەسکرد لە ناو کەژەکەدا هەڵکەنراوە، پێویستە ولاغ بە بارەوە کە تێپەڕێ زۆر ئاگاداری بکرێ ئەگینا رەنگە بکەوێتە خوارەوە بۆ ناو چەمەکە.

شاری «بتلیس» کەوتۆتە بەینی دوو کێوەوە کە بەینیان تفەنگ هاوێژێکە. قەڵای ناوشار لە سەر لووتکەی کێوێکی بەرز کە لە بەینی ئەم دوو کێوەدایە دروستکراوە، وە لە شێوەی کەللە شەکرێکدا هەڵکەوتووە، چوار دەوری ئەم قەڵایە تووش و هەڵدێرگەیە، وە بۆ سەرکەوتن بۆ سەر ئەم قەڵایە تەنها رێگەیەکی پێچوپڵووچ و باریک هەیە، وە ئەم کەژە سەرەکەی دەشتاییێکە قەڵاکە لەوێ دروستکراوە. موشتەمەلاتی ئەم قەڵایە عیبارەتە لە سێ حەوشە؛ دوانیان گەورە، یەکێکیان بچووک. عەمارەتی شازادە وا لە حەوشە بچووکەکەیانا. رێگەی ئەم قەڵایە زۆر تووش و سەختە، بۆ سەرکەوتنی ئەسپی زۆر پشوو درێژو بە هێزی پێویستە. بێجگە لە شازادەو میراخورەکەی نابێ بە سواری کەسێکی تر بچێتە سەرەوە، شاری بتلیس وا بە چواردەوری ئەم قەڵایەدا هەتا ئەگاتە بن دوو کێوەکەی تر، وەدوو کاروانسەرای تێدایە، یەکێکیان لە ناو شاردایە لەبن قەڵاکەدا، ئەویان لە دەرەوەیە، زۆرمەی کاروان ئەچنە «کاروانسەرا»ی دەرەوە، چونکی کاروانسەرای ناو شار هەرکە باران باری لە کێوەکانەوە لافاو دێ وە پڕ ئەبێ لە ئاو. شازادە بێجگە لەو شوێنە سەختە خواکردەی کە هەیەتی ئەتوانی «٢٠- ٢٥» هەزار سوار، وە ژمارەیەکی زۆر پیادە ئەگەر پێویستی بێ بەکاتێ ئامادە بکا بۆ شەڕ.

لەگەڕانەوەی سەفەرێک لەگەڵ کاروان هاتمە «بتلیس» لە شازادە گەیانرا کە

کابرایەکی «فەرەنگی» وا لەگەڵ ئەم کاروانەدا، شازادە دەم و دەس پیاوێکی نارد بە شوێنما - بینینی فەرمانڕەواییێک لە خاکی ئێران و عوسمانیدا هەروا سووک و ئاسان نییە- منیش دەسبەجێ چووم بۆ لای، دەستم خاڵی نەبوو؛ دوو تۆپ ئەتڵەسی میل میل، کە یەکێکیان میلەکانی ئاڵتوون «زێڕ»، ئەویان زیو بوو لەگەڵ چەند دەسەسرێکی ئاوریشم، وە دوو کڵاو، کە عادەتا تورکەکان بە شەو لە ناو جێدا لە سەری ئەکەن. ئەمانەم بە دیاری بۆ برد، ئەم دیارییانەی زۆر پێ خۆش بوو، ئەویش بەرامبەر بەمە دوو مەڕی قەڵەو، هەندێ ناسکەنان وە چەند شووشەیێ شەرابی نایابی لەگەڵ چەند هێشوویەک ترێ تازە-کە دەستکەوتنی لەو فەسڵەدا بە عەجاییبات ئەژمێررا- دایێ، کە هاتمە دەرەوە چەند پیاو ماقووڵێکی شازادە تکایان لێ کردم کە لەو ئەتڵەسەیان پێ بفرۆشم کە بە دیاری بردبووم بۆ شازادە، منیش هەندێ کەلوپەلی ترم پێ نیشاندان، لە ناویانا چوار تۆپ شاڵی سووریان بۆ مێزەرە بەر دڵ کەوت، هەر چەند من ئارەزووی فرۆشتنیانم نەبوو بەڵام چونکی زۆر تکایان لێ کردم بە ناچاری ئەوەندە بە گران پێم فرۆشتن کە تۆڵەی نرخی دیاری ئاغاکەیانم لێ کردنەوە!.

ها، ها ئەمەم لە بیر چوو بیڵێم: کاتێ لە خزمەتی شازادەدا دانیشتبووم وە خەریکی قاوە خواردن بووم لە پڕ «راسپێرراوێکی» پاشای «حەڵەب» گەیشت وە عەرزی کرد کەتیمارکەر «جراح»ێکی فەرەنساوی کە لە شەڕی-Candia- «کاندی»دا بەدیل گیراوە وە چوەتە ریزی خزمەتکارانی پاشاوە، ئێستا لە لای پاشا رای کردوە وە خۆی هاویشتۆتە پەنای شازادەوە، پاشا تکا ئەکا کە ئەو تیمارکەرەی «جراح» بۆ بنێرێتەوە. ئەم شازادەیە کە لە رەوشت و خووی مەوبارەکی پەناپێ هێنان «الملتجی» زۆر شارەزا بوو ئەم داواکردنەی بە تووڕەییەکەوە بەربەست کردەوە وتی: ئەگەر کوشتنی راسپێراو «قاصد» ناشیرین نەبوایە ئێستا ئەموت پارچە پارچەت بکەن، وە هەروەها لە وەرامی پاشای حەڵەبدا نووسی: کە بەرامبەر بەم بێ ئەدەبییەی کە کردووتەو داوای ئەو کەسە ئەکەی کە پەنای بە من هێناوە، شەرتە لای پادشای عوسمانی شکاتت لێ بکەم، ئەگەر ئەو ملی نەکردی بە تەنافا شەرتە ئەم تۆڵەیە لە خۆم بستێنم!. بە راستی هەڕەشەی شازادەیە تەواو بوو، چونکە پادشا لە شاهی ئێران زیاتر پێویستی بە یارمەتی ئەم شازادەیە بوو، وە هەم ئەگەر شاهی ئێران بۆ داگیرکردنی «وان» ئارەزووی بکردایە لە تەبرێزەوە هەتا «وان»بێ قۆرت و گرێ بۆ لە شکرکەشی رێگا هەبوو، وە پادشای عوسمانی لە قەڵەمڕەوی ئەم شازادەیە بەولاوە رێگایەکی تری نەبوو کە رزگار کردنی «وان» لەشکری پیا